

Оксана Краснікова

**ФІНАНСИ І КРЕДИТ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ –
ПОЧАТОК ХХ ст.) : ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

Полтава-2018

УДК 336.47(477) "18"

ББК

К

Рецензенти:

Андрій Пантелеймоненко, доктор економічних наук, професор ВНЗ «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Петро Макаренко, доктор економічних наук, професор Полтавської державної аграрної академії

Роман Сітарчук, доктор історичних наук, професор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Рекомендовано до друку вченою радою Полтавської державної аграрної академії (протокол № від жовтня 2017 р.)

Краснікова О. М. Фінанси і кредит у сільському господарстві Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) : історико-економічне дослідження. – Полтава: РВВ ПДАА, 2018. – 237 с.

Уперше в українській історіографії розкрито фінансово-кредитні аспекти аграрного сектору економіки Лівобережної України в епоху, яка наступила після скасування у 1861 р. кріпосного права та здійснення інших реформ у сфері сільськогосподарського виробництва, які суттєво сприяли розвитку товарно-грошових відносин, що у свою чергу стимулювало підвищення ефективності рослинництва і тваринництва у процесі забезпечення безпосередніх товаровиробників відповідними матеріальними ресурсами.

Книга буде корисною для викладачів і студентів аграрних вищих навчальних закладів, учителів середніх шкіл, для усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

ISBN

УДК 336.47(477) "18"

ББК

© Краснікова О. М.

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ I. Історіографія проблеми та джерельна база	
1.1. Література.....	8
1.2. Джерела.....	15
Розділ II. Кредитна політика царизму в умовах аграрних і фінансових реформ другої половини XIX ст.	
2.1. Фінансове забезпечення процесу ліквідації кріпосного права. Викупна операція.....	32
2.2. Організація сільськогосподарського кредиту для привілейованих станів. Діяльність Дворянського банку в губерніях Лівобережної України.....	46
2.3. Кредитні операції Селянського поземельного банку.....	60
2.4. Участь приватного капіталу у кредитуванні сільського господарства. Діяльність акціонерних земельних банків.....	76
Розділ III. Дрібний кредит та його місце у фінансуванні сільськогосподарського виробництва	
3.1. Організація позичково-ощадних товариств, волосних кас та сільських банків.....	105
3.2. Особливості функціонування сільських кредитних товариств	119
3.3. Становлення земського сільськогосподарського кредиту.....	129
3.4. Урядові субсидії та їх використання в аграрному секторі економіки Лівобережної України.....	142
Розділ IV. Вплив столипінського законодавства на фінансово-кредитну систему сільського господарства	
4.1. Царський указ від 9 листопада 1906 р. про вихід з общини та його значення для мобілізації земельної власності в губерніях Лівобережної України.....	163
4.2. Система цін і ціноутворення. Бюджет селянського і поміщицького господарства Лівобережної України.....	177
Висновки.....	199
Додатки.....	205

ВСТУП

На рубежі 80-х і 90-х років в Україні, як і в ряді інших державах Східної Європи, стався великий перелом не тільки в політичному, а й в економічному мисленні, зумовлений визнанням ринку як вищого досягнення світової цивілізації. Оскільки під поняттям «ринок» ми розуміємо в першу чергу обмін, то його складовими логічно вважати обмін товарами, капіталом, трудовими ресурсами та інформацією. Обмін капіталом є за своєю суттю фінансовими відносинами. Це не що інше, як особливий, опосередкований системою грошового обігу тип економічних відносин, що виникають при розподілі сукупного суспільного продукту. Кредитна ж система, що є предметом нашого дослідження, - це сукупність кредитних відносин та інститутів, які організовують ці відносини. В економічній літературі прийнято називати кредитними ті відносини, які складаються з приводу мобілізації тимчасово вільних грошових коштів підприємств, організацій, бюджету та населення на умовах їх повернення.

Практика свідчить, що кожен з елементів ринкового господарства, включаючи банки як провідники кредитних відносин в суспільстві, здатний функціонувати в так званому автономному режимі і тому має свою специфічну структурну побудову. Усі елементи взаємодіють як складові частини єдиної системи, оскільки органічно пов'язані між собою у своєму становленні, функціонуванні та розвитку. Порушення природного взаємозв'язку між окремими елементами стає серйозною перешкодою існування повноцінного ринкового середовища. Таке порушення, як відомо, сталося в нашій країні після завершення у 1920 р. громадянської війни. Прямим наслідком ліквідації фундаментальних принципів ринкової економіки стало утвердження витратного механізму господарювання із загальновідомими сумними наслідками.

Серед причин подальшого занепаду української економіки після 1991 р. ряд фахівців – суспільствознавців цілком справедливо, на думку автора цих рядків, називають незнання керівними кадрами різного рівня основ

ринкової економіки. Однак практичні кроки на шляху до усунення цього очевидного недоліку, що не сприяє швидкому подоланню соціально-економічної кризи, не завжди дають очікуваний ефект. Однією з причин такого небажаного стану речей є механічне використання досвіду західноєвропейських країн, тоді як власний залишається, образно кажучи, «поза кадром». Так, зарубіжний досвід, у тому числі і північноамериканський, японський і навіть китайський, використовувати потрібно, з урахуванням, звичайно, наших реалій. Однак при цьому не можна забувати і про свій власний. Через суттєвий розрив у часі та ряд інших об'єктивних і суб'єктивних причин, абсолютна більшість функціонерів як державного, так і недержавного секторів економіки України, мало обізнані з тими процесами, що відбувалися у нас після скасування кріпосного права. Коли проаналізувати епоху 1861-1917 рр. з точки зору становлення повноцінної ринкової економіки, не важко помітити рідкісне, прямо таки унікальне співпадання проблем, що хвилювали суспільство тоді і тепер. Це і створення після 1861 р. умов для вільного підприємництва колишнім кріпосним селянам, що перебували в рабській залежності від своїх господарів; і формування мережі державних та приватних іпотечних банків; і приватизація селянської надільної землі, що перебувала в колективній /общинній/ власності; і виникнення різнопрофільних сільськогосподарських кооперативів та кредитних спілок; і використання іноземних кредитів та організація урядового сільськогосподарського кредиту. Дещо з вищезазначених проблем в історико- економічній літературі вже з'ясовано і може бути використано в сучасній практиці утвердження ринкової економіки в нашій країні, зокрема в її аграрному секторі, темпи реформування якого явно відстають від потреб сьогодення. Однак цілісної роботи, що охоплювала б увесь комплекс проблем, пов'язаних із основними закономірностями становлення і функціонування сільськогосподарського кредиту 1861-1917 рр. в губерніях Лівобережної України на даний момент ще немає.

Метою даного дослідження є реконструкція організації сільськогосподарського кредиту та з'ясування його значення в аграрному секторі економіки Лівобережної України після скасування у 1861 р. кріпосного права. Для реалізації зазначеної мети необхідно:

- охарактеризувати наявну літературу та джерела з даної проблематики;
- визначити відповідні економічні та інші чинники, що зумовили докорінну перебудову сільськогосподарського кредиту після 1861 р.;
- з'ясувати основні шляхи формування нової структури іпотечного та дрібного сільськогосподарського кредиту у другій половині XIX - на початку XX ст.;
- відтворити механізм функціонування в регіоні земельних банків, позичково-ощадних та сільських кредитних товариств;
- визначити роль органів державної влади та земства в організації сільськогосподарського кредиту;
- простежити вплив столипінської аграрної реформи на фінансовий стан сільськогосподарських товаровиробників, еволюцію системи цін і ціноутворення на початку XX ст.;
- сформулювати практичні рекомендації по використанню досвіду функціонування державних і приватних земельних банків епохи вільного підприємництва в сучасних умовах реформування економіки України.

Наукова новизна роботи визначається тим, що у ній розглядається комплекс питань, які в такому аспекті і хронологічних межах ще не висвітлювалися:

- вперше відтворено загальну схему організації сільськогосподарського кредиту в територіальних рамках Лівобережної України;
- на основі проведення низки самостійних підрахунків, у тому числі із застосуванням традиційних методів економетричного аналізу, внесено суттєві корективи в уявлення про стан фінансування сільськогосподарського

виробництва, функціонування державних та акціонерних земельних банків, а також організацію дрібного сільськогосподарського кредиту.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані у ній висновки та положення можуть бути використані:

- у подальшому реформуванні банківської системи, що є неминучим у зв'язку з реалізацією зафіксованого ст. 14 Конституції України права власності на землю як юридичних, так і фізичних осіб, і відповідно, формування ринку землі;

- в удосконаленні Закону «Про банки і банківську діяльність» в редакції 10 червня 2017 р. та Закону «Про кооперативні товариства та їхні спілки», що дозволило б, нарешті, визначити умови функціонування земельних банків, а також створити належну правову базу для відродження всього розмаїття форм кооперативних організацій, яких так потребує аграрний сектор економіки України;

- при розробці широкого кола проблем з історії фінансів та кредиту, читанні лекційних та спеціальних вузівських курсів з таких предметів, як «Історія економіки та економічних вчень», «Основи сільськогосподарської кооперації» та «Історія України», укладанні методичних посібників, підручників та популярних праць як історичного, так і економічного циклів, спрямованих на зміцнення та розвиток вітчизняного сільськогосподарського виробництва відповідно до стандартів Європейського Союзу та ряду інших країн.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Література

Перші узагальнюючі праці щодо формування фінансово-кредитної системи царської Росії побачили світ невдовзі після скасування кріпосного права і здійснення у зв'язку з цим так званої викупної операції. Це, насамперед, ґрунтовні публікації економістів О. Васильчикова, І. Вільсона, Ю. Янсона, О. Лосицького [1] та ряду інших авторів, що поставили перед собою завдання висвітлити умови /у тому числі і фінансові/ переходу поміщиків і селян до ринкових методів господарювання. Згадані праці нерівноцінні хоча б з огляду на те, що готувалися на різних стадіях здійснення викупної операції. Окремі праці /І. Вільсон/ практично не мають наукових висновків, хоч за обсягом є досить значними. В концентрованій, чіткій і зрозумілій широкому загалу формі фінансові результати реформи 1861 р. представлені в незначній за обсягом праці О. Лосицького, якого не випадково цитують немало сучасних дослідників [2] та ґрунтовному дослідженні професора Київського університету Петра Кованька [3].

Історіографія сільськогосподарського кредиту Російської імперії представлена в основному монографіями Л. Ходського, А. Сербиновича, Х. Трусевича, О. Гур'єва, І. Толстого, П. Мигуліна, В. Святловського [4] та колективними працями як загальнодержавного [5], так і регіонального масштабів [6]. Автори, що аналізували практику сільськогосподарського кредитування в Російській імперії, чимало уваги приділяли і українським губерніям, зокрема Лівобережжю у складі Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. І все ж через розпорошеність фактичного матеріалу, а також відсутність з тих чи інших причин відповідних даних по даному регіону, цілісної картини розвитку кредитування сільськогосподарських товаровиробників Лівобережної України у вищезгаданих працях немає. З іншого боку, колективні праці, що готувались місцевими земськими

статистиками по губерніях Лівобережжя охоплювали, як правило, лише окремі сюжети сільськогосподарського кредиту. Найчастіше мова йшла про дрібний кредит, в організації якого брало участь безпосередньо селянство, ремісники, державні службовці та дрібні торгівці. Поза увагою залишався, таким чином, кредит, що відігравав незрівняно більше значення в господарській діяльності привілейованих /дворян, купців, почесних громадян/ та непривілейованих /селян, міщан, ремісників і дрібних службовців/ станів. Мова йде про діяльність іпотечних банків, історіографія яких представлена численними працями теоретиків і практиків банківської справи. В дожовтневий період узагальнюючі праці з історії Селянського поземельного банку підготували О. Красик та О. Зак, які хоч і не охоплюють увесь період його діяльності, однак дають досить повне уявлення про діяльність банку упродовж першого двадцятип'ятиліття на території тих губерній, де були відкриті його відділення (включаючи Полтавщину, Харківщину та Чернігівщину). Єдиними узагальнюючими працями з історії сільськогосподарського кредиту в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст., яка мають оглядовий характер, є публікації молодшого редактора відділу сільської економіки і сільськогосподарської статистики Головного управління землевпорядкування і земельних справ В. В. Морачевського [8]. Акціонерні земельні банки до 1917 р. не були предметом спеціального дослідження. Окремі відомості про їх діяльність подають автори узагальнюючих праць з історії приватного капіталу [9]. Те ж саме можна сказати і про кредитування сільськогосподарського виробництва державою. Лише з 1909 р. в «Ежегоднике земельных улучшений», що почав друкуватися при Головному управлінні землевпорядкування і земельних справ, стали з'являтися історико-економічні статті про діяльність цього сільськогосподарського відомства у сфері кредиту [10].

Корінні соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися на території колишньої Російської імперії в 1917-1920 рр., зумовили становлення принципово іншої ідеологічної парадигми. Якщо переважна

частина дожовтневих дослідників прагнула більш-менш об'єктивно висвітлювати суспільні процеси (в усякому разі для цього існували певні об'єктивні умови), то утвердження після завершення громадянської війни диктатури однієї партії позбавило дослідників можливості вільно висловлювати свої думки у формі відповідних наукових висновків. У 20-ті роки минулого століття, коли ідеологічний прес ще не був таким жорстким, яким він став з остаточним утвердженням у 30-ті роки сталінської деспотії, побачили світ кілька узагальнюючих праць з історії сільськогосподарського кредиту. В цьому контексті виділяється цікава праця Д. Батуринського про діяльність Селянського поземельного банку упродовж усієї його історії (1883-1917 рр.) [11]. В ній є, звичайно, відповідні відомості і про регіон, що нас цікавить. Однак автор веде мову не лише про власне банківські операції з нерухомістю. Близько половини вміщеної тут інформації стосується більш широкого питання - аграрної політики царизму. Майже одночасно з працею Д. Батуринського побачило світ дослідження В. Акуленка (1926 р.), у якому автор виокремив три групи кредитних установ, які на початку ХХ ст. функціонували на території України: державний банк; іпотечні банки та установи дрібного кредиту. Новизною цієї праці є те, що у ній охарактеризовано місце кредитної системи України у загальноімперській системі кредитування як економіки загалом, так і окремих її галузей [12].

Жорстка цензура у поєднанні з природним страхом за своє життя були причиною панування в нашій країні упродовж наступних шести десятиліть так званої "радянської історіографії", характерною рисою якої була абсолютизація класової боротьби, ролі пролетаріату та ідеології марксизму-ленінізму в історичному процесі. Не дивно, що усі, без винятку, праці радянських дослідників характеризуються різкою, нерідко бездумною критикою всього того, чим займався царський уряд. Це і фінансова політика загалом і банківська зокрема, податкова, бюджет земських установ та громадських об'єднань, які у тій чи іншій мірі контролювались Міністерством фінансів [13]. Коли ж об'єкт дослідження не давав підстав для

критики царизму, тема вважалась неактуальною і практично не досліджувалась взагалі, про що свідчить, зокрема, праця колишнього директора Інституту історії АН УРСР І. О. Гуржія про формування ринкових відносин в Україні після скасування у 1861 р. кріпосного права [14]. Не випадково ж і у двохтомній праці з історії селянства, підготовленій у 1967 р. Інститутом історії Академії Наук, про Селянський банк лише згадується, не кажучи вже про аналіз його роботи [15]. Нічого не змінилось у цьому відношенні і у новому виданні згаданого інституту щодо історії селянства [16]. В іншій трьохтомній узагальнюючій праці з історії народного господарства автори обмежились лише загальними зауваженнями щодо діяльності банків та кредитних товариств в Україні після 1861 р. [17]. Загальну характеристику діяльності банків в Україні дали і автори восьми томної історії України, допустивши при цьому ряд неточностей [18], адже твердження про те, що кредит у Селянському банку коливався у межах 7,5 – 8,5 відсотків не відповідає дійсності.

Виключенням із загального правила була публікація кількох наукових досліджень Н. Корневської, А. Опрі, М. Якименка та деяких інших авторів епохи так званого "застою" [19]. Один з них досить детально вивчив діяльність Селянського поземельного банку в Україні епохи столипінської аграрної реформи, захистивши у Дніпропетровському університеті з цієї теми кандидатську дисертацію (1982 р.) [20]. Немає сумніву в тому, що публікація згаданих праць, у тому числі і захист кандидатської дисертації з «неактуальної» теми, стала можливою лише при умові різкої критики радянським дослідником столипінської реформи, в роки якої, на думку офіційної радянської науки, немовби формувалися економічні передумови відомих подій 1917 р. Сам за себе говорить той факт, що один з розділів дисертації А. Опрі був названий так : "Боротьба селянства України проти Селянського поземельного банку", хоч в дійсності селяни, як буде показано нижче, дуже гостро потребували кредитування, що в принципі виключає постановку питання про їх боротьбу проти згаданої банківської інституції.

Тільки після розвалу тоталітарного суспільства в Україні з'явилась можливість неупередженого дослідження усіх явищ суспільного життя в будь-яку історичну епоху, включаючи й період, що нас цікавить. Підтвердженням цієї тези є поява упродовж останнього десятиріччя цілої низки досліджень, в яких у тій чи іншій мірі розкриваються окремі питання фінансово-кредитної діяльності банків, сільськогосподарських, позичково-ощадних та кредитних товариств [21]. У розрізі нашої теми значний інтерес викликають дослідження В. І.Марочки, В. М.Половця та В. М. Власенка. Якщо, перший з них здійснив історико-економічний аналіз української селянської кооперації від її зародження у другій половині XIX ст. до ліквідації у 30-х роках XX ст. сталінським режимом, то два інших основну увагу зосередили на кредитній кооперації. При цьому В. М. Власенко на основі нових джерел цілком обґрунтовано, на нашу думку, відкинув усталену точку зору щодо соціального складу кредитних товариств. Згідно його даних основний контингент членів цих товариств складали не заможні домогосподарі, а середні і близькі до них соціальні групи села з наділом у 3-5 десятин землі [22]. На позитивну оцінку заслуговують і новітні дослідження діяльності банківських установ, включаючи і ті, що брали у якості застави по кредиту землю, київської дослідниці І. Е. Новікової [23]. На відміну від економіста І. Е. Новікової історик В. Д. Терещенко у своєму дисертаційному дослідженні охарактеризував роль усіх іпотечних банків, що на рубежі XIX-XX ст. функціонували на території України, у проведенні столипінської аграрної реформи, доповнивши дослідження А. В. Опрі аналізом відповідних даних інформацією, щодо діяльності у 1906-1916 рр. дворянського і акціонерних банків [24]. Що ж до публікацій сучасних російських дослідників (В. С. Дякин, А. П. Корелин, С. Б. Коваленко, А. Г. Михайлов, Н. А. Проскурякова), то у них надто мало уваги приділено українським губерніям, а в окремих випадках вони лише згадуються у тому чи іншому контексті [25].

Історіографія сільськогосподарського кредиту в Російській імперії 1861-1917 рр. не обмежується, звичайно, іменами одних лише вітчизняних авторів. Відомі соціальні потрясіння 1917-1920 рр. не могли не викликати пильної уваги західноєвропейських та північноамериканських дослідницьких центрів, тим більше, що дискусія про їх причини ніколи не припинялась, набравши особливої гостроти в період так званої "холодної війни" (40- 80 ті роки XX ст.). Саме ідеологічна боротьба навколо принципових питань щодо закономірностей вищезгаданих подій зумовила, очевидно, підготовку значної кількості узагальнюючих праць з історії Російської імперії, в яких певна увага приділялась і тогочасним фінансам та кредиту [26]. Окремо у цьому ряді стоїть збірник статей з історії земства, яке поряд з освітою та охороною здоров'я займалось і господарською діяльністю, зокрема, кредитуванням дрібних сільськогосподарських товаровиробників [27]. Західні автори прямо вказували на "нездатність радянського режиму трактувати своє власне минуле", а значну кількість виданої в СРСР історико-економічної літератури кваліфікували як "непотрібну паперову масу". Хоч в даному трактуванні і міститься елемент перебільшення, все ж важко заперечувати факт, що в умовах радянської дійсності "ніхто не міг писати про кричущі протиріччя між героїчними устремліннями і жахливою дійсністю" [28]. Автори згаданого збірника, зокрема, Роберт Джонсон в статті «Ліберальні професіонали та професійні ліберали: земство як епіцентр статистичної науки» [29] дійшли висновку, що радянська історіографія явно перебільшувала негативне значення економічної політики царя Олександра II, під час правління якого уряд прийняв принципові рішення щодо переходу до обов'язкового "викупу колишніми поміщицькими селянами надільної землі з одночасним зниженням суми викупних платежів, скасування подушного податку, заснування Селянського та Дворянського поземельного банків, що сприяло оздоровленню фінансового стану імперії" [30]. Неупереджене порівняння рівня і глибини розробки фінансово-кредитної політики царизму радянською і західноєвропейською та північноамериканською історіографією дає

підстави говорити про те, що зарубіжні дослідники в ряді випадків вдалися до протилежних радянським історикам крайнощів. В одних випадках під впливом гострої ідеологічної боротьби, в інших - через відсутність доступу до архівних установ СРСР, деякі автори явно перебільшували успіхи царського уряду в модернізації економіки в цілому і фінансово-кредитної системи зокрема. Це особливо виразно прослідковується при аналізі епохи, коли уряд очолювали Сергій Вітте і Петро Столипін. Так, професор Сімс в статті "Аграрна криза в Росії наприкінці XIX ст." безпідставно, на нашу думку, твердить, що "фінансова політика уряду наприкінці XIX ст. жодним чином не пов'язана з аграрною кризою". Що ж стосується бюджету індивідуального селянського господарства, то ріст недоїмок мав місце "не через неможливість їх сплачувати, а внаслідок небажання". Твердження радянських істориків про те, що в ході збирання податків царські чиновники буквально сікли селян, вибиваючи таким чином належні кошти, Сімс безпідставно називає таким, "що суперечить здоровому глузду" [31]. Досить оригінальне пояснення професор Сімс знайшов факту зменшення грошового і натурального прибутку селян в 90-х роках XIX ст., порівняно з восьмидесятими роками. "Селянин,- пише дослідник,- хотів не лише підтримати існуючий рівень споживання, але й підвищити його за рахунок закупок виробів з бавовни та сірників..." [32]. Для підтвердження схвальних оцінок абсолютною більшістю західних авторів столипінської аграрної реформи [33] один з американських університетів здійснив видання праці сина головного столипінського землевпорядника Олександра Кофода [34], що визначав організацію аграрних перетворень свого батька як винятково "мудрий і далекоглядний крок" [35].

Таким чином, навіть короткий історіографічний огляд дожовтневої, радянської та зарубіжної літератури дає підстави говорити про певну увагу дослідників до фінансово-кредитної політики царського уряду епохи становлення повноцінної ринкової економіки західноєвропейського типу. Разом з тим очевидним є і те, що окрім кількох дожовтневих авторів, праці

яких найчастіше мали прикладний характер, ніхто з радянських і зарубіжних дослідників, за окремими виключеннями, не ставив перед собою мету всебічного аналізу проаналізувати організації сільськогосподарського кредиту в Російській імперії взагалі, і на території України зокрема. Тим часом наявність відповідних джерел дозволяє здійснити досить детальний аналіз цієї проблеми не тільки по імперії в цілому, але й по окремих її регіонах, в тому числі і такому специфічному в багатьох відношеннях, як Лівобережна Україна.

1.2. Джерела

Джерелознавча база з історії формування і розвитку фінансово-кредитної системи України другої половини XIX - початку XX століття надзвичайно багата і різноманітна, що вимагає її аналізу за видами (опубліковані і неопубліковані), характером (законодавчі акти, офіційні звіти, доповідні записки, інструкції і розпорядження), а також за походженням (документи урядових установ, банківських інституцій і приватних осіб). З'ясування походження того чи іншого історичного документа дає можливість точніше визначити, окрім усього іншого, і ступінь об'єктивності викладених в ньому фактів. Систематичні відомості про фінансовий стан певної губернії, як і держави в цілому, публікувались у щорічнику : "Государственная роспись доходов и расходов на ... [1864-1916] год".- СПб., 1864-1916 рр. В "Статистическом временнике Российской империи" час від часу публікувались зведені відомості щодо стану фінансів за певний проміжок часу. Так, у 1886 р. один із співробітників центрального статистичного комітету узагальнив відповідні відомості за 1862-1884 рр., подавши у 110 таблицях загальну статистику ресурсів державного казначейства, статистику кошторисних асигнувань, приватну статистику звичайних витрат і таке інше [36]. У 1898 р. подібні таблиці опублікували П. Антропов [37], у 1899 р.- П. Сабуров [38], а у 1903 р.- М. Кашкаров [39].

Дані, приведені в таблицях згаданих статистиків, не викликають жодного сумніву щодо їх достовірності, адже фіскальна служба Російської імперії відзначалась добре відлагодженим упродовж кількох сотень років механізмом і досить кваліфікованими кадрами співробітників.

Досить повно в опублікованих джерелах представлена діяльність Селянського і Дворянського земельних банків. Організовані у 80-ті роки XIX ст. як установи державного іпотечного кредиту, ці банки публікували щорічні звіти, в яких досить детально показана їх діяльність, у тому числі і у розрізі окремих губерній [40]. Як відомо, селяни купували землю індивідуально, товариствами і цілими сільськими громадами, звертаючись з відповідним проханням в місцеві відділення банку. Для вирішення питання про видачу кредиту, його розмір та умови, банк збирав потрібну інформацію як про землю, так і про клієнтів. Питання щодо достовірності одержаних відомостей не може стояти хоча б з тієї причини, що необхідні дані місцеве відділення одержувало від свого оцінника, члена місцевого відділення, що вивчав ситуацію безпосередньо на місці. Його доповідна записка містила в собі інформацію про кількість і якість землі, способи ведення господарства, прибутки, а також характеристику господарсько-економічної специфіки місцевості (віддаль від залізниці, орендні і продажні ціни на землю і т.п.). Відомості про покупців землі, їх господарського стану фіксувалися в подвірних списках (описи) домогосподарів, що зверталися за позичкою. Банк одержував ці описи з волосних правлінь і перевіряв точність занесених до них відомостей з допомогою спеціальних інспекторів. Отже, банк був зацікавлений в одержанні достовірних даних, що і забезпечує високу якість цього джерела, на що вже звертали свою увагу окремі дослідники [41]. Дані подвірних описів селян - клієнтів банку у зведеному, погубернському розрізі, публікувалися в щорічних звітах банку, про які згадувалось раніше.

Різноманітність інформації, масовий характер і статистична форма даних Дворянського (як і Селянського) земельного банку роблять їх унікальним джерелом. Опубліковані матеріали звітів Дворянського банку

являють собою систему таблиць, що несуть інформацію про початкові і додаткові позички, перезастави, відстрочки, дострокові виплати, повні і часткові розміри застави, способи переходу землі до інших власників, про дозволи на страхування і оренду закладених маєтків, публікації про торги, відомості про маєтки, що залишились за банком і куплених банком в розрізі окремих губерній і країни в цілому. Багатий фактичний матеріал звітів, єдиний формуляр і статистичний характер даних створюють передумови для широких економічних висновків. Говорячи про достовірність матеріалів Дворянського банку, слід в першу чергу мати на увазі мету і техніку збору даних, їх програму, а також початкові методи обробки. Згідно із статтею № 14 «Положення» про банк першочерговим обов'язком відділень була "перевірка ... правильності оцінок, що мали місце в маєтку" [42]. Опис і оцінка пропонованих в заставу маєтків покладалась на членів - оцінників. Подібний порядок передбачався і Статутом банку 1890 р. видання. Оцінка маєтку членом місцевого відділення контролювалась управляючим. Коли останній вважав оцінку маєтку завищеною, то мав право "перевірити її особисто або з допомогою іншого члена - оцінника повторним оглядом маєтку" [43]. Перевірка і затвердження представлених губернськими відділеннями оцінок маєтку, як і видача позичок, були прерогативою Ради банку [44]. Отже, оціночний опис власника коректувався, по-перше, оцінювачем, по-друге, управляючим відділенням і, нарешті, Радою банку, за якою було останнє слово в питанні надання позички.

Подібно до державних банківських структур, публікували свої звіти й акціонерні земельні банки та установи дрібного сільськогосподарського кредиту. Однак ці публікації мали спорадичний, тобто несистематичний, випадковий характер. Виключення складають хіба що звіти правлінь сільськогосподарських товариств, які хоч і були громадською організацією, однак через жорсткий контроль своїх членів щорічно публікували відомості про фінансово-економічні наслідки роботи товариства. Досить повний комплект вищезгаданих звітів по губернії зберігся в бібліотеці заснованого у

1884 р. місцевим сільськогосподарським товариством Полтавського Дослідного поля (тепер Полтавська сільськогосподарська станція ім. М. І. Вавілова). Унікальність цієї бібліотеки в тому, що вона випадково зовсім не постраждала під час війни 1941-1945 рр. Такої колекції вищезгаданих звітів, виявлених автором цих рядків, не має навіть славнозвісна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі.

Окрім звітів суб'єктів фінансово-кредитної діяльності, значний обсяг відповідної статистичної інформації зосереджений в численних виданнях повітових і губернських земських установ. Досягнення земських статистиків визнавали навіть марксистські ортодокси, що принципово, нерідко огульно, критикували ненависне їм "буржуазне суспільство" [45]. Хоч асигнування на земську статистику у поміщиків, за висловом одного із сучасників, "викликали скрегіт зубів" [46], однак об'єктивні потреби економічного розвитку вимагали постійного вдосконалення обробки відповідних показників. У результаті дожовтнева земська статистика нагромадила багатющій фактичний матеріал практично з усіх економічних проблем життєдіяльності тогочасного суспільства, включаючи, звичайно, і фінансово-кредитні відносини. Першочергової уваги в цьому плані заслуговують різноманітні статистичні довідники, що систематично або періодично видавалися земськими управами [47]. В одному з подібних видань зібрано узагальнюючі статистичні відомості про діяльність банків і установ дрібного кредиту по усіх губерніях України станом на 1910 р. [48]. Багатий і різноманітний фактичний матеріал, у тому числі і по питаннях, що нас цікавлять, земцями було зібрано в ході подвірних статистичних обстежень господарств Полтавської губернії у 1882-1889, 1900, 1910, 1916 та 1917 роках [49]. Окрім цього, земці Лівобережної України зуміли організувати проведення такого складного з усіх точок зору заходу, як бюджетне обстеження різних соціальних груп сільськогосподарських товаровиробників. Дещо з цих обстежень опубліковано окремим виданням [50], тоді як інша

частина побачила світ в узагальнюючих публікаціях земських статистиків [51].

Окремі сюжети з історії фінансово-кредитних відносин на території Лівобережної України виявлені автором цих рядків на сторінках тогочасних періодичних видань, більшість з яких зберігається у вищезгаданій бібліотеці Полтавської сільськогосподарської дослідної станції. Немало цікавої інформації було вміщено, наприклад, на сторінках тижневика Харківського сільськогосподарського товариства («Южно-русская сельскохозяйственная газета»), журналів: "Хуторянин", "Хозяйство", "Вестник финансов, промышленности и торговли", "Селянин", "Хлібороб", "Народное хозяйство" та ряді інших видань.

Незважаючи на велику кількість опублікованих джерел, в ході дослідження даної проблеми була виявлена відсутність окремих елементів, що не дає можливості здійснити реконструкцію тогочасних процесів у більш-менш повному обсязі. Статистичні ряди та інша інформація самі по собі не розкривають динаміки того чи іншого процесу еволюції фінансово-кредитних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва. Архівні ж матеріали дозволяють на основі інституційного підходу до вивчення явищ суспільного життя прослідкувати механізм функціонування адміністративних органів, управління тією чи іншою фінансово-кредитною інституцією, шляхи і методи розв'язання назрілих соціально-економічних проблем, а в ряді випадків і їх результати. Автором цих рядків вивчено стан джерел обласних архівів Полтави, Харкова, Сум та Чернігова, а також Ніжинського та Прилуцького філіалів Чернігівського обласного державного архіву. Доводиться, на жаль, констатувати, що в ході другої світової війни більшість фондів, в яких тривалий час зберігалися відомості про діяльність місцевих відділень іпотечних банків, були знищені. Знайдено лише розпорошені по інших фондах матеріали про діяльність головним чином Селянського поземельного банку. Деякі відомості про фінансовий стан селянських господарств після 1861 р. збереглися у фонді № 840 (Мировий посередник 1-ї

дільниці Пирятинського повіту) Полтавського обласного державного архіву. Дефіцит потрібної інформації на місцях, змусив автора звернутися до Російського державного історичного архіву у м. Санкт-Петербурзі, де зберігаються сотні тисяч справ різних відомств, що мали пряме або опосередковане відношення до сільськогосподарського кредиту в Україні. Це, насамперед, фонд № 582 (Управління у справах дрібного кредиту при Державному банку), фонд № 583 (Особлива канцелярія по кредитній частині Міністерства фінансів), фонд № 587 (Державний банк Міністерства фінансів), фонд № 592 (Селянський поземельний банк), фонд № 593 (Державний Дворянський земельний банк), фонд № 1402 (Друковані записки у справах сенату та Міністерства юстиції), фонд № 1405 (Міністерство юстиції) та ряд інших. Повнота відомостей, що зберігаються в цьому архіві, вражають обсягом і різнобічністю зосередженого там матеріалу. Буквально з усіх параметрів вони переважають, скажімо, ті ж банківські звіти, на детальність яких ми вже звертали увагу. Наприклад, у фонді Дворянського банку є відомості по кожному закладеному в цій установі маєтку за такими показниками: а) губернія і повіт, де знаходиться маєток, віддаль його від найближчих міст, пристаней та залізниць, промислових і торгових місць; б) загальна кількість землі в маєтку і якість основних сільськогосподарських угідь; в) співвідношення різного виду угідь: садиба, орна земля, сіножаті, вигони, ліс і неугіддя; г) величина загального по маєтку прибутку, а також прибутку, який господар одержує від окремих угідь, способи його одержання (довгострокова чи річна оренда або одержання прибутку за рахунок власного обробітку ґрунту); д) чи має місце угноєння землі в маєтку; е) інші, окрім землі, джерела прибутку; ж) урядові обмеження користуванням маєтком, пропонованого в заставу; з) витрати на управління і повинності і, нарешті, сума, в яку клієнт оцінює свій маєток. Іншими словами, в фондах РДІА зберігаються вичерпні відомості, що дозволяють суттєво доповнити і розширити порівняно з опублікованими джерелами наше уявлення про

організацію і функціонування сільськогосподарського кредиту в такому регіоні, як Лівобережна Україна.

У цілому є усі підстави для твердження, що наявна джерельна база дозволяє досягти поставленої мети дослідження.

Методологічною основою даного дослідження є універсальні принципи науковості, історизму та об'єктивності. Автор спиралася як на суто історичні, так і на загальнонаукові методи. Серед історичних провідними були: синхронний, хронологічний, метод періодизації, метод актуалізації та ряд інших, похідних методів. Зважаючи на те, що об'єктом дослідження є переважно економічні проблеми, використано також низку загальнонаукових методів, як от : метод логічного аналізу, класифікації та систематизації, узагальнення, статистичний і кореляційний методи.

Зміст роботи базується на проблемно-хронологічному принципі, охоплюючи 1861 -1917 рр. Це був період, коли після скасування кріпосного права постало так зване індустріальне суспільство (за марксистською методологією - капіталізм) з усіма атрибутами ринкової економіки, у тому числі і розвинутою фінансово-кредитною системою. Соціальні потрясіння 1917 р., що привели, врешті-решт, до ліквідації приватної власності і утвердження командно-адміністративних методів господарювання, були одночасно і кінцем епохи вільного підприємництва, коли кожен мешканець тогочасної країни міг, хоч і з певними труднощами, застосувати свої знання і навички у тій чи іншій сфері суспільного життя.

Поставленні в дослідженні завдання розглядаються в територіальних рамках трьох губерній: Полтавської, Харківської і Чернігівської. В історико-економічній літературі кінця XIX - початку XX ст. цей регіон відомий під назвою Гетьманщини, Малоросії або, використовуючи термінологію сучасних дослідників, Лівобережної України. Інші два регіони, до складу яких входило шість губерній (Катеринославська, Херсонська і Таврійська - Південна Україна; Волинська, Київська і Подільська - Правобережна України) мали свою специфіку, характерну саме для них, яка суттєво

відрізняла їх від Лівобережжя. Не випадково ж в ході здійснення свого часу економічного районування три перелічені губернії Лівобережної України були виділені в окремий економічний район [52]. Якщо говорити про 1861-1917 рр., то Лівобережна Україна відрізнялась від інших місцевостей насамперед найчисленнішою верствою дрібних сільськогосподарських товаровиробників, що історично сформувалась на основі козацтва і дрібнопомісного дворянства. Ця обставина відіграла свою стимулюючу роль в зародженні і розвитку сільськогосподарських товариств, сільських банків, кредитних і ощадно-позичкових товариств, які в більшій чи меншій мірі інвестували свої кошти і повсякденну працю в аграрний сектор тогочасної економіки. Частково з цих, а також ряду інших об'єктивних причин, в цьому регіоні інтенсивно розвивався й великий іпотечний кредит. Не випадково ж саме на території Лівобережної України функціонувало два з трьох діючих тоді в Україні акціонерних земельних банки, а перше відділення Селянського поземельного банку відкрилось у квітні 1883 р. саме в Полтаві. Отже, як з точки зору форми, так і змісту, Лівобережна Україна має усі ознаки специфічного соціально-економічного регіону, наявність відповідної інформації по якому дозволяє здійснювати історико-економічний аналіз згідно сформульованої нами теми.

Примітки:

1. Васильчиков А. И. Землевладение и земледелие в России і других европейских государствах. Т. 2 / А. И. Васильчиков.- СПб., 1876. – 1008 с.; Янсон Ю. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах/ Ю. Янсон.- СПб., 1877. - 160 с.; Вильсон И. Выкупные за земли платежи крестьян-собственников бывших помещичьих. 1862- 1876. Выкупные за земли платежи бывших удельных крестьян. 1871-1876.

Статистическое исследование / И. Вильсон.- СПб., 1878.-116 с.; Лосицкий А. Выкупная операция / А. Лосицкий.- СПб., 1906.-56 с.;

2. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домоноколістичного капіталізму / М. Н. Лещенко.-К.: "Наукова думка", 1970.- С.58.

3. Кованько П. Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения: (Выкупная операция: 1861 г. -1907 г.)/ П. Кованько.-К.: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914.- 484, 82 с.

4. Ходский Л. В. Поземельный кредит в России и отношение его к крестьянскому землевладению/ Л. В. Ходский.- М., 1886.-71 с.; Сербинович А. Я. Поземельный кредит, его прошлое, настоящее и будущее/ А. Я. Сербинович.- СПб., 1887.-186 с.; Трусевич Х. По вопросу о дворянском сельскохозяйственном кредите/ Х. Трусевич.-СПб., 1892.-16 с.; Гурьев А. Н. Очерк развития кредитных учреждений в России/ А. Н. Гурьев.- СПб., 1904.- 439 с.; Толстой И. Н. Настоящее состояние поземельного кредита в России и пробный проект о возможности создать государственный поземельный кредит/ И. Н. Толстой.- СПб., 1883. - 121с.; Мигулин П. П. Русский государственный кредит /1769-1899/.Т.1./ П. П. Мигулин.- Харьков, 1899.-211 с.; Т.2.-Харьков, 1901.-271 с.; Т.3.-Харьков, 1907.- 221 с.; Святловский В. В. Мобилизация земельной собственности в России/ В. В. Святловский.-СПб., 1914.-301 с.;

5. Васильчиков А. Мелкий земельный кредит в России/ А. Васильчиков, А. Яковлев.- СПб., 1911.-131 с.

6. Сборник сведений, относящихся к делу устройства ссудо-сберегательных товариществ в Полтавской губернии. Издано согласно постановлению Полтавского губернского земского собрания.- Полтава, 1872.-160 с.; Сельский кредит в Полтавской губернии. Вып.1: Мелкий организованный кредит. Ссудо-сберегательные товарищества. Волостные кассы. Сельские банки.- Полтава, 1894.-158 с.; Вып. 2: Частный мелкий кредит. - Полтава, 1896.- 161 с.

7. Красик А. В. Крестьянский банк и его деятельность с 1883 по 1905 г./А. В. Красик. - Юрьев, 1910.- 331 с.; Зак А. И. Крестьянский поземельный банк. 1883-1910./ А. И. Зак. - М., 1911.- 607 с.

8. Ходский Л. В. Земельный кредит в России и его отношение к крестьянскому землевладению/ Л. В. Ходский. – М.: Типо-литогр. И. Н. Кушнарева и К°. – 1882. – 295 с.; Морачевский В. В. Сельскохозяйственный кредит в России / В. В. Морачевский. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1910. – 191 с.

9. Кауфман И. И. Статистика русских банков. Часть 1/ И. И. Кауфман.-СПб., 1872.- 355 с.; Часть 2.- СПб., 1875.-545 с.; Рафалович Л. А. Акционерные коммерческие банки, их балансы и их операции/ Л. А. Рафалович.-СПб., 1887.-127 с.; Мигулин П. П. Наша банковая политика /1729- 1903// П. П. Мигулин. - Харьков, 1904.- 439 с.; Макаров А. Ф. Банки и кредитные учреждения/ А. Ф. Макаров.- СПб., 1914. - 223 с.; Левин И. И. Акционерные коммерческие банки в России. Т.1/ И. И. Левин.- Пг., 1917. - 301 с.

10. Див., напр.: Главное управление землеустройства и земледелия. Отдел земельных улучшений. 1909. Ежегодник отдела земельных улучшений. Год первый.- СПб., 1910.- 407 с.

11. Батуринский Д.А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк.-М.: "Новая деревня", 1925.-144 с.

12. Акуленко В. Кредитная система Украины в довоенное и послереволюционное время / В. Акуленко // Хозяйство Украины. – 1926. - № 10. – С. 127-140.

13. Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин.- М., 1948. -271 с.; Погребинский А. П. Очерки истории финансов дореволюционной России/ А. П. Погребинский.- М., 1954.-301 с.; Вдовин В. А. Крестьянский поземельный банк (1882-1895) / В. А. Вдовин.- М., Изд-во "Соцэкгиз", 1959.-311 с.; Бовыкин В. И. Зарождение финансового капитала в России/ В. И. Бовыкин.-

М., Изд-во "Наука", 1967.-311 с.; Симонова М. С. Крестьянский поземельный банк в системе общей аграрной политики самодержавия (1895-3.XI.1905 г.) / М. С. Симонова// Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1968. – Л.: «Наука», 1972. – С. 471-484 та ін.

14. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст./ І. О. Гуржій. - К.: "Наукова думка", 1968.-189 с.

15. Історія селянства Української РСР. У двох томах. Т.1.-К.: "Наукова думка", 1967.- С. 388.

16. Історія українського селянства. – Т. 1 /Ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 364.

17. Історія народного господарства Української РСР. У трьох томах, чотирьох книгах. Т.1: Економіка досоціалістичних формацій.- К.: "Наукова думка", 1983.- С. 357-358.

18. Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. Т.3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.).-К.: "Наукова думка", 1978.- С. 327-331. Таку точку зору пізніше оприлюднили і автори «Історії народного господарства Української РСР» (Т. 1. – К.: Наук. Думка, 1983. – С. 406).

19. Корневская Н. Н. Бюджетные обследования крестьянских хозяйств в дореволюционной России/ Н. Н. Корневская.- М., 1954.-171 с.; Опря А. В. Из истории деятельности Крестьянского поземельного банка на Подоллии в период столыпинской аграрной реформы (1907-1916 гг.) / А. В. Опря// Тезисы докладов V-й Подольской историко-краеведческой конференции.- Каменец-Подольский, 1980.- С.67-68; Його ж. Положения заемщиков Крестьянского поземельного банка в годы столыпинской аграрной реформы (на материалах Правобережной Украины)// Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. научных трудов. Днепропетровск, изд-во ДГУ, 1980. – С. 152-158; Його ж. Покупные операции Крестьянского поземельного банка в Украине в годы столыпинской аграрной реформы

(1906-1916)// Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР: Сб. научных трудов. – Днепропетровск, изд-во ДГУ, 1981. – С. 121-129; Якименко Н. А. Переселенческая политика царизма и Крестьянский поземельный банк / Н. А. Якименко, А. В. Опря// Вопросы истории СССР. – Харьков, изд-во при ХГУ «Вища школа», 1986. – С. 106-1113.

20. Див.: Опря А. В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906-1916 гг.): автореф. дис....канд. ист. наук. 07.00.02: История СССР/ А. В. Опря. – Днепропетровск, 1982. – 24 с.

21. Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX-початок XX ст.): автореф. дис... канд. економ. Наук: 08.01.04 – Економічна історія та історія економічної думки/ А. О. Пантелеймоненко.- Київ, 1994.- 20 с.; Краснікова О. М. Становлення фінансово-кредитної системи в Україні та її вплив на здійснення аграрних реформ 1861-1906 рр./ О. М. Краснікова// Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук. Збірник наукових праць молодих вчених.- Полтава, 1997.- С.234-236; Її ж. Фінанси і кредит в сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861-1918 рр.) // Придніпровський науковий вісник. Економіка. № 30 (97).- Дніпропетровськ, вид-во "Наука і освіта", 1998.- С. 1-6; Її ж. Ретроспектива зародження іпотечного кредиту в Україні // Економіка АПК. Міжнародний науково- виробничий журнал.- 1998.- № 1.- С. 61-64; Її ж. З історії іпотечного кредитування в Україні/О. М. Краснікова//Фінанси України.-1988. - № 4. – С. 94-108; Її ж. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861-1917 рр.): автореф. дис...канд. екон. наук: 08.01.04 - Економічна історія та історія економічної думки/О. М. Краснікова. – Київ, 1999. – 17 с.; Краснікова О. М. Правове регулювання фінансово-кредитної діяльності Селянського поземельного банку в Україні на рубежі двох століть (XIX-XX) / О. М. Краснікова, Д. А. Селіхов// Актуальні проблеми

природничих і гуманітарних наук. Збірник наукових праць молодих вчених.- Полтава, 1997.- С.236- 249; Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929)/ В. І. Марочко.- К., 1995.- 217 с.; Половець В. М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861-1917 рр.)/ В. М. Половець.- Чернігів, 1996.- 137 с.; Власенко В. І. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX - початку XX ст.: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. Харківський державний університет/ В. І. Власенко.- Харків, 1998.- 17 с.; Опря А. В. Роль Селянського поземельного банку у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906-1916 рр.): монографія/ А. В. Опря. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 186 с.

22. Власенко В. І. Назв. праця. - С. 14.

23. Новікова І. Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис...канд. екон. наук: 08.00.01 – Економічна теорія та історія економічної думки/ І. Е. Новікова. – К., 2008. – 20 с.

24. Терещенко В. Д. Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906-1916 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України /В. Д. Терещенко. – Тернопіль, 2005. – 19 с.

25. Дякин В. С. Деньги для сельского хозяйства. 1892-1914 гг. Аграрный кредит в экономической политике царизма/ В. С. Дякин. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1997. – 386 с.; Коваленко С. Б. Кредитная инфраструктура сельского хозяйства времен царской России/ С. Б. Коваленко. – Саратов, 1998. – 171 с.; Корелин А. П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в./ А. П. Корелин.- М., 1988. – 216 с.; Проскурякова Н. А. Земельные банки Российской империи/ Н. А. Проскурякова. – М.: РОССПЭН, 2002. – 517 с.; Михайлов А. Г. Хозяйственный опыт организации мелкого крестьянского кредита в России второй половины XIX – начале XX в.: автореф. дис. ...канд. екон. наук:

08.00.04. – Экономическая история/ А. Г. Михайлов. – Чебоксары, 2006. – 21 с.

26. Blum J. Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century / J. Blum /Princeton : Princeton University Press, 1961. – 261 pp.; Von Lane T. Russian Peasants in the Factory/ T. Von Lane//Journal of Economic History. – 1961. - № 21. – PP. 61-80; Volin L. A Century of Russian Agriculture/ T. Volin.- Cambridge: Harvard University Press, 1970. – 321 pp.; Simms J.Y. The Crisis in Russian Agriculture at the End of the Nineteenth Century: A Different View/ J.Y. Simms//Slavic Review.- 1977.- Vol. 36.- Nu 3.- PP. 377-398.

27. The zemstvo in Russia: An experiment in local self - government.- Cambridge University Press, 1982.- 452 pp.

28. Treadgold Donald W. Rec. ad op.: Wolefe, Bertram D. Revolution a Reality: Essays on the Origin and Fate of the Soviet System. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1981.- P. 220.

29. Johnson Robert E. Liberal professionals and professional liberals: the zemstvo statisticians and their work/ Robert Johnson // The zemstvo in Russia: An experiment in local self – government.- Cambridge University Press, 1982. – PP. 343-363.

30. Op. cit. – P. 346.

31. Simms, J.Y. Op. cit.- P.385.

32. Ibid.- P. 397.

33. Див., напр.: Dietze C. Von. Stolypinsche Agrarreform und Feldgemeinschaft/C. Dietze .- Leipzig und Berlin, 1920.- 281 S; Owen A. Launcelot. The Russian Peasant Movement, 1906-1917/ Launcelot A. Owen.- London, 1937.- 317 pp.; Volin Lasar. Agrarian Situation was Improving // Imperial Russia after 1861. Peaceful Modernization or Revolution? Ed by Arthur E. Adams Michigan State University / Lasar Volin. – Boston, 1965.- PP. 63-78; Yaney L George. The Concept of Stolypin Land Reform / George L Yaney//Slavic Review. – Seattle. – Vol. XXIII. – No. 2. June 1964.- PP. 275-293; Rudolf R. L. Agricultural Structure and Proto – Industrialization in Russia : Economic

Development with Unfree Labor/ R. L. Rudolf //The Journal of Economic History. – 1985. – Vol. XLV.- Nu. 1.- PP. 47-70; Roqquer H. Russia in the age modernization and revolution. 1881-1917 / H. Roqquer. – L.; Longman, 1983. – 323p.; Catrell Peter. The Tsarist Economy, 1850-1917/ Peter Catrell. – London, 1986. – 288 p.

34. Кофод А. Русское землеустройство. – СПб., 1913.- 271 с.

35. Див.: Koffoed C.A. My Snare in the Stolypin Agrarian Reform/ C.A. Koffoed.- Odense University Press, 1985,- P. 110.

36. Див.: Кауфман И. И. Статистика государственных финансов России в 1862-1884 годах/ И. И. Кауфман. – СПб., 1886. – 417 с.

37. Атропов П. А. Финансово-статистический атлас России. Наглядное графическое изображение финансового состояния России. Графическое распределение государственных доходов и расходов и местных: земских и мирских расходов. Распределение губерний Европейской России по степени финансовой и экономической производительности. Движение государственных доходов в периоды 1857-61 гг., 1880 г., 1887 г. и 1895 г. Движение государственных расходов за 10-летие (1885-1894 гг.) Сравнение бюджета России с некоторыми из западно-европейских государств. Составлено по официальным данным/ П. А. Антропов. – СПб.: Изд-е А. Ф. Маркса, 1898. – 19, 16 с.; 5 л. диагр.; 29 л. карт.

38. Сабуров П. А. Материалы для истории русских финансов. 1866-1897/ П. А. Сабуров. – СПб., 1899. – 68, 209 с.

39. Кашкаров М. П. Финансовые итоги последнего десятилетия (1892-1901 гг.).- Т.1: Классификация государственных росписей. Обыкновенные доходы/ М. П. Кашкаров.- СПб., 1903.- 220 с.; Т.2: Обыкновенные расходы. Чрезвычайный бюджет. Долговые счета государственного казначейства. Общие кассовые и финансовые результаты.- СПб., 1903.- 1903.- 122, 137 с.

40. Отчеты Крестьянского поземельного банка за 1883-1916 гг.- СПб., 1884-1917; Отчеты Государственного Дворянского земельного банка за

1886-1915 гг. – СПб.; 1887-1916. Див. також: Государственный Дворянский земельный банк, 1885-1910. – СПб., 1910. – 371 с.

41. Див.: Иванова Р. М. Материалы Крестьянского поземельного банка как источник для изучения социально-экономических отношений в деревне в конце XIX - начале XX века: автореф... канд. ист. наук: 07.00.02. – История СССР.- М., 1973.- С. 7.

42. Положение о Банке// Узаконения и распоряжения о Дворянском банке. – СПб., 1886. – С. 6.

43. Там само. – С. 18.

44. Устав Государственного Дворянского земельного банка. – СПб., 1890. – Стаття № 9 и № 11.

45. Див. напр.: Ленін В. І. До питання про завдання земської статистики/ В. І. Ленін //Повне зібр. тв.- Т.24.- С. 276.

46. Киевская старина.-1883.- № 7.-С.677.

47. Див. напр.: Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1901 год.- Полтава, 1900.-536, 207 с. Виходив у Полтаві з 1896 по 1919 рр.; Статистический справочник по Полтавской губернии. Полтава, 1910.- 679 с.; Всього з 1909 по 1919 рр. було надруковано 10 збірників. Ежегодник Полтавского губернского земства на ... год. Виходив у Полтаві з 1894 по 1917 рр.; Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886-1900 гг.). С 2 картами, 4 диаграммами и 34 картограммами.- Полтава, 1904.- 597 с. та ін.

48. Статистический справочник по Югу России.- Полтава, 1910.- 75 с.

49. Див.: Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1889 годах. Вып. 1,- Полтава, 1900.- 279.; Материалы подворной переписи Полтавской губернии 1900 года. Итоги по губернии.- Полтава, 1907.- 257 с.; Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 года. Итоги по волостям и уездам. – Полтава, 1911. – 251 с.; Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной

переписи (По подсчетам, произведенным местными переписными учреждениями). Вып. 1: Европейская Россия. Погубернские итоги. – Пг., 1916. – 113 с.; Пятая подворно-хозяйственная перепись в Полтавской губернии 1917 года. – Полтава, 1917. – 51 с.

50. Падалка Л. 5 бюджетов крестьянских хозяйств с. Демьяновки Полтавской губ., Хорольского уезда/ Л. Падалка.- Полтава, 1903.- 51 с.; Кондратьев Г. Описание хозяйства козака Нестора Трофимовича Портного//Хуторянин.- 1910.-№ 36,- С. 1451-1455; Матисен А. Опыт учета крестьянского хозяйства в связи с его улучшением/ А. Матисен. – Полтава: Изд-е журнала «Хуторянин», 1914. – 57 с.

51. Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. Вып. 1.-Чернигов, 1877.- С. 122; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. – Полтава: Тип. И. А. Дохмана и Л. Т. Фришберга, 1902. – С. 77-136; 151-155; 160-161.

52. Див.: Фортунатов А. Ф. К вопросу о сельскохозяйственных районах в России/ А. Ф. Фортунатов.- СПб., 1896.-С.71; Рихтер Д. Н. К вопросу о разделении России на районы по физическим и экономическим признакам/ Д. Н. Рихтер//Труды Вольного экономического общества.- СПб., 1909.-№ 1-2.- С. 131.

РОЗДІЛ II

КРЕДИТНА ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ В УМОВАХ АГРАРНИХ І ФІНАНСОВИХ РЕФОРМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

2.1. Фінансове забезпечення процесу ліквідації кріпосного права.

Викупна операція

У середині XIX ст. рівень розвитку продуктивних сил досяг в Україні, як і в усій Російській імперії, такого рівня, при якому подальше збереження рабства було просто неможливим насамперед з економічної точки зору. Ще задовго до реформаторських заходів царського уряду товарно-грошові відносини поступово руйнували натуральне господарство, поставивши у 1861 р. на порядок денний правове оформлення нових відносин між колишніми поміщиками і феодално залежними селянами. Це, як відомо, було здійснено маніфестом царя від 19 лютого 1861 р., що супроводжувався цілою низкою відповідних законодавчих актів. Майже одночасно було реформовано і становище колишніх удільних (26.VI.1863 р.) [1] та державних (24.XI.1866 р.) селян [2]. Як показано в табл. 2.1, аграрні реформи 60-х років XIX ст. торкнулися 78,2% усього населення України, що, зокрема, свідчить про їх величезне значення для подальшої долі мільйонів сільськогосподарських товаровиробників. Ще вищою питома вага так званих "сільських обивателів" була на території Лівобережної України - 85,9%. Якщо все населення трьох лівобережних губерній складало у 1867 р. 5243982 особи, то сільські стани у підсумку давали 4508782 особи, з яких 2567634 (48,9%) знаходились у підпорядкуванні Міністерства державних маєтностей, 1717949 (32,7%) - колишні кріпаки. Інші розряди, взяті разом, ледве перевищували 200 тис. або дещо більше 4%. Порівнюючи Лівобережжя з відповідними даними по усій Україні, не важко помітити значне (на 15,9%) переважання тут категорій, що були у віданні Міністерства державних маєтностей.

Таблиця 2.1

**Питома вага різних станів сільського населення Лівобережної
України у 1867 р.***

№ п/п	Губернії	Все населен ня	У т.ч. сільське	З них селян, що були:				
				У відан- ні Мі- ністерст ва дер- жавних маєтнос тей	У крі- посній залеж- ності	Під управлі нням удільно го відомст ва	Коло ністи	Інші розря ди
1.	Полтавська	2002118	1771264	1048565	720967	-	1732	-
2.	Харківська	1681486	1477594	822349	437518	241	91	217395
3.	Чернігівська	1560378	1259924	696720	559464	16	3245	479
	Разом	5243982	4508782	2567634	1717949	257	5068	217874
	Процент	100	85,9	48,9	32,7	0,0	0,0	4,1
	Всього по 9 губ. України	14416306	11269632	4762293	5672438	282	238207	596412
	Процент	100	78,2	33,0	39,3	0,0	1,6	4,1

*Таблиця складена на основі даних: Статистический временник Российской империи. Изд-е ЦСК МВД. Серия III. Выпуск 1. – СПб., 1871. – С. 3, 84-85.

Мова тут йде, в основному, про українських козаків, що після ліквідації у 1782 - 1783 рр. полкового устрою - так званої Гетьманщини, були прирівняні до категорії державних селян з деякими особливостями їх землеволодіння та землекористування.

Як же царський уряд організував фінансове забезпечення звільнення мільйонів товаровиробників від особистої залежності? Згідно із статтею № 5 "Місцевого Положення про поземельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях в губерніях Малоросійських: Чернігівській, Полтавській і частині Харківської" [3] з метою «виконання селянами своїх обов'язків перед урядом та поміщиками» їм надавалась у постійну власність певна кількість землі, за яку вони «платять оброк або відбувають роботу поміщику» [4]. За наданий згідно «уставної грамоти» (договір між поміщиком і селянином) наділ землі уряд негайно перераховував колишньому власнику його вартість. Беручи до уваги те, що виплата відбувалась з допомогою процентних

паперів, уряд одночасно був боржником власників останніх, тобто казна ставала одночасно і боржником і кредитором. Оцінити фінансові результати викупної операції можна шляхом співставлення прибутків казни як кредитора з витратами її як боржника. Прибутки склались з викупних платежів селян, куди входили виплата процентів і погашення капіталу, а також, із зобов'язань по викупній операції, включаючи витрати по управлінню справами.

Як відомо, при виплаті належної суми уряд зарахував поміщику ті борги, які той мав по відношенню до держави. Іншими словами, на цю частину вартості наділу не було видано вищезгаданих процентних паперів. Головним папером викупної операції були 5% білети 2-го випуску Державного банку, заснованого у 1860 р. Поміщики, в маєтках яких застосовувалась панщина, аж до 1870 р. включно одержували позичку у вигляді 5,5% «підтверджуючих листів» Головної викупної установи, або 5,5% «безперервно-прибуткових свідоцтв» [5].

Механізм реалізації викупної операції по окремих регіонах Російської імперії викладений досить детально в одній із праць відомого дослідника П. А. Зайончковського [6]. Якщо говорити про регіон, що є об'єктом даного дослідження, то вартість викупу польового наділу разом із садибою визначалась оброком, встановленим згаданим вже "малоросійським" Положенням. Знаючи середню ціну однієї десятини орної землі*, що визначалась статтею № 177 місцевого Положення (від 1 крб. 73 коп. до 2 крб. 60 коп.), можна розрахувати загальну вартість викупної суми, яку було нараховано колишнім кріпосним селянам в ході складання уставних грамот.

Так, при умові одержання вищого душевого наділу (4 дес.) максимальний оброк складав $2 \text{ крб. } 60 \text{ коп.} \times 4 = 10 \text{ крб. } 40 \text{ коп.}$

* Згідно статей № 155 та № 156 викупна сума за присадибну ділянку встановлювалась від 102 до 240 крб. за десятину в залежності від місцевості (прим. авт.).

Капіталізований із розрахунку 6 % він вираховується з допомогою пропорції:

$$100 : 6 = x : 10,4 \quad \frac{100 \times 10,4}{6} = \frac{1040}{6} = 173 \text{ крб. 33 коп.}$$

Розділивши 173 крб. 33 коп. на 4 , визначаємо вартість 1 десятини, яка в даному випадку складе 43 крб. 33 коп. Згідно із статтею № 10 нижчий розмір селянського землеволодіння обмежувався половиною вищого, тобто в даному випадку 2 дес. орної землі. Складемо пропорцію і одержимо:

$$100 : 6 = x : 1,73 \quad \frac{100 \times 1,73}{6} = \frac{173}{6} = 28 \text{ крб. 83 коп.}$$

Таким чином, при викупі вищого, чотирьохдесятинного наділу, ціна однієї десятини складала на території Лівобережної України в середньому 43 крб. 33 коп., а при викупі нижчого - 28 крб. 83 коп. Середня ціна - 36 крб.08 коп. При цьому слід мати на увазі, що за цінністю земельних угідь Полтавщина була розділена на 2 різних частини, Чернігівщина - на 3, а Харківщина - на 4. В кожній з них були свої ціни десятини польової землі, які однак, коливалися у вищезазначених межах. Проілюструємо це на конкретному прикладі організації викупу в маєтку графа Андрія Гудовича, що знаходився в містечку Великі Сорочинці Миргородського повіту. Згідно викупної угоди від 1 вересня 1863 р. поміщика з селянами, землевласник зобов'язувався надати своїм колишнім кріпакам (1092 особи) 1800 дес. землі (117 дес. садибною і 1772 польовою). За одержані наділи передбачалась плата, загальна сума якої склала 5299 крб. 43 коп. Капіталізація оброку дала загальну суму викупних платежів у 88323 крб. 83 коп. Держава надала кредит в 66 242 крб. 87 коп., який селяни і повинні були повернути упродовж наступних 49 років з урахуванням 6% "інтересу", тобто понад 70 тис.крб. Четверту частину нарахованої суми викупних платежів, тобто 22080 крб.95 коп. селяни повинні були внести самостійно. Хто не міг внести належної частини плати (22080 крб.95 коп. : 1092 особи = 20 крб. 22 коп.), повинен був відпрацювати із розрахунку 21 робочий день за кожну десятину землі. Таким

чином виходило, що поміщик одержав величезну, як на той час, суму грошей і безкоштовну робочу силу. Якщо кожен з колишніх кріпаків одержав в середньому по 1,6 дес. землі, то загальна кількість днів, які слід було відпрацювати в маєтку, значно перевищувала цифру у 30 тисяч [7].

У підсумку умови господарювання для селян створювались неймовірно складні, тоді як для поміщика кращого було годі бажати. З цієї точки зору досить дивним є для нас твердження окремих сучасних дослідників про те, немов би викупна операція була проведена не в інтересах поміщиків [8].

Таблиця 2.2

**Хід викупної операції на території трьох губерній Лівобережної
України у 1863 - 1872 рр.***

№ п/п	Губернії	Загальна кількість кріпосних селян згідно перепису 1858 р. (тис.)	Число ревізських душ, що приступило до ви- купу (тис.)	Викупле- на земля (тис. дес.)	Початко- ва по- зичка (млн. крб.)	Загальна оцінка наділу по ринко- вим ці- нам (млн. крб)	Загальна вартість згідно Устав- ним трамотам (млн. крб.)
1.	Полтавська	681,6	261,7	477,2	16,8	10,0	12,1
2.	Харківська	471,0	169,2	438,8	16,3	7,3	13,5
3.	Чернігівська	321,2	220,9	724,8	19,2	13,0	15,8
	Разом	1473,8	751,8	1640,8	52,3	30,3	41,4
	По Україні	4302,3	2318,7	6602,4	166,8	134,8	170,5
	Процентне відно- шення Лівобе- режних губерній до підсумку по Україні	34,5	32,4	24,8	31,3	22,3	24,1

* Таблиця складена на основі даних: Крепостное население в России по 10-й народной переписи. Статистическое исследование А. Тройницкого. Изд-е статистического отдела ЦСК.- СПб., 1861.- С.26-27; Лосицкий А. Выкупная операция.- СПб., 1906.- С. 38-39.

Як показано в табл. 2.2, упродовж першого десятиліття майже все кріпосне населення Лівобережної України приступило до викупу належної частини землі. Звертаємо увагу на те, що у відповідній графі таблиці 2.2 показане число ревізських душ, під якими тогочасна статистика мала на увазі особи чоловічої статі. Знаючи, що співвідношення обох статей було

приблизно однаковим, можна з певністю говорити про перехід на викуп практично усіх кріпосних селян, яких у 1858 р. було зафіксовано близько півтора мільйони осіб обох статей. Отже, 751,8 тис. ревільських душ упродовж першого пореформеного десятиліття викупили 1,6 млн. дес. землі. При ринковій вартості в 30,3 млн. крб. селяни згідно уставних грамот повинні були заплатити 41,4 млн. крб., або на 36,6% більше, що дає підстави для висновку про фактичний викуп ними не лише землі, але й особистої свободи. Зауважимо, що наведені цифри не є остаточними, адже переведення на викуп колишніх поміщицьких селян продовжувалося до 1 січня 1883 р., коли згідно із законом про обов'язковий викуп (28.ХП.1881 р.) він завершувався остаточно [9]. Одному з дослідників селянської реформи 1861 р. вдалося одержати узагальнені цифри результатів викупної операції в українських губерніях упродовж усіх 49 років, на які вона планувалась. При цьому слід мати на увазі, що цей термін вираховувався не з 1861 р., а з часу підписання відповідної угоди селянина з поміщиком [10]. Згідно з даними А. В. Бондаревського (табл. 2.3), загальна сума викупних платежів селян Лівобережної України склала 1 крб. 98 коп. за кожен десятина одержаної в наділ землі. На основі фактично одержаної в наділ землі встановлено і річний оклад за одержаний наділ на ревільську душу, що склав 4 крб. 95 коп. Увесь збір із селян Лівобережної України без урахування процентів склав 82 крб. 63 коп., тоді як з передбаченими законом відсотками він склав 243 крб. 05 коп. Це дещо менше відповідної суми по усій Україні, яка дорівнювала 253 крб. 71 коп. Однак в цілому упродовж 49 років передбачалось зібрати з українських селян астрономічну суму (253 крб. 71 коп. $\times$ 2 млн. 319 тис. селян = 588 млн. 353 тис. 490 крб.). По Лівобережній Україні аналогічна схема буде мати такий вигляд: 243 крб. 05 коп. $\times$ 758 тис. ревільських душ = 184 млн. 231 тис. 900 крб.

Через різкий спалах соціального протесту у 1905 р. збирання розрахованих до 1910 р. викупних платежів було припинене 1 січня 1907 р. Та і в цьому випадку фактичні платежі колишніх поміщицьких селян за

одержані сільськогосподарські угіддя утримували ринкову їх вартість. Бюрократичний апарат самодержавної Росії доклав величезних зусиль, щоб отримати від викупної операції запланований прибуток. Однак про це буде йти мова дещо пізніше.

Таблиця 2.3

Викупні платежі селян Лівобережної України*

№ п/п	Губернії	Викупні платежі за 1 дес. у рік (крб.)	Річний оклад за наділ на ревізку душу (крб.)	Увесь збір за наділ на ревізку душу (без %)	Всього платежів з процентами за 49 років на ревізку душу
1.	Полтавська	2,12	3,82	63,68	187,16
2.	Харківська	2,23	5,80	96,69	284,27
3.	Чернігівська	1,59	5,25	87,52	257,31
	Разом	1,98	4,95	82,63	243,05
	По Україні	1,66	5,2	87,05	253,71

* Джерело: Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 83.

Слід пам'ятати, що при усій важливості докорінної перебудови економічного і правового становища колишніх кріпаків, останні складали, як було показано в табл. 2.1, 39,3% усіх мешканців українського села. Ще менше їх було на Лівобережжі - 32,7%. Основну масу сільського населення (48,9 %) тут складали селяни, що підпорядковувалися Міністерству державних маєтностей, тобто належали державі. Стан товарно-грошових відносин в імперії середини XIX ст. вимагав реформування і їх становища. Практично відразу ж після царського маніфесту про поміщицьких селян указом від 5 березня 1861 р. Олександр II доручив міністру державних маєтностей розробити механізм застосування основних принципів реформи 19.11.1861 р. до селян, що перебували у його віданні. Польський національно-визвольний рух 1863 р. дещо загальмував розробку відповідного законодавства. Тільки 24 листопада 1866 р. було опубліковано Положення "Про поземельний устрій державних селян в 36 губерніях" [11], що

стосувалося і Лівобережної України. Цим законодавчим актом передбачалося збереження за селянами, які перебували у віданні Міністерства державних маєтностей, наявних сільськогосподарських угідь. При цьому землекористувачі повинні були вносити незмінну упродовж кожного двадцятиліття щорічну суму платежів під назвою: "державний оброчний податок". Усі 36 губерній, до яких мало відношення згадане Положення, по способу визначення суми оброчного податку були розділені на 4 групи. Згідно інструкцій Міністерства від 27 червня 1868р. та 15 грудня 1872 р. в трьох губерніях Лівобережної України були встановлені конкретні розміри оброчного податку та порядок видачі так званих «володільних записів» (документів, що підтверджували право власності на певну кількість землі). Процес складання цих «записів» продовжувався до 1 січня 1887 р., коли усі без винятку державні селяни були переведені на викуп [12]. Загальний розмір викупних платежів колишніх державних селян на Лівобережжі теж склав немалу суму – 3706464 крб. [13]. У зв'язку із завершенням реформування правового становища цієї категорії сільського населення з 1 січня 1886 р. було припинене стягування подушного податку. Це, однак, не зменшило прибуткову частину державного бюджету, бо після завершення 20-літнього строку функціонування оброчного податку, останній було перетворено в так звані викупні платежі, які державні селяни повинні були вносити 44 роки (до 1931 р.). На практиці такий крок означав збільшення відповідної плати в середньому на 45 % [14]. Порівняння викупних платежів поміщицьких і державних селян дає такі результати (табл. 2.4).

В трьох губерніях Лівобережжя у державних селян викупні платежі були на 67,7 % меншими, ніж в колишніх поміщицьких. По Україні ж в цілому різниця у платежах двох згаданих категорій дрібних товаровиробників була ще значнішою, склавши 102,4 %.

Як показала практика реалізації законодавчих актів 1861 та 1866 і 1886 років, забезпечення державного бюджету запланованими сумами викупних платежів виявилась надзвичайно важкою справою. Головна причина –

суттєве завищення земельної ренти, середня величина якої в губерніях Лівобережної України не перевищувала (за розрахунками тогочасних економістів) 1 крб. 50 коп. з десятини [15].

Таблиця 2.4

Викупні платежі на одну десятину колишніх поміщицьких і державних селян Лівобережної України*

№ п/п	Губернії	Сума платежів (копійки)		На скільки у державних селян менше, ніж поміщицьких (у %)
		У колишніх державних	У колишніх поміщицьких	
1.	Полтавська	121	212	75,2
2.	Харківська	141	223	58,1
3.	Чернігівська	93	159	70,9
	Разом	118	198	67,7
	По Україні	82	166	102,4

*Таблиця складена на основі даних: Ходский Л. Очерк развития поземельных отношений бывших государственных крестьян/ Л. Ходский // Русская мысль. – 1889. - № 12. – С. 30; Бондаревський А. В. Назв. праця. – С. 83.

Але ж колишніх поміщицьких селян примусили вносити лише у вигляді викупних платежів 1 крб. 98 коп. з кожної десятини землі. Іншими словами, у цієї категорії мешканців села, як переконливо довів відомий свого часу економіст Ю. Янсон, держава забирала не тільки увесь прибуток, що його давала земля, а, як правило, і увесь заробіток від неземлеробських, так званих сторонніх промислів [16]. Але й цього, нерідко, не вистачало для своєчасного внесення платежів, які, між іншим, не обмежувалися тільки платою за одержаний наділ.

У 70-80-ті роки XIX ст. першочерговим обов'язком сільського населення було внесення відповідних зборів із земель. До них відносилися усі місцеві земські збори: губернські і повітові, частина державного земського збору, який почали збирати у 1873 р. Усі ці збори розкладалися на землі усіх без винятку власників, включаючи дворян, купців і міщан [17]. Що ж до селян, то основну частину їх платежів складали викупні внески, види

яких були досить різноманітні, як то: оборочний податок з колишніх державних селян, що у 1886 р. був перетворений у викупні платежі; лісовий податок, що брався за відведений в користування селян ліс; викупні платежі з колишніх поміщицьких та удільних селян; оброчні платежі із селян, що не викупили своїх наділів. Не слід забувати також і збори, що поступали до державного бюджету у вигляді подушного податку (до 1887 р.), громадського збору з колишніх державних селян, так званих мирських зборів з селян, що йшли на утримання волосної і сільської адміністрації, шкіл, мостів, доріг тощо [18]. На жаль, подати загальну суму зборів з селян Лівобережної України немає можливості через відсутність відповідних джерел. Однак платежі до державного бюджету зафіксовані з точністю до десятих копійки (табл. 2.5). Загальна сума подушних зборів та поземельних платежів на території трьох лівобережних губерній склала 11838032 крб., або 38,2 % до усіх платежів такого виду усіх губерній України (30985546 крб.).

Таблиця 2.5

Платежі до державного бюджету селян Лівобережної України у 1873 р.*

№ п/п	Губернії	Сума подушних зборів та поземельних платежів з селян	Середня кількість збору			
			З душі		З дес. землі	
			Крб.	Коп.	Крб.	Коп.
1.	Полтавська	3669275	4	82,7	2	22,9
2.	Харківська	4967923	7	78,8	1	96,6
3.	Чернігівська	3200834	5	54,0	1	73,5
	Разом	11838032	6	04,6	1	97,3
	По Україні	30985546	6	32,2	1	78,5

*Таблиця складена на основі даних: Труды комиссии, высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборов. Т. XXII. Часть III: Статистические сведения, касающиеся прямых сборов. Отдел 1. Сведения о существующих прямых сборах. (Составил А. Штоф). – СПб., 1873. – С. 662-664.

Картина фінансового пресингу, що його здійснював бюрократичний апарат самодержавної Росії стосовно так званих непривілейованих станів була б, очевидно, неповною без характеристики становища різних розрядів селянства. Економісти, що збирали відомості для «височайше затвердженої» у

1873 р. податкової комісії, встановили, зокрема таке: в губерніях Лівобережної України сума казенних, земських і громадських зборів різко відрізнялась в залежності від стану сільськогосподарського товаровиробника. Якщо козаки з однієї десятини належної їм землі платили в середньому 1 крб. 36 коп., то колишні державні селяни - 2 крб. 31 коп., а поміщицькі - 3 крб. 92 коп. В той же час дворяни платили всього 25,5 коп. з десятини (державний поземельний податок та земський збір). Тогочасні економісти розраховували і відсоток платежів, що їх вносили з валового прибутку землі представники різних станів. У козаків він складав 26,42 %, державних селян - 57,75 %, поміщицьких - 138,5 %, тоді як дворян - усього 4,40 % [19]. Цифри, як кажуть у таких випадках, не потребують особливих коментарів. Податки, як свідчить тогочасна преса [20], буквально вибивали з боржників, хоч це і не завжди допомагало; до того ж остаточно розоряло безнадійних боржників [21]. «Необхідно було вести облогу з непохитною наполегливістю, - писав один з визнаних знавців селянського побуту кінця XIX ст. Гліб Успенський.- Потрібно було щодня і щоночі довбати циркулярами і телеграмами ісправників*; потрібно тормозити станових**, потрібно не давати опом'ятатися старшинам і старостам, щоб усе полчище фінансистів стояло на ногах і щоб воно, розумівши непереборну складність цієї фінансової операції, працювало і працювало..." [22]. Про те, як саме працювала у цьому зв'язку адміністрація, дізнаємось з тогочасної преси. Газета «Русский курьер», наприклад, у 1883 р. повідомляла про те, що податки з боржників буквально вибиваються. «Коли кулачні аргументи не діють, боржників відправляють у волость та ув'язнюють до «кутузки». Були випадки, - продовжувала газета, - і не раз, що туди садовили людину, працею якої годувалась уся його родина... Коли ж і після побиття, голоду і холоду податки все ж не вносились, тоді начальство йде по хатах, захоплюючи усі цінні речі з метою продажу їх на аукціоні» [23].

* Головна посадова особа повітового масштабу тогочасної поліції (прим. авт.).

** Начальник поліції волості (прим. авт.).

Наприкінці XIX ст. Міністерство внутрішніх справ організувало спеціальне обстеження рівня заборгованості селян різних розрядів 46 губерній європейської частини імперії, в число яких увійшов і український регіон. Беручи до уваги те, що збір відповідної інформації було доручено економістам центрального статистичного комітету, який очолював тоді знаний фахівець своєї справи Н. Тройницький, можна з певністю говорити про її цілком задовільний науковий рівень.

Таблиця 2.6

Заборгованість сільського населення Лівобережної України по казенним, земським та громадським окладним зборам (1893 р.)*

№ п/п	Губернії	Загальне число мешканців чоловічої статі	В т.ч. боржників (в %)	Припадає боргу на кожну особу чоловічої статі	В т.ч. недоїмки в % по зборам		
					казенним	земським	громадським
1.	Полтавська	1091041	70,1	1,52	6,8	65,9	27,3
2.	Харківська	989236	69,1	4,81	76,5	21,2	2,3
3.	Чернігівська	849198	47,0	1,23	10,7	77,2	12,1
	Разом	2929475	62,0	2,52	31,3	54,7	13,9
	По Україні	7749375	55,8	3,40	51,8	31,3	16,9
	По імперії	31558043	75,5	9,00	81,0	15,6	3,3

*Таблиця складена на основі даних: Задолженность сельских обществ по казенным земским и мирским окладным сборам и в продовольственные капиталы. Из обследования 1893 г. О сельских обществах 46-ти губерний Европейской России. Разработано по поручению господина министра внутренних дел для высочайше утвержденной комиссии по пересмотру устава о народном продовольствии. Изд-е ЦСК МВД. – СПб., 1894. – С. XX, XXI, XXVII.

Як видно з табл. 2.6 у губерніях Лівобережжя заборгованість складала 62,0 % (1,8 млн. осіб чоловічої статі), тоді як в середньому по Україні 55,8 % (4,3 млн. осіб). На кожну особу чоловічої статі припадало відповідно: 2 крб. 52 коп. і 3 крб. 40 коп. Іншими словами, при вищій питомій вазі заборгованості сільського населення Лівобережної України середня сума боргу тут була все ж менша в середньому на 88 коп. або 35%. Певними особливостями відрізнявся лівобережний регіон і структурою боргів. Найзначнішою тут була питома вага боргів земським установам - 54,7 % усіх

боргів. В той же час по усій Україні земські борги складали лише 31,3 %, помітно поступаючись казенним боргам (51,8 %). Що ж до громадських боргів, платежі з яких, як ми знаємо, спрямовувались на потреби села, то їх питома вага була незначною (Лівобережжя - 13,9 %, Україна - 16,9 %, по імперії в цілому - 3,4 %). Основна причина - менші ставки оподаткування [24], хоч певне значення, очевидно, відігравало і розуміння селянами важливості, скажімо, утримання на кошти громади тієї ж школи, мосту чи шляхів сполучення.

Було б помилкою вважати, як це робить дехто з дослідників, що основна причина досить високого рівня заборгованості селян наприкінці XIX ст. полягає, поряд з поганим обробітком ґрунту [25], в аграрній кризі, що вразила тоді світовий ринок сільськогосподарської продукції [26]. Тим більше немає підстав говорити, що селяни просто не бажали платити. Якщо порівняти, скажімо, 1892 та 1901 роки, то виявиться, що заборгованість продовжувала неухильно зростати. Так, в губерніях Лівобережжя упродовж названого десятиріччя заборгованість по викупних платежах усіх категорій селян зросла на 19,5%, Правобережжі - на 48,5%. Подібне спостерігалось і на Півдні України, де відповідний ріст склав 43,4% [27]. У 1905 р. професор М.Коломийцев, що вивчав економічну ситуацію в українському селі за дорученням департаменту державних земельних маєтностей, констатував у своїй підсумковій записці таке: “Нас вразила низька урожайність землі, незначні розміри чистого залишку хліба із розрахунку на душу населення, надзвичайно висока орендна плата, що підтверджує факт відсутності правильної організації як селянського так і поміщицького господарства. Ми були здивовані не лише величезною заборгованістю населення, але й постійним її зростанням. Ми побачили гігантську кількість безкінних дворів, відсутність добрив, хижацьке відношення до ґрунту. Ми побачили усі ознаки жахливих злиднів економічної слабкості населення, нас вразила неграмотність, повна безприбутковість селянської праці” [28].

Усе вищесказане дає підстави для певних висновків, а саме: уряд всебічно підготувався до проведення такої складної з усіх точок зору соціально-економічної і політичної акції, як скасування кріпосного права і переведення на викуп усіх категорій феодално залежного населення. Докорінно перебудувавши систему управління селянами, царизм не тільки розробив, але й забезпечив реалізацію досить складного фінансового механізму становлення нових економічних відносин у країні, що так або інакше забезпечували життєво необхідне прискорення розвитку тогочасного суспільства. Однак прогрес в аграрному секторі економіки країни міг би розвиватися набагато швидше при умові створення рівних умов господарювання для усіх станів, включаючи і дворян. Надвисокі ставки оподаткування та викупні платежі, встановлені для колишніх поміщицьких селян, пригнічували сільськогосподарське виробництво. Під дією, насамперед, цього фактору суттєво обмежувалися можливості застосування більш досконалих знарядь праці, а значить було складно інтенсифікувати землеробство. Як результат, звужувався внутрішній ринок, на що, між іншим, неодноразово звертали увагу знані на той час економісти. У зв'язку з переходом до принципово нової економічної системи, заснованої на вільнонайманій праці і особистій свободі безпосереднього товаровиробника, виникла необхідність перебудови виробничих відносин не лише по лінії робоча сила - капітал. Потреби ринку вимагали на принципово інших засадах реорганізувати і пристосувати до нових економічних умов кредитну систему, яка у 60-70 роках XIX ст. стала предметом гострих дебатів щодо можливих шляхів її подальшого розвитку [29].

2.2. Організація сільськогосподарського кредиту для привілейованих станів. Діяльність Дворянського банку в губерніях Лівобережної України

Переведення на викуп феодально залежних селян у загальноекономічному плані означало звільнення праці і капіталу. До 1861 р. казенні банки були своєрідними органами закріпачення капіталу. Перебуваючи на виключній службі дворянства ці банки припинили своє існування одночасно з ліквідацією кріпосного права. Розкріпачення капіталу передбачало надання йому повної свободи дій і руху, пошуку вигідного застосування з наступним нарощуванням і примноженням наявних коштів. Грошовий ринок до 1861 р. в Російській імперії був дуже обмеженим, адже капіталістам ніде було розміщувати вільні кошти. Гроші, які зберігалися в казенних банках, в умовах відсутності вільного руху капіталу були подібними до тих, які накопичувались громадянами в чулках, комодах і глечиках. Адже їх господар дбав насамперед про збереження капіталу, хоч колишні банки і платили певний процент по вкладу. Після того, як після 1861 р. кріпосним селянам було надане право “здійснювати вільну торгівлю без наявності торгових свідоцтв і без сплати мита”, “відкривати і утримувати, на законній підставі, фабрики і різні промислові, торгові та ремісничі заклади, записуватися до цехів, організовувати виробництво і продавати свої вироби як в селах, так і в містах” [30], капітал вирвався на свободу, “перейшовши від колишнього тихого життя до плавання по неспокійному морю” [31].

Економічне становище поміщиків напередодні скасування кріпосного права характеризувалось неухильним наближенням повного банкрутства їх господарств. Так, у 1856 р. поміщики Лівобережної України заставили в казенних банках 56,0 % усіх своїх кріпосних селян (51,6 % в середньому по Україні) [32]. І це при тому, що казенні банки надавали в той час поміщикам кредити на дуже вигідних умовах - 4 % річних. Одержавши в ході викупної операції величезні суми коштів, поміщики суттєво поліпшили фінансове

становище своїх маєтків, повністю розрахувавшись з казною за дореформенні борги. У 1879 р., наприклад, лише 18,1% поміщицьких господарств мали борги різним кредитним установам [33]. Однак через низьку ефективність господарювання відсоток заборгованих маєтків через деякий час знову виявив стійку тенденцію до зростання, що зумовило, поряд з іншими причинами, зростання попиту на кредит. “Потреба в грошах постійна,- заявляв земському кореспондентові один з поміщиків Золотоніського повіту Полтавської губернії у 1882 р.- Хотілось би зробити багато чого, однак через відсутність кредитної установи, яка б на пільгових умовах надавала короткотерміновий кредит, не дозволяє реалізувати задумане” [34]. Ще в 60-ті роки дворянство ряду губерній, у тому числі і Лівобережної України, ставило питання про необхідність відкриття сітки кредитних установ, до яких би мали доступ в першу чергу великі землевласники, що відчували серйозні труднощі з пристосуванням до нових ринкових умов [35]. Було навіть розроблено кілька проектів цих установ, які, однак, через ряд причин не були реалізовані. Одна з них - відкриття у 1866 р. Товариства взаємного поземельного кредиту, головна контора якого знаходилася у Санкт-Петербурзі. Та невдовзі з’ясувалось, що це товариство не могло задовольнити існуючий попит на сільськогосподарський кредит.

Не задовольнившись діяльністю Товариства взаємного поземельного кредиту, про яке буде йти мова нижче, дворянство у середині 80-х років все ж добилось організації не громадської, як це було у випадку із згаданим Товариством, а державної установи, яка надавала дворянам пільговий кредит аж до відомих подій 1917 р. У зв’язку з відзначенням столітнього ювілею Жалуваної грамоти дворянству Олександр III 21 квітня 1885 р. підписав відповідний указ. В ньому, зокрема, йшла мова про невідкладні потреби дворянства в розширенні і поліпшенні сільськогосподарського кредитування. “Беручи до уваги потреби дворянського помісного землеволодіння, яке в багатьох місцевостях ледве животіє, ми,- проголошував 21 квітня 1885 р. самодержець,- наказуємо міністрові фінансів негайно відкрити особливий

Дворянський земельний банк, щоб дворяни тим самим активізували свою сільськогосподарську діяльність на місцях” [36]. Розроблене невдовзі Положення про порядок функціонування цієї установи, що певний час виконувало роль Статуту, передбачало надання кредиту під заставу землі виключно потомственным дворянам. Спочатку, згідно закону від 3 червня 1885 р., було встановлено два можливих терміни позичок: 36,7 років та 48,8 років. Сума кредиту не перевищувала 60% вартості запропонованого в заставу маєтку. Тільки у виключних випадках, з особистого дозволу управляючого банком, кредит видавався у розмірі 75% вартості маєтку. За одержані кредити клієнт зобов’язувався щорічно сплачувати такі відсотки: 5,75% або 6,25% (в залежності від терміну кредиту). У випадку порушення встановлених термінів погашення кредиту упродовж перших двох місяців стягувалася пеня у розмірі 0,5% щомісяця. При відсутності відповідних платежів упродовж шести місяців маєток повинен був продаватися з публічних торгів [37].

На час відкриття діяльності банку розпочали свою роботу 13 його губернських відділень. На 1 січня 1891 р. їх уже було 23. Щодо Лівобережної України, то її губернії були у числі перших, де розпочав свою роботу цей елітний банк. Спочатку полтавське відділення обслуговувало лише свою губернію, як і харківське - Харківську, чернігівське - Чернігівську. (Київське відділення обслуговувало окрім Київської ще й Волинську та Подільську губернії – прим. авт.). Згодом сфера діяльності названих відділень Дворянського банку стала розповсюджуватися далеко за межі раніше визначеної території. Кожне з місцевих відділень складалось із управляючого, що призначався міністром фінансів, членів-оцінників, призначення яких також було прерогативою того ж міністра, та членів від дворянства, що обиралися губернськими дворянськими зборами на трирічний термін - по 2 від кожної губернії. Обов’язком губернських відділень банку були: прийняття заяв від осіб, що бажали одержати банківську позичку; перевірка документів, необхідних для застави маєтку; подання на розгляд

Ради банку своїх висновків щодо видачі позики. Згідно відповідного розпорядження імператора управляючим Дворянським банком призначався заступник міністра фінансів [38].

Практика кредитування дворянства з допомогою нової фінансової установи вже вкотре довела повну нездатність основної маси великих землевласників ефективно використовувати одержані кошти. Буквально через рік після відкриття в українських губерніях відділень цього банку, Міністерство фінансів погодилося з пропозицією клієнтів цієї іпотечної установи знизити розмір платежів по кредитах, а термін позички був збільшений з 48,8 до 51,9 років і з 36,7 до 38,4 років [39]. Щоб зміцнити позиції банку уряд у 1889 р. дозволив йому здійснити випуск 5% заставних листів з виграшем на загальну суму 80 млн. крб. [40]. З того ж таки з 1889 р. позички клієнтам стали видаватися не процентними паперами, а готівкою. Інша новизна - нові правила стосувалися не тільки наступних клієнтів, але й усіх попередніх, що не практикувала жодна існуюча в той час кредитна установа. На практиці це означало зниження на 2% боргів по одержаних кредитах. За прострочку між півріччям з 1.XI. 1889 р. і 1.V.1890 р. пеня не бралась взагалі [41]. У зв'язку з численними змінами в організації кредиту 12 червня 1890 р. було відповідно відредаговано і опубліковано новий Статут Дворянського банку, принциповим положенням якого була вже згадана видача кредиту готівкою [42]. Було встановлено дев'ять строків позички, тоді як раніше було тільки два. Коливання в термінах було досить значним: від 11 років до 66,6 років (табл. 2.7). Як бачимо, при максимальному терміні кредиту в 66,6 років процентна ставка була досить низькою (4,5 %), що робило довготерміновий кредит справою досить вигідною з усіх точок зору. Жоден інший банк в той час не пропонував своїм клієнтам таких сприятливих умов кредитування.

За Статутом 1890 р. під заставу бралися маєтки у повному їх складі, оціночна вартість яких буде не нижчою за 500 крб. Вартість пропонованого під заставу маєтку з 1890 р. визначалась згідно нормальної або ж спеціальної

оцінки. У першому випадку вона визначалась шляхом множення числа десятин зручної землі на нормальну ціну десятини у даній місцевості, що публікувалась Міністерством фінансів у спеціальних збірниках цін для загального ознайомлення.

Таблиця 2.7

**Строки платежів по кредитах Дворянського банку на основі
Статуту 1890 р.***

Терміни позичок	Піврічний платіж на кожні 100 крб.				Сума річних платежів	Термін погашення		
	Пога-шення	Росту	На вит-рати по управ. і в запас. капітал	Разом		Кіль-кість років	Кіль-кість місяців	Кіль-кість днів
11 років	3,625	2	0,125	5,77	11,5	10	10	10
14 років	2,625	2	0,125	4,75	9,5	13	11	2
20 років	1,625	2	0,125	3,75	7,5	19	6	13
25 років	1,125	2	0,125	3,25	6,5	24	8	11
34,6 років	0,625	2	0,125	0,75	5,5	34	3	6
38,4 років	0,5	2	0,125	2,62	5,25	38	3	21
44 роки	0,375	2	0,125	2,5	5	43	8	22
51,9 років	0,25	2	0,125	2,37	4,75	51	8	27
66,6 років	0,125	2	0,125	2,25	4,5	66	2	-

*Джерело: Устав Государственного Дворянского земельного банка// Свод законов Российской империи. Т. XI. Часть 2. – СПб., 1903. – С. 515

При спеціальній оцінці вираховувалась прибутковість маєтку, причому фабрики, заводи або шахти, що знаходилися на території маєтку, до уваги не бралися. Ліс, що ріс на землі поміщика, міг бути включений до оцінки маєтку при умові, коли його рубали згідно лісогосподарського плану, дотримання якого відповідне міністерство вимагало від усіх власників [43]. Ще однією особливістю нових правил щодо оцінки маєтку, які відрізняли їх від порядку, існуючого в акціонерних земельних банках, було те, що в оцінку маєтку

повинні були включатися не лише будівлі, призначені для господарських потреб, але і житловий будинок власника з усіма допоміжними приміщеннями. Ця вимога підвищувала, звичайно, оціночну вартість маєтку, а значить давала можливість одержати на відповідний термін більшу суму позики. Сама вартість маєтку визначалась шляхом капіталізації обчисленої таким шляхом прибутковості із розрахунку, як правило, 6% річних.

Хоч Дворянський банк і надавав своїм клієнтам найбільше, порівняно з іншими банками пільг, однак в наступні роки дворяни продовжували одержувати все нові і нові пільги. Мотивуючи наступні пільги неврожаєм 1891 р., від якого, як відомо, страждали в першу чергу селяни, а не привілейовані стани, Міністерство фінансів припинило публічні торги маєтками в губерніях, де середні врожаї не перевищували 0,25% середньої норми (сюди входили і губернії Лівобережної України). В інших губерніях, що також постраждали від неврожаю, збирання недоїмок по платежах було відкладено на 6-10 років. Однак за свідченням місцевих відділень банку ці пільги, зокрема, на території трьох губерній Лівобережної України, суттєво не поліпшили становища боржників, про що свідчать відповідні дані про мобілізацію дворянського землеволодіння. Якщо упродовж першого пореформеного десятиліття дворяни Лівобережної України продали 1161916 дес. землі (21,5% по Україні), то з 1893 по 1902 рр., коли Дворянський банк надав своїм клієнтам численні пільги, загальна кількість проданої землі не тільки не зменшилась, а, навпаки, зросла. Протягом цього десятиліття було продано вже 2125962 дес. землі, тобто майже удвічі (на 83%) більше. При цьому Лівобережна Україна не була якимось винятком із загального правила, адже по усій Україні за той же самий час відповідних сільськогосподарських угідь дворянами було продано на 41% більше [44]. Отже, незважаючи на вільний доступ до пільгових кредитів дворяни продовжували втрачати свої землі, причому темпи цього небажаного для правлячої еліти процесу неухильно зростали. Аналізуючи динаміку виданих Дворянським банком коштів під заставу маєтків упродовж 1886-1900 рр. (табл. 2.8), не важко

помітити безпосередній зв'язок кредитної діяльності банку з ростом проданої землі. Так, Полтавське відділення Дворянського банку протягом першого п'ятиріччя (1886-1890 рр.) надало своїм клієнтам позичку, загальна сума якої становила 15,7 млн. крб.; протягом другого (1891-1895 рр.) - 17,1 млн. крб. (ріст - 13%), третього (1896-1901 рр.) - 25,7 млн. (ріст – 66 %) [45].

Таблиця 2.8

**Кредитні операції Полтавського відділення Державного
Дворянського земельного банку у 1886-1900 рр.***

Роки	Поступило заяв щодо видачі кредиту	Кількість дозволе- них позичок	Прийнято під заставу десятин землі	У т.ч. по додатковим кредитам і перезаставам	Сума дозволе- ного кредиту	У т.ч. до- даткових і по т. пас- тавах
1886	373	209	115182	-	605900	-
1887	175	228	131368	-	7210900	-
1888	107	92	31550	-	1635800	-
1889	161	106	65540	11970	2684900	164800
1890	232	164	91196	21655	3607300	283200
1891	126	169	79632	22846	3592700	1191300
1892	69	75	32227	9035	1795900	546900
1893	63	64	39204	10292	2171800	611600
1894	126	82	59831	21873	3688000	1500800
1895	154	143	98985	55646	5907200	3063700
1896	141	149	94766	58998	6468700	4406200
1897	200	117	45314	22848	3299400	1779800
1898	167	227	99580	45649	6689000	3538900
1899	132	127	54133	20126	4119600	1633000
1900	169	163	62351	31102	5153300	2881700
Разом	2395	2115	1100863	332041	58630400	21601900

- Джерело: Павловский И. К истории Полтавского дворянства. Т. 2. – Полтава, 1907. – С. 136

На основі аналізу даних додатку № 1 нами була досліджена залежність кількості заяв та сума дозволеного дворянам кредиту (y_1 , y_2) від урожаю в Полтавській губернії зернових культур (x_1), оціненого по восьмибальній системі.

Загальний висновок такий: незалежно від урожайності основних сільськогосподарських культур, державний апарат Російської імперії з року у

рік нарощував цільову допомогу поміщицькому господарству через таку фінансову структуру, як Дворянський земельний банк.

Доречно, на нашу думку, поставити тут питання: що собою являли маєтки, заставлені у Дворянському банку? Відповідь на це дає інформація, яка наведена у таблиці 2.9. Згідно підрахунків економіста Л. Іванова, здійснених ним ще у 1961 р., усього за 8 перших років діяльності дворянської установи іпотечного кредиту у трьох губерніях Лівобережної України було заставлено 1824 маєтки, що становило 59,9 % усіх поміщицьких маєтків України, заставлених у той же самий час у Дворянському банку. При цьому лише 45,0 % власників вели в них господарство, тоді як здавали свої маєтки із долі урожаю або змішано – 28,2 %; знаходилося в оренді – 23,8 %. Не було відповідних даних про 3,0 % маєтків, заставлених у згаданому банку. Таким чином, питома вага тих поміщиків, що самостійно намагались господарювати, була досить високою. І все ж більшість вважали за доцільне здавати в оренду за гроші, або із долі урожаю, тобто одержувати натурою продукти сільськогосподарської діяльності, не несучи при цьому ніяких виробничих витрат. Питається, для чого ж дворяни брали немалі кошти у банку, якщо вони не займалися виробництвом? Відповідь дати не важко: невідомо для чого, конкретно, але тільки не з виробничою метою. Ця обставина і є, власне, головним моментом при аналізі основних причин наростання темпів втрати дворянством свого землеволодіння. Ось конкретний приклад одного з безнадійних боржників – дворянки Кременчуцького повіту Полтавської губернії, що мала наприкінці XIX т.. біля Гадяча 68 дес. польової землі, 2 житлових будинки та старий цегельний завод. За це не таке вже й значне майно, ціна якого не могла бути вищою за 20000 крб., вона заборгувала 9000 крб. в Дворянський банк, 6000 крб. в касу дворянської взаємодопомоги і до 12000 крб. приватним особам [46]. Справу безнадійного боржника розглядали різні судові інстанції, включаючи Харківську судову палату, однак повернути увесь борг навіть при умові продажу майна з аукціону так і не вдалося.

Таблиця 2.9

**Відомості про великі маєтки, заставлені у Дворянському банку
протягом 1886-1893 рр.***

№ п/п	Губернії	Число маєт- ків	Ведеться господарство:						Спосіб ведення невідомий	
			Самими власни- ками	%	Із долі урожаю і зміша- но	%	Знахо- диться в оренді	%	Число маєт- ків	%
1.	Полтавська	948	516	54,4	180	18,9	215	22,7	37	4,0
2.	Харківська	506	229	45,3	118	23,3	143	28,3	16	3,1
3.	Чернігівська	370	77	20,8	217	58,7	76	20,5	-	-
	Разом	1824	822	45,0	515	28,2	434	23,8	53	3,0
	По Україні	3046	1199	39,4	842	27,6	914	30,0	91	3,0
Процентне відношення трьох губерній Лівобережжя до усієї України		59,9	68,5	-	61,2	61,2	47,5	-	58,2	-

* Джерело: Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX века /Л. М. Иванов// Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. Сб. статей к 75-летию академика Н. М. Дружинина. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 320.

Показавши, за деякими окремими винятками, повну безпорадність в організації після 1861 р. конкурентноспроможного сільськогосподарського виробництва, помісне дворянство головну увагу зосередило не на вдосконаленні його організації, а на здобутті все нових і нових привілеїв [47]. Показовим у цьому зв'язку є клопотання полтавського дворянства, яке було направлене царю у 1894 р. Не задовольнившись наданими вищезгаданим Статутом Дворянського банку пільгами, поміщики вже вкотре просили знизити до 3 % платежі по кредитах, збільшивши одночасно розмір позички до 85 % вартості маєтку. Серед переліку заходів, вжиття яких, на думку авторів записки, могло суттєво поліпшити економічне становище дворянства, були: зниження до 4,5 % платежів колишньому Товариству взаємного

поземельного кредиту; надання пільг, передбачених Статутом Дворянського банку, потомственным дворянам при користуванні ними кредитом в усіх без виключення земельних банках; припинення продажу з публічних торгів заставлених у банку маєтків, замінивши цей захід передачею до опікунської ради під гарантію останньої в погашенні кредиту; заборона продажу з публічних торгів рухомого і нерухомого інвентаря, описаного за борги маєтку тощо [48].

В цілому, якщо говорити коротко, дворянство вимагало неможливого: законодавчо забезпечити недоторканість свого майна. Зрозуміло, що в умовах швидкого розвитку товарно-грошових відносин, інтеграції економіки Російської імперії у світовий аграрний ринок, ці вимоги були просто неприйнятними. Лише окремі положення вищезгаданого клопотання полтавського дворянства були враховані в наступних законодавчих актах. Зокрема, 6 червня 1894 р. до Статуту Дворянського банку були внесені зміни, згідно до яких була знижена плата за публікацію оголошення про торги, предметом яких був заборгований маєток (з 50 крб. до 25 крб.). Що ж до прохання про опіку, то уряд дозволив передавати даний маєток в опіку місцевого дворянського об'єднання терміном, що не повинен був перевищувати три роки. Тільки в окремих випадках термін міг бути продовжений до 6 років, після чого, при невнесенні відповідної суми боргу, маєток все-таки виставлявся на продаж.

Умови кредитування дворянства дещо погіршилися лише у період чергової фінансової кризи, пов'язаної з колосальними витратами на ведення у 1904-1905 рр. війни з Японією та іншими внутріполітичними проблемами. Згідно представленій міністром фінансів до Державної ради пропозиції 21 березня 1906 р. було прийнято рішення, в якому першим пунктом було записано таке: «Видачу позик готівкою з державних Дворянського і Селянського поземельних банків ... припинити» [49]. У відповідності до нової ситуації було змінено ряд статей Статуту Дворянського земельного банку, а саме: «Заставними листами Дворянського земельного банку, що

будуть випускатися в майбутньому, присвоюється прибуток або в чотири карбованці п'ятдесят копійок або ж у п'ять карбованців на сто карбованців. Видача позик з банку здійснюється, за бажанням клієнтів, 4,5% або 5% заставними листами за вказаною у них вартістю. Терміни видачі банком позик і розміри належних по них платежів вносяться в залежності від того, на який термін вони видані" [50]. Тут же приведені таблиці термінів позик і платежі по них як по 4,5%, так і по 5% заставних листах (додаток 1а). З наведених цифрових даних видно, що на умовах 4,5% заставних листів можна було одержати кредит, терміном на 66,6 роки при 5,0% річних, тоді як п'ятипроцентні заставні листи обумовлювали максимальний термін у 61,8 роки при 5,5 % річних.

Відомі повстання селян у Полтавській та Харківській губерніях 1902 р., особливо події 1905-1907 рр., помітно прискорили процес продажу дворянами своїх земель [51]. Скорочення поміщицького землеволодіння у свою чергу зумовило згортання діяльності Дворянського банку, відділення якого на Лівобережній Україні у 1910 р. були об'єднані з Селянським поземельним банком, тим більше, що в обох цих банках був один управляючий і навіть одне приміщення. Загальні показники діяльності ліквідованого більшовиками на рубежі 1919-1920 рр. Дворянського банку, були опубліковані у 1918 р. (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Кредитні операції Дворянського земельного банку з 1886 по 1916 рр.*

№ п/п	Губернії	Число маєтків	Кількість землі	Оцінка (в крб.)	Номінальна позичка	Залишок боргу
1.	Полтавська	1239	398360	75944808	42576900	40675313
2.	Харківська	599	319160	64116329	37466700	36072521
3.	Чернігівська	561	218340	25574019	14651600	13922120
	Разом	2399	935860	165635156	94695200	90668954
	По Україні	4862	3404399	562987248	360805000	313420260
Процент даних по Лівобережжю до усієї України		49,3	27,5	29,4	26,2	28,9

* Таблиця складена на основі даних: Отчет Государственного Дворянского земельного банка за 1916 год. – Пг., 1918.- С. 6-9.

З наведених даних, видно, що за три десятиліття (1886-1916 рр.) на території трьох губерній Лівобережної України дворянам була надана позичка загальною сумою в 94,6 млн. крб. Під заставу було передано 4862 поміщицьких маєтків, площею у 3,4 млн. дес. землі. Станом на 1917 р. дворяни так і не змогли повернути 131,3 тис. крб. кредиту. Порівнюючи ці дані із загальноукраїнськими, бачимо, що Лівобережжя дало близько половини закладених в усіх відділеннях України поміщицьких маєтків (49,3%), тоді як кількість поміщицької землі складала тут всього 27,5 % загальноукраїнського підсумку. Приблизно таким же було і співвідношення боргів по кредитах. Потомственні дворяни усієї України, заставивши 3,4 млн. дес. землі, одержали при цьому колосальну суму кредиту – 360,8 млн. крб. Питома вага поміщиків Лівобережжя по цих показниках була такою: 27,5 % (935,8 тис. дес.) землі, 26,2 % (94,6 млн. крб.) позички. Станом на 1 січня 1917 р. поміщики усієї України заборгували Дворянському банку 313,4 млн. крб., з яких 90,6 млн. крб. (28,9 %) був борг дворян трьох губерній Лівобережжя.

Слід також мати на увазі і те, що на початку XX ст., коли внутріполітична ситуація у країні стала надзвичайно складною, уряд дозволив Дворянському банку видавати кредити іншим привілейованим станам (особисті дворяни, почесні громадяни, купці тощо). Станом на 1 січня 1917 р. недворяни Лівобережжя заставили в цьому банку 3113 маєтків (233578 дес.), які були оцінені у 36585797 крб. Сума позики склала 21059360 крб., а борг на 1 січня вищезгаданого року - 19921344 крб., тобто повернення кредитів до 1917 р., по суті, ще не почалося. По усій Україні недворяни заставили 6832 маєтки, одержавши за них 59459100 крб. кредиту. Оцінка маєтків дорівнювала 101478643 крб. [52]. Тобто, сума кредиту, як того і вимагав Статут 1890 р., склала у середньому 60 % вартості заставленої землі.

Перетворивши Дворянський банк у «напівблагодійну», за висловом міністра фінансів С. Ю. Вітте [53], кредитну інституцію, царський уряд постійно вишукував і, звичайно ж, знаходив багато інших способів

збереження економічної могутності дворянства - цього реліктового залишку феодальної (доіндустріальної) епохи. Маючи у своєму розпорядженні таку могутню установу, як Державний банк, дворянство добилось підключення і цієї емісійної установи до фінансування своїх, часто-густо далеких від сільськогосподарського виробництва, потреб. Показовою у цьому відношенні є телеграма голови Полтавської губернської земської управи Томари міністру фінансів від 20 січня 1883 р., у якій висловлено прохання місцевого дворянства «відкрити кредит землевласникам з Державного банку» [54]. У відповідь на подібні клопотання Міністерство фінансів у тому ж таки 1883 р. підготувало правила для так званої соло-вексельної операції Державного банку (тогочасна енциклопедія так роз'яснювала поняття «соло-вексель»: «...спеціальний вид вексельних зобов'язань, введений в коло операції установ Державного банку для поповнення дефіциту грошових обігових коштів для ведення сільського господарства. Позички видаються власникам сільських маєтків під соло-векселя. Забезпеченням є застава нерухомого майна або поручительство на певний термін. Кредит може бути тільки короткотерміновим і тільки на господарські потреби, сукупність яких може бути покрита щорічно одержаними в маєтку прибутками») [55]. Спочатку планувалось видавати кредити терміном до 5 років з наданням клієнтам права обмінювати соло-векселя з частковим погашенням боргу. Однак тогочасний міністр фінансів М. Бунге не погодився з цією ідеєю, залишившись прихильником видачі короткотермінового кредиту. Як відмічено у затверджених 10 лютого 1884 р. [56] правилах соло-вексельного кредиту, його надання здійснюється “виключно для поповнення дефіциту обігових коштів, із обов'язковим поверненням позички в ході реалізації сільськогосподарської продукції” [57]. На практиці це означало, що термін кредиту не повинен був перевищувати одного року. За правилами 1884 р. процентні ставки не перевищували звичайних для Державного банку шість відсотків. Однак в ході численних змін і уточнень до цих правил, що мали місце 16 липня 1892 р., 2 липня 1893 р. та 22 липня 1894 р., процентні ставки

були поступово знижені, сягнувши такого ж показника (4,5 %), як і у Дворянському банку при кредиті на 66,6 роки. Дефіцит готівки в касах банку змусив уряд знову підняти ставки. З 1 березня 1896 р. було встановлено правило сплати 6 % при терміні кредиту у 6 місяців. Бажаючий взяти кредит на термін менше 6 місяців, платив 5,5 % до загальної суми кредиту. Через неплатоспроможність клієнтів, які були переважно дворянами, Державний банк у 1896 р. скоротив, а з 1898 р. фактично припинив видачу цього виду кредиту.

Таким чином, уряд самодержавної Росії робив усе можливе для створення великим землевласникам пільгових умов господарювання. Через різні канали - набагато менші ставки оподаткування*, пільговий довготерміновий і короткотерміновий кредит, відстрочка, а в ряді випадків і списання частини боргів, зокрема сум, що нагромадились через нарахування по процентах, можливість користуватися державною системою кредитування і таке інше, були тим зовнішнім фактором, який суттєво допомагав дворянству економічно виживати в умовах вільного ринку. Якщо ж навіть і ці винятково сприятливі фінансові умови не зупиняли процесу розпаду поміщицького господарства, то головна причина цього об'єктивного процесу ховалась у самій системі організації поміщицького господарства, яке у значній мірі базувалось на відробітках і оренді селянами панської землі. Іншими словами, незацікавленість безпосереднього товаровиробника в кількості і якості праці мала своїм наслідком її низьку ефективність з усіма сумними для економіки країни наслідками.

* Як свідчив у 1868 р. один з губернаторів українські селяни платили в середньому в 40 раз більше податків, ніж поміщики (Див.: РДІА. – Ф. 1281. – Оп. 7.- Спр. 76 «По звіту губернатора про стан Херсонської губернії за 1868 рік». – Арк. 51).

2.3. Кредитні операції Селянського поземельного банку

Здійснивши упродовж перших пореформених десятиріч ряд конкретних кроків щодо кредитування привілейованих станів, царський уряд не міг обійтися без законодавчого врегулювання іпотечного кредиту для інших категорій населення. І справа не лише в тому, що непривілейовані стани складали абсолютну більшість мешканців країни. Так звані “сільські обивателі” були основною продуктивною силою імперії, що в значно більшій мірі, ніж поміщики, потребували обігових коштів. Вичерпну характеристику виробничих потреб дрібних сільськогосподарських товаровиробників дали у 1882 р. економісти харківського губернського земства: “Гроші і тільки гроші вимагають від селянина усі, з ким він має справу. Податок, земські платежі, викупні, страхові, громадські збори можуть бути внесені виключно грошима. Виконання церковних обрядів хоч і не виключає внесення натуроплати, також потребує грошей” [58]. Тривалий час чи не єдиною для селянина кредитною установою був поміщицький двір, де клієнт зобов’язувався повернути у два, три, а то й уп’ятеро більше від того, скільки взяв. “Існують цілі маєтки,- повідомляла у 1880 р. редакція одного з широко відомих на той час журналів “Отечественные записки”, - де обробіток землі здійснюється виключно боржниками за проценти..., так що увесь урожай, за виключенням насіння, переходить у чистий прибуток землевласника” [59]. Високі ставки викупних платежів у поєднанні з численними податками створювали умови для назрівання нової соціальної кризи, що, власне, і мало місце у 1879-1881рр. [60]. “Усе населення заплуталось у боргах, як по платежу державних податків і повинностей, так і по викупних зобов’язаннях, внесках до продовольчого капіталу та інших приватних боргах” [61],- писали у своїх висновках щодо економічної ситуації на Чернігівщині члени відомої податкової комісії 1873 р. Отже, заходи щодо налагодження державного кредитування непривілейованих станів були вимушеним кроком, що мав на меті дещо пом’якшити соціальний антагонізм на селі. Цікаво, що і поміщики,

маючи доступ до іпотечного кредиту, в ряді випадків вимагали від уряду зробити його доступним для усіх, без винятку, станів. Так, на відповідне запитання земських статистиків поміщик Гадяцького повіту Григорій Олішівець (мав 574 дес.) у 1882 р. заявляв: “Слід було б користуватися дешевим кредитом не тільки поміщикам, а усім без виключення, землевласникам” [62]. При цьому, на думку респондента, варто було б організувати такий кредит, при якому застава землі була б непотрібною. Як бачимо, позиція цього аграрія була досить радикальною. В уряді ж, особливо в такому авторитетному дорадчому органі при царю, як Державна рада, що здійснювала нагляд за органами адміністративної влади, радикалів на той час не було [63]. Звідси зрозуміло, що ніякого радикалізму не було і в законі від 18 травня 1882 р., що мав назву: “Положення про Селянський поземельний банк” [64]. Стаття № 1 цього законодавчого акту визначала мету нової кредитної установи так: “Селянський поземельний банк організовується для полегшення селянам усіх станів купівлі землі...” Далі йшло роз’яснення умов надання відповідних позичок, розмір кредитування та умови повернення коштів. Серед суб’єктів господарської діяльності окрім фізичних осіб значилися також товариства (три і більше фізичних осіб), окремі домогосподарі та сільські громади [65]. Таким чином, укладачі “Положення про Селянський поземельний банк” виходили з того, що згідно законодавчих актів 1861 р. земля, надана в ході викупної операції в користування певної сільської громади, юридично вважалась колективним землеволодінням [66]. Згідно статті № 25 вищезгаданого “Положення” позичка могла бути надана під заставу землі терміном на 24,5 або 34,5 років. Середній відсоток річних складав 8 %. Максимальний розмір позики обмежувався сумою у 125 крб. на кожну особу чоловічої статі при наданні кредиту товариству або громаді. При подвірному землеволодінні, яке, як ми знаємо, переважало на Лівобережжі, максимальна сума не могла бути більшою 500 крб. [67]. Однак такий порядок кредитування “сільських обивателів” тримався не дуже довго, бо економічні реалії вимагали обігу значно більших коштів. На одержані з

банку 500 крб., скажімо на Полтавщині, у той час можна було купити лише 3-4 дес. землі середньої якості [68]. Новим Статутом Селянського поземельного банку, затвердженого царем 27 листопада 1895 р., передбачалось вже не два, як було раніше, а п'ять термінів позичок з одночасним зняттям згаданих обмежень у сумі кредиту (табл. 2.11). При умові кредитування на 13 років клієнт зобов'язувався вносити 11,5 % річних, тоді, як при максимальному терміні у 51,9 роки – 6 %. І все ж найважливішим нововведенням були не терміни кредиту, а надання Селянському банку права купувати поміщицькі маєтки з наступним їх перепродажем селянам.

Таблиця 2.11

**Розміри щорічних платежів згідно Статуту Селянського
поземельного банку від 27.XI.1895 р.***

Термін позичок	Процент росту	Процент покриття боргу	Процент на витрати по управлінню і на ріст запасного капіталу	Всього за 6 місяців	Всього щорічно
13 років	2,25	3	0,5	5,75	11,5
17 років	2,95	2	0,5	4,75	9,5
26,5 років	2,25	1	0,5	3,75	7,5
38,4 роки	2,25	0,5	0,5	3,25	6,5
51,9 роки	2,25	0,25	0,5	3	6

* Джерело: Устав Крестьянского поземельного банка // Свод законов Российской империи. Т. XI. Часть II. – СПб., 1903. – С. 533

Одна із статей (№ 54) Статуту від 27.XI.1895 р. відображала курс уряду Олександра III на всіляку підтримку общинного землеволодіння, яке, на думку його ідеологів, може вберегти країну від пролетаризації (обезземелювання) селянства. Мова йшла про встановлення граничної кількості землі, яка може бути куплена одним домогосподарем з допомогою Селянського банку. Хоч конкретних цифр тут і не було названо, однак губернським відділенням таки був визначений певний орієнтир: «не більше тієї кількості, яка може бути оброблена силами покупця і його родини» [69]. У примітці до ст. № 54 говорилося, що в губерніях, де введені земські

установи (в т.ч. Лівобережна Україна.- О. К.), позички можуть видаватися і без вищезазначеної умови, коли ділянка, що купується в особисту власність, не більша тієї кількості землі, що дає право участі у земських виборчих з'їздах [70]. Виходить, таким чином, що уряд не бажав концентрації в руках непривілейованих станів значної кількості землі ще й через реальну можливість “сільських обивателів” з часом контролювати земські установи. До повного погашення боргу покупець зобов'язувався (стаття № 56) не заключати без дозволу банку орендних договорів; не продавати без дозволу банку ліс, що ріс на ділянці, і не зносити самовільно існуючі будівлі.

У зв'язку з ускладненням на грошовому ринку Російської імперії та реформою 1897 р., основним змістом якої був вільний обмін кредитних білетів на золото [71], у 1898 р. (6 грудня) був прийнятий закон про пониження платежів Селянському банку згідно схеми, наведеної у табл. 2.12.

Таблиця 2.12

**Розміри щорічних платежів Селянському поземельному банку
згідно закону від 06.XII.1898 р.***

Термін позичок	Процент росту	Процент покриття боргу	Процент на витрати по управлінню і на ріст запасного капіталу	Всього за 6 місяців	Всього щорічно
13 років	2	3	0,375	5,375	10,75
18 років	2	2	0,375	4,375	8,75
28 років	2	1	0,375	3,375	6,75
41 рік	2	0,5	0,375	2,375	5,75
55,5 роки	2	0,25	0,375	2,625	5,25

* Джерело: Сборник узаконений и распоряжений о переселении. – СПб., 1901. – С. 337

Як бачимо, кількість термінів позичок залишилась незмінною, однак чотири строки із п'яти були продовжені на кілька років. Відтепер клієнт міг взяти кредит під 5,25% річних на 55,5 роки. Між іншим, деякі сучасні автори при характеристиці кредитної діяльності Селянського поземельного банку на

початку XX ст. безпідставно визначають максимальний термін у 59 років [72], а розмір відсотків – від 7,5 до 8,5 дехто назвав «величезними» [73].

Через рік після публікації нових правил кредитування дрібних сільськогосподарських товаровиробників уряд прийняв рішення ввести до складу місцевих відділень банку, включаючи три губернії Лівобережжя, представників від переселенського управління. Такий крок мотивувався тим, що банк пропонував своїм клієнтам величезні масиви задешево куплених у поміщиків та високопоставлених чиновників сільськогосподарських угідь Башкирії та Поволж'я. Отже, купівля українськими селянами цих земель з допомогою банку пов'язана була з необхідністю переселення. Останнє ж регулювалося відповідним відділом Міністерства внутрішніх справ, відомим під назвою “переселенське управління”. Воно якраз і визначало основні напрямки переселенських потоків, встановлюючи не тільки найдоцільніші з точки зору МВС регіони селянської колонізації, але й у значній мірі соціальний склад мігрантів [74]. У зв'язку з незначними розмірами аграрних міграцій з Харківщини, причина яких, як справедливо відзначає Р. Рудольф, лежала в «економічній площині» [75], уповноважений переселенського управління в місцеве відділення Селянського банку не призначався аж до 1906 р. включно [76]. На початку XX ст. у зв'язку з діяльністю “Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості” (1902-1905 рр.), фактичним головою якої був тогочасний міністр фінансів, а згодом і голова Комітету Міністрів, Сергій Вітте, розгорілись гострі дискусії щодо основних напрямків подальшої діяльності Селянського банку. Важко сказати, яку резолюцію прийняла б у кінцевому результаті згадана нарада, адже на засіданнях лунали голоси навіть і про недоцільність з економічної точки зору кредитування поміщиків [77]. Та усі крапки над “і” розставив царський маніфест від 26 лютого 1903 р., яким наказувалось “направити діяльність державних кредитних установ, особливо Дворянського та Селянського поземельних банків, на зміцнення та розвиток добробуту основних підвалин сільського побуту - поміщицького дворянства та селянства” [78]. Звертає на

себе увагу саме формулювання завдання уряду: “зміцнювати” селянство заради “зміцнення” дворянства. У більш широкому плані такий підхід на практиці означав посилення уваги до Селянського банку насамперед через нагромадження відомих економічних проблем дворянства. Результатом обговорення проблем, пов’язаних з кредитуванням “сільських обивателів”, було прийняття відповідною комісією Особливої наради рішення про створення Ради банку у складі управляючого, його заступників, членів (не більше п’яти) і представників від міністерств внутрішніх справ, землеробства та державних маєтностей [79]. Це нововведення відкривало для Міністерства внутрішніх справ шлях більш активного впливу на практичну діяльність Селянського поземельного банку у потрібному для дворянства напрямку [80].

У відповідності до корінної зміни аграрної політики царизму, пов’язаної з діяльністю відомого реформатора Петра Столипіна, серйозні зміни відбулися і в Статуті Селянського поземельного банку [81]. Першим кроком у цьому напрямку було затвердження 21 березня 1906 р. Державною радою пропозиції міністра фінансів змінити порядок видачі позик. “Позики з Селянського поземельного банку,- констатувалось у новому законоположенні,- видаються 5% державними свідоцтвами банку згідно названої в них ціни... Продавцям земель, або особам, яких вони назвуть, надається право одержувати від банку замість 5% державних свідоцтв банку, іменні, записані у книзі банку, зобов’язання на усю належну їм суму або частину її, щорічний прибуток у шість карбованців на сто” [82]. Дещо інший вигляд мали платежі по процентах на усі п’ять термінів кредиту, які, практично, не змінилися (табл. 2.13). Так, при мінімальному терміні (13 років) замість колишніх 10,75% клієнт повинен був сплачувати 11,0%. Збільшення платежів по процентах мало місце при умові надання кредиту на будь-який термін, включаючи і максимальний (55,5 років). В останньому випадку замість 5,25 % відтепер слід було сплачувати 5,75 %. Та дуже швидко виявилось, що при таких умовах кредитування важко буде

розраховувати на швидке руйнування общини і приватизацію селянських надільних земель.

Таблиця 2.13

Терміни позичок і розміри платежів Селянському поземельному банку по закону від 21.III.1906 р.*

Термін позичок	Піврічний платіж із розрахунку на сто:				Всього за рік
	Росту	погашення	витрати на уп- равл. і запасн. капітал	Разом	
13 років	2,5	2,80	0,2	5,50	11,0
18 років	2,5	1,75	0,2	4,45	8,90
28 років	2,5	0,85	0,2	3,55	7,10
41 рік	2,5	0,40	0,2	3,10	0,20
55,5 роки	2,5	0,175	0,2	2,875	5,75

* Джерело: Сборник узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. 1906. Отдел первый. – СПб., 1906. – С. 962

Буквально через півроку (14.X.1906 р.) цар підписав указ про зниження платежів Селянському поземельному банку починаючи з другого півріччя поточного року. На цей раз зниження було досить суттєвим: при кредитуванні на 55,5 років слід було сплачувати 4,50% річних; 41 рік - 4,95%; 28 років - 5,80%; 18 років - 7,50%; 13 років - 9,25% [83]. Як бачимо, проценти по кредитах у Селянському банку на деякий час стали більш сприятливими, ніж у Дворянському (12,50% при терміні у 10,8 років і 5,50% - 61,8 роки) [84]. Взагалі слід підкреслити, що саме 1906 р. виявився переломним в організації державного кредитування дрібних сільськогосподарських товаровиробників, адже після царського указу від 3 листопада 1905 р. про збільшення коштів Селянського поземельного банку [85], у 1906 р. побачило світ близько п'яти важливих у фінансово-кредитному відношенні законодавчих актів. Серед них - указ від 12 серпня 1906 р. про передачу для продажу селянам через згаданий банк 9 мільйонів десятин удільних земель [86]; указ від 27 серпня 1906 р. про продаж тій же категорії населення частини казенних земель; указ від 15 листопада 1906 р. про надання селянам

права одержувати кредити під заставу надільних земель [87], що було категорично заборонено законом від 14.ХП.1893 р. [88].

Охарактеризувавши у загальних рисах законодавчу базу діяльності Селянського поземельного банку, перейдемо до конкретних його операцій в губерніях Лівобережної України, де, як ми вже знаємо, були відкриті перші його відділення. Кредитні операції банку наприкінці ХІХ ст. показано в табл. 2.14. Із загальної кількості купленої у 1884 -1899 рр. землі, що складала 760,9 тис. дес., з допомогою банку було куплено 343,8 тис. дес., або 45,1%. Приблизно таким же було співвідношення відповідних даних по всій Україні: з 2387,6 тис. дес. загальної кількості землі з допомогою Селянського банку було куплено 958,8 тис. дес., або 40,13%.

Таблиця 2.14

**Кредитні операції Селянського поземельного банку в губерніях
Лівобережної України за 1884-1899 рр. ***

№ п/п	Губернії	Загальна кількість землі, купленої селянами (тис. дес.)	В т.ч. куплено при сприянні Селянського банку (тис. дес.)	Із загального прибутку припадає на банківські покупки (в %)
1.	Полтавська	302,2	150,5	49,80
2.	Харківська	235,5	95,5	40,55
3.	Чернігівська	223,2	97,8	43,82
	Разом	760,9	343,8	45,13
	По Україні	2387,6	958,8	40,13
	Процентне відношення даних по трьох губерніях до усієї України	31,8	35,8	112,5

* Таблиця складена на основі даних: Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка за 1883-1904 гг. – СПб., 1906. – С. 258-261

Цікавим, як нам здається, буде порівняння банківських цін на землю із середньо-ринковою її ціною в даній місцевості. Беручи до уваги дані, що є у нашому розпорядженні по двох губерніях Лівобережної України, вартість землі, купленої з допомогою Селянського поземельного банку і ринкової

ціни співвідносились як 135 крб. до 133 крб., тобто різниця складала дещо більше одного відсотка [89]. Ціни на землю, куплену селянами упродовж 80-90-х років XIX ст. з допомогою згаданого банку, були, звичайно, вищими за середньостатистичні (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Банківські і ринкові ціни на Лівобережжі у 1899-1902 рр.

№ п/п	Губернії	1899 р.		1900 р.		1901 р.		1902 р.		1899-1902 рр.	
		Банк ціна	Серед ринк	Банк ціна	Серед ринк	Банк ціна	Серед ринк	Банк ціна	Серед ринк	Банк ціна	Серед ринк
1.	Полтавська	130	126	159	138	155	207	207	204	166	168
2.	Чернігівська	97	74	108	86	104	131	131	107	110	99
У середньому, крб.		113	100	133	112	129	169	169	155	135	133

Однак, коли вести мову про губернії Лівобережної України, різниця була не настільки значною, щоб говорити про “пограбування” банком селян, як це робили свого часу окремі дослідники [90]. З іншого боку неприйнятним є і висновок молодого дослідника Юрія Кравця про те, що після 1906 р. Селянський банк продавав своїм клієнтам землю зі збитком, тобто за меншу ціну, ніж купував її на ринку [90а]. Одночасно впадає в очі і тенденція до зростання з плином часу розриву між середньогубернськими цінами на землю і тими, за які змушені були купувати землю клієнти банку. Так, якщо у 1893 р. співвідношення ринкових і банківських цін на Полтавщині було 102 крб. і 106 крб. (+4 крб.), то у 1902 р. розрив у цінах став більш значним: відповідно 174 і 207 крб. (+33 крб.) [91]. У нашому розпорядженні є узагальнюючі дані про кількість купленої з допомогою Селянського поземельного банку землі із зазначенням числа виданих позик (додаток 1 б). Усього за 32 роки (1883-1915) в губерніях Лівобережної України Селянським поземельним банком було видано 54749 позики, з допомогою яких непривілейовані стани купили 1222168 дес. землі. Питома вага першого з показників у загальноукраїнському контексті складала 48,1%, а другого -

38,7%. Перший показник, таким чином, набагато перевищував питому вагу селянських господарств (39,1%), тоді як другий майже повністю співпадає з ними (38,7%). Варто, на нашу думку, звернути увагу і на тенденцію державного кредитування селянських господарств, що також проілюстровано у додатку 16. Якщо, за 25 перших років діяльності Селянського банку на 19033 позики було куплено 605467 дес. землі, тоді як за 8 останніх років, що, як ми знаємо, припадають на час столипінської аграрної реформи, на 39778 позики було куплено 519304 дес. землі, тобто 85,8% попереднього періоду. І все ж більш показовим у характеристиці діяльності Селянського поземельного банку до і після 1907 р. є, очевидно, відомості про склад покупців. Із загальної кількості купленої селянами Лівобережної України землі питома вага сільських громад, товариств та окремих домогосподарів співвідносилась як: 9,0%; 62,0% і 28,9%. Найбільше землі було куплено саме товариствами покупців, що об'єднували, згідно закону, не менше трьох фізичних осіб [92]. Кожен член цього тимчасового об'єднання мав, як правило, свій пай, що залежав від кількості внесених у якості доплати до одержаного від банку кредиту коштів [93]. Однак у даному випадку наведені лише узагальнюючі цифри за 32 роки. Коли ж взяти до уваги відрізок часу, на який припадає активна діяльність землевпорядних комісій (1908-1915 рр.), то співвідношення трьох вищезгаданих показників буде мати дещо інший вигляд: 1,7%; 58,7% і 39,6%. Отже, за 8 років столипінської реформи питома вага землі, купленої з допомогою банку сільськими громадами, знизилась на 7,3%; товариствами - на 3,3%, тоді як окремими домогосподарями зросла на 9,7%. Співставимо одержані у ході відповідних розрахунків цифри із загальноукраїнськими даними. Картина у цьому випадку буде мати такий вигляд: з 1883 по 1915 рр. сільські громади купили 13,8% землі; товариства - 61,1%; окремі домогосподарі - 24,9%. За час столипінської реформи сільські громади купили 3,9%; товариства - 44,4%; окремі домогосподарі, яким активно сприяла місцева адміністрація, - 51,6% усієї придбаної з допомогою Селянського банку землі. Що ж до 1883-1907 рр., то вищезгадані показники

були такими: 20,9%; 73,2% і 5,8%. Іншими словами, питома вага громад після 1907 р. зменшилась на 17,0%; товариств - на 28,8%, тоді як окремих домогосподарів зросла на 34,6%. Цей показник дає чи не найкраще підтвердження висновку про роль Селянського поземельного банку як найважливішої ланки столипінського землевпорядження. Особливістю Лівобережної України з точки зору кредитування Селянським банком сільськогосподарських товаровиробників у роки столипінської реформи була значно більша (на 14,3%) питома вага товариств [94]. Одна з найважливіших причин цього явища полягає у наявності тут козацтва, що традиційно мало більше прав і свобод, ніж інші “сільські стани” [95]. Козаки задовго до 1861 чи 1866 років могли вільно продавати (представникам свого стану) землю [96], змінювати місце свого господарювання, чому, в окремі періоди, сприяв і уряд, формуючи з цього середовища контингенти для заселення того ж таки Північного Кавказу чи Далекого Сходу [97]. Яскравим прикладом у цьому плані є історія роду відомих цукрозаводчиків Терещенків, що з 1860 по 1910 рр. купили 139880 дес. землі. [98].

Ознайомлення з кількістю землі, купленої Селянським банком в усіх губерніях Російської імперії, де діяли його відділення, показує, що основний запас його земель концентрувався далеко за межами України. Так, якщо упродовж 1883-1910 рр. банк в 9 губерніях України допоміг купити 2857858 дес. землі (на Лівобережжі - 1014189 дес.), то лише в трьох губерніях Поволжя (Саратовська, Самарська і Симбірська) з його допомогою було куплено 1739529 дес. землі [99]. Причина активізації діяльності Селянського банку в Поволжі полягала, звичайно, не в тому, що поміщики в Україні пропонували для продажу недостатню кількість землі. Справа була в цінах на неї, що мали, згідно звітів банку за 1908-1910 рр., такий вигляд (табл. 2.16) [100].

Таблиця 2.16

Середня ціна однієї десятини купленої банком землі (крб.)

Регіони	1908 р.	1909 р.	1910 р.	Середня за 3 роки
Лівобережна Україна	210	234	237	227
Правобережна Україна	222	236	242	233
Південна Україна	183	197	175	185
Поволжя	56	71	62	63

Отже, ціна десятини землі в Поволжі майже вчетверо була нижчою за аналогічний показник по Лівобережній Україні. Зрозуміло, що селяни, не маючи достатньо коштів для купівлі потрібної їм ділянки на батьківщині, змушені були їхати туди, де вона була більш доступною. Саме цей фактор переважно і зумовлював різке посилення переселенського руху українських селян у роки столипінської аграрної реформи [101].

В історико-економічній літературі висловлювалися різні точки зору щодо соціального складу покупців. Одні твердили, що ними, як правило, були заможні верстви селянства [102], тоді як інші – малозабезпечені [103]. На думку основного дослідника історії Селянського поземельного банку у 1906 - 1916 рр. Анатолія Опрі, до 1908 р. основну масу покупців складали бідняцько-середняцькі маси, тоді як після вказаної дати їх місце посіли куркулі [104]. Причина різнобою у трактуванні соціального складу покупців, що мали справу із Селянським банком, полягає у тому, що, по-перше, з різних причин не всі клієнти були зацікавлені у тому, щоб показати свій реальний добробут, по-друге, відсутність землі у клієнта не завжди означало його бідність, адже нерідко до послуг банку зверталися державні службовці, учителі, медичні працівники і торгівці [105]. На цю обставину вказували свого часу і такі знавці тогочасної економічної ситуації, як земські статистики [106]. Звернемось безпосередньо до грошових звітів банку - цього чи не єдиного джерела інформації з даного питання [107]. Беручи до уваги загальноприйняті критерії визначення понять “бідняк” (до 6 дес.), “середняк” (від 6 до 9 дес.) та “куркуль” (понад 9 дес.) стосовно губерній

Лівобережної України [108], можна зробити висновок про те, що 95,4% клієнтів у 1906-1908 рр. не належали навіть до категорії селян середнього достатку, не кажучи вже про заможних. Дещо іншу картину одержимо при умові характеристики рівня забезпечення робочою худобою, що, на думку ряду тогочасних економістів, більш точно вказує на рівень добробуту селянина [109]. Так, згідно звіту банку за той же 1908 р., з 2109 клієнтів, що взяли кредит у відділеннях банку на території Лівобережної України, тільки 392 домогосподарі (18,5%) не мали робочої худоби, тоді як інші мали 3286 коней, 305 волів, 1824 корови і 3433 голови дрібної худоби [110]. В наступний після 1908 р. період серед клієнтів дещо зростає питома вага заможних господарств. Так, у 1909 р. серед клієнтів банку трьох губерній Лівобережжя безземельних було 19,9%, тоді як тих, що мали до 6 дес., - 73,0%, від 6 - до 15 дес.- 6,6%; понад 15 дес.- 0,3% [111]. Разом безземельних та малоземельних - 92,9% (проти 95,4% у 1906-1908 рр.). З точки зору складу покупців Лівобережна Україна не була якимось виключенням із загального правила, про що свідчать узагальнюючі дані по усіх губерніях європейської частини імперії, де були відділення банку (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Землеволодіння клієнтів Селянського поземельного банку на час одержання позики*

Роки	Були безземельними	Мали до 1,5 дес.	Від 1,5 до 3 дес.	Від 3 до 6 дес.	Понад 6 дес.
1909	19,7	16,6	19,9	23,4	20,4
1910	18,8	14,0	17,8	23,3	26,1
1911	24,5	13,1	16,5	22,2	23,7
1912	19,1	13,2	16,8	23,0	27,9
1913	20,5	14,1	14,4	22,6	28,6
1914	18,2	13,1	14,9	22,8	31,0
1915	18,6	15,9	15,1	19,6	30,8

* Джерело: Батури́нський Д. А. Аграрная політика царського правительства и Крестья́нский поземе́льный банк. – М.: Новая деревня, 1925. – С. 129

Висновок очевидний: понад 70 відсотків покупців належали до категорії малоземельних і безземельних. Однак, повторюємо, факт безземелля чи малоземелля у даному випадку не означав належність клієнта до сільської бідності, про що зайвий раз говорить факт забезпечення робочою та іншою худобою. Один з визнаних знавців аграрного сектора економіки самодержавної Росії С. М. Дубровський так пояснював причини досить високої питомої ваги безземельних: “Без сумніву, велике значення у купівлі землі безземельними мала та обставина, що багато маєтків банку було розташовано у приволзьких районах, де потреба у землі завжди була значно меншою, ніж у центральних губерніях. Саме через це купували її переселенці з інших губерній. Отже, піонерами переселення найшвидше за все могли бути безземельні, рухливість яких ... була значно вищою рухливості інших груп” [112]. Таким чином, факт наявності серед клієнтів банку малоземельних і безземельних селян сумніву не викликає, а це означає, що рівень їх добробуту визначався іншими, окрім землеволодіння, показниками. В усякому разі зрозуміло одне: Селянський банк ніколи не давав кредиту, коли не було гарантії його повернення. Так, у звіті банку за 1911 р. відмічено, що місцеві відділення банку саме через бідність відмовили у кредиті 499 домогосподарям, а в 312 випадках причиною відмови була «непосильність доплати» [113]. На цю обставину неодноразово зверталась увага в ході переписки керівництва банку з іншими державними установами, особливо тими, що відали організацією і відповідним спрямуванням міграційних потоків [114]. Між іншим, на території Полтавської і Харківської губерній місцеві відділення банку повинні були суворо дотримуватися розпорядження місцевої адміністрації щодо відмови кредитування не лише економічно неспроможних, але і “неблагонадійних”. Так, 23 грудня 1909 р. ліквідаційний відділ Селянського банку у Полтаві подав місцевому губернатору список покупців землі поміщиків Ламздорф- Галагана і Худоліїв у Лохвицькому повіті на предмет виключення із списку учасників аграрних безпорядків

[115]. В ході аналізу списку бажаючих одержати кредит близько 700 домогосподарів були з нього виключені “з політичних мотивів” [116].

Бажання одержати кредит, майжн 90% якого видавалось на максимальний термін [117], цілком зрозуміле. Що ж до різниці цін, які банк визначив за сільськогосподарські угіддя духовенства (157 крб. у 1909 р.), дворян (150 крб.) та селян (119 крб.) [118], то справа не стільки була у відношенні до того чи іншого стану, скільки у якості землі. Із зрозумілих причин у селян вона була найгіршою, а тому і ціна її була відповідною. У звіті за 1910 р. на цю обставину керівники банку вказали досить переконливо [119].

Економічне становище покупців банківської землі, де орні угіддя в окремі роки складали лише третину загальної площі [120], не було звичайно, легким. Однак окремі, цілком природні, між іншим, випадки розорення клієнтів, не дають жодних підстав для негативної оцінки діяльності Селянського поземельного банку, як це робили свого часу ідеологи опозиційних до уряду партій [121]. Якщо звернутись до матеріалів, пов'язаних з проведенням у 1891 р. ініціативи управляючого Селянським поземельним банком обстеження причин заборгованості його клієнтів, виявиться таке: основна причина наявності недоїмок по платежах пов'язана з природно- кліматичними [122], тобто об'єктивними факторами. Так, харківське відділення банку доповідало, що добробут селян суттєво постраждав через неврожаї 1885-1886 рр., 1889-1890 рр. А від неврожаю 1891-1892 рр. постраждали майже усі чорноземні губернії, включаючи, звичайно, і Лівобережну Україну. Як зазначив у своїй відповіді на запит царської адміністрації керівник полтавського відділення банку, “неврожай і відсутність фуражу для худоби супроводжуються зниженням цін на хліб і робочі руки” [123]. Друга причина наявності неплатоспроможних клієнтів полягала, на думку багатьох керівників губернських відділень банку, в надто великій доplatі до позички, що в окремі роки XIX ст. сягала 50 і більше відсотків. Цей недолік було виправлено у роки столипінської аграрної

реформи, коли банк давав позички, що складали понад 90 відсотків до оцінки землі [124].

У цілому, хоч Селянський банк і намагався здійснювати свої операції без будь-якої реклами [125], однак масштаби його діяльності в усіх регіонах, де функціонували його відділення, у тому числі і на території Лівобережної України, виявилися досить значними: більше 40% усієї купленої селянами землі були так або інакше пов'язані з його допомогою [126]. Скуповуючи землі дворян, які до 1914 р. складали основну масу продавців, банк сприяв прискоренню процесу переходу сільськогосподарських угідь до безпосередніх товаровиробників, що, між іншим, викликало незадоволення найреакційніших представників привілейованих станів [127]. За 34 роки історії Селянського поземельного банку були випробувані різні принципи організації іпотечного кредиту. При цьому єдиним правилом залишалось традиційне дотримання ринкових законів, що дало змогу цій кредитній установі не лише вистояти у жорсткій конкурентній боротьбі за клієнта, але й суттєво зміцнити, з року у рік нарощуючи свій капітал. Навіть після прийняття у 1910 р. на себе боргів Дворянського банку, Селянський банк, тісно співпрацюючи з іншими кредитними установами [128], залишався життєздатною фінансовою інституцією загальноімперського масштабу. З 38,6 млн. крб. боргів українських селян цій кредитній установі 47,7% припадало на три губернії Лівобережжя [129]. Хоч недоїмки по платежах мали місце в усі роки його діяльності, однак в цілому покупці розраховувалися з боргами, термін погашення яких розтягувався у 1917 р. до 1972 р. Систематичне нарощення сільськогосподарського виробництва непривілейованими станами аж до 1917 р. включно - найяскравіше свідчення успішної реалізації потенційних можливостей індивідуального селянського господарства, що попри усі негаразди поступово виходило на шлях, притаманний найрозвинутішим країнам світу. Що ж до державних земельних банків, то 22 грудня 1917 р. Центральна Рада ухвалила закон, згідно якого обидва

державні земельні банки на території України скасувались, а на їх базі утворювався єдиний Український Державний земельний банк [129а].

2.4. Участь приватного капіталу у кредитуванні сільського господарства. Діяльність акціонерних земельних банків

Поняття “капітал” (нім. *Kapital*, франц. *capital*, лат. *capitalis*) у своєму первісному значенні означало: головне майно, головна сума. Тлумачний словник Володимира Даля визначає це поняття як “грошове майно, багатство у грошах; готівка” [130]. Численними дослідниками доведено, що процес нагромадження капіталу, тобто значних коштів, що були у розпорядженні окремих фізичних осіб, у різних країнах відбувався з притаманними тій чи іншій державі особливостями. В Англії, де процес так званого первісного нагромадження проявив себе у “класичній формі” [131], він розвивався після ліквідації у XIV ст. феодальної експлуатації і кріпосного права. Упродовж XVI-XVII ст. там з’явився заможний фермер у сільському господарстві і капіталістичний підприємець у промисловості.

В історичному розвитку Лівобережної України, що з кінця ХУП ст. підпала під вирішальний вплив Московського царства, процес первісного нагромадження здійснювався шляхами, що суттєво відрізнялись від вищезгаданої “класичної форми”. Ця особливість полягала, насамперед, у більш тривалому пануванні тут кріпосного права, отже значно повільнішому нагромадженні у приватних руках капіталу. Головними джерелами первісного нагромадження у регіоні, що є предметом даного дослідження, були : а) привласнення громадських, у тому числі і козацьких земель [132], що згідно тогочасних законів були спадковим володінням відповідних фізичних осіб [133]; б) війни і казенні поставки, на яких, наприклад, у 50-х роках XIX ст. нагромадив значний капітал знаменитий рід Артема Терещенка [134]; в) фаворитизм (Меншикови, Воронцови, Потьомкіни, Рум’янцеві, Розумовські; г) зовнішня та внутрішня торгівля; д) система державного

кредиту; е) відкупи і монополії; ж) викупна операція; з) іноземні капітали [135]. Окремі підприємці, як от колишній австрійський підданий Лейба Бродський, розпочали свій бізнес у 40-х роках XIX ст., нагромадивши за 50 років капітал у 35-40 млн. крб. [136]. Застосування приватного капіталу було найрізноманітніше, що добре проілюстровано у монографії чернігівського історика професора Л. Е. Раковського про цукрову промисловість України у другій половині XIX ст. Одне з них - створення кредитних установ, що у тій чи іншій мірі кредитували сільськогосподарське виробництво. Першим у цьому ряду стоїть згадане раніше Петербурзьке Товариство взаємного поземельного кредиту, що було, по-суті, першою в імперії іпотечною інституцією після скасування кріпосного права. Згідно затвердженого у 1866 р. Статуту, розробка якого здійснювалася у тісній співпраці з місцевими поміщиками [137], це Товариство з метою забезпечення своєї діяльності необхідними обіговими коштами зобов'язувалось випускати 5% металеві заставні листи з премією, проценти по яким повинні були сплачуватись золотою монетою. У відповідності з цим зобов'язанням і платежі клієнтів Товариства повинні були вноситись також у вигляді золотої валюти. Зрозуміло, що цю вимогу могли виконати лише заможні клієнти. У зв'язку з російсько-турецькою війною 1877-1878 років курс кредитного карбованця почав різко знижуватися. Саме тому процентні ставки стали неухильно зростати, перевищивши у 1890 р. восьмивідсотковий рубез [138]. Для полегшення становища дворян, що із зрозумілих причин складали основну масу клієнтів Товариства, уряд дозволив вжити ряд санаційних заходів. Серед них - припинення з 1881 р. випуску металевих заставних листів, замість яких були випущені в обіг паперові заставні листи. У 1884 р. Товариству було дозволено випустити 5% облігацій на загальну суму 3,8 млн. крб. Неодмінною умовою цього кроку було використання одержаних від продажу цінних паперів коштів на допомогу клієнтам Товариства, що стояли на межі банкрутства. Ще через кілька років (1887 р.) був знижений розмір платежів по металевих заставних листах з 8% до 7%. Одночасно 5% металеві

листи з премією були конвертовані в 4,5% без премії. У наступні роки Міністерство фінансів час від часу робило кроки щодо полегшення становища боржників, створюючи відповідні умови для довгострокового викупу заставлених маєтків. Щоб врятувати Товариство від фінансового краху через неплатоспроможність основної маси клієнтів, у червні 1890 р. уряд прийняв рішення про передачу усіх активів і пасивів цього Товариства у відання спеціально створеного для цього Особливого відділу Дворянського банку. Після цього згадане Товариство втратило самостійне значення, повністю підпорядкувавшись політиці цієї елітної кредитної установи. Товариства взаємного кредиту, що на Лівобережжі беруть свій початок з тих же 70-х років XIX ст., продовжували розвиватись завдяки, насамперед, більшій доступності різним верствам населення. Так, параграфом № 1 Статуту Полтавського товариства взаємного кредиту, заснованого 27 травня 1871 р., мета об'єднання визначалась так: “ Товариство засновується для допомоги особам будь-якого стану, що займаються землеробством, торгівлею та промислами” [139]. Кожен бажаючий стати членом товариства зобов'язувався внести готівкою 10% суми кредиту, що йому надавався. Мінімальний розмір кредиту не міг бути меншим за 100 крб., тоді як сума максимального встановлювалася Радою товариства у кожному конкретному випадку. Для вступу у члени товариства слід було одержати підтримку не менше 2/3 складу Ради товариства, до якої входило 9 осіб [140]. Проценти по кредиту визначались Радою товариства. Для забезпечення кредиту вимагалось: а) заставне свідоцтво на майно; б) документи, що підтверджують право власності; в) страховий поліс (якщо це будівля); г) опис майна по встановленій формі [141]. Як і у випадку з петербурзьким Товариством взаємного поземельного кредиту, членами місцевих Товариств взаємного кредиту були переважно великі землевласники. Не випадково ж місцем проведення щорічних засідань Полтавського товариства був визначений будинок Дворянських губернських зборів, а керівниками були поміщики М. А. Плен (управляючий), І. Д. Стефанович та Л. Л. Бассе (заступники) [142].

Головні операції Товариств взаємного кредиту упродовж 70-90-х років показані в додатку 2. Загальне число товариств, що мали відношення до іпотечного кредиту, наприкінці XIX ст. було не таким вже й значним, але сума коштів, що перебувала в обігу, була досить великою. Основний капітал семи згаданих у додатку товариств складав на 1 січня 1895 р. 838,1 тис. крб.; запасний - 339,8 тис. крб.; спеціальний - 13,3 тис. крб. Під заставу векселів різного виду та інших паперів було видано кредитів: термінових - 703,8 тис. крб.; у формі спеціального поточного рахунку – 1112,3 тис. крб. Одночасно ці товариства прийняли значну суму вкладів, що набагато перевищували їх кредитні операції. Сума цих вкладів склала 3411,7 тис. крб. Загальний прибуток згаданих у додатку 2 товариств на 1 січня 1895 р. склав 191,4 тис. крб. Як бачимо, товариства Лівобережжя основну увагу зосередили на зберіганні вкладів і видачі відповідних процентів, що робило їх у цьому плані подібними до позичково-ощадних фінансово-кредитних структур [143], про які мова буде йти нижче.

Створення на початку XX ст. розгалуженої сітки товариств взаємного кредиту, переважна частина яких не мала прямого відношення до сільськогосподарського кредиту, привело до організації 30 січня 1909 р. Центрального банку Товариств взаємного кредиту (м. Санкт-Петербург). Петербурзькі банкіри розгорнули досить активну роботу по залученню до себе вільних коштів, надсилаючи у місцеві організації і установи пропозиції відкрити рахунки. Умови були такі: згідно відповідного поточного рахунку банк платив вкладникам 5% за весь час знаходження у нього на рахунку суми понад 150 тисяч карбованців. Коли ж сума була меншою, відсоток складав 4,5% [144]. Станом на 1 травня 1911 р. актив Центрального банку цього Товариства складав уже 25835985 крб. [145].

Майже одночасно з товариствами взаємного кредиту виникають і перші акціонерні земельні банки, ідею створення яких Міністерство фінансів обговорювало з місцевою адміністрацією ще у 1860-1862 рр. [146]. В юридичному відношенні акціонерні інституції і товариства на паях,

акціонери і пайщики, користувались однаковими правами. Адже не люди, а товариства чи, у нашому випадку акціонерні банки виступали у ролі юридичної особи [147]. І все ж у правовому відношенні між пайщиками і акціонерами були певні відмінності. Товариства, на відміну від акціонерних банків, являли собою об'єднання осіб. Акціонери дуже часто не знали один одного, бо ж акції “на пред’явника” без обмежень перепродувались іншим особам [148]. Порівнюючи умови функціонування акціонерних банків і товариств, можна помітити, що в організаційному плані останні дещо відставали від потреб життя. Згідно Статутів товариств взаємного кредиту паї у них були іменні або на пред’явника. Безіменні передавались без будь-яких формальностей, так само, як і акції. Передача іменних паїв супроводжувалась певною формальністю: на них робились відповідні помітки з реєстрацією у спеціальному журналі, що зберігався у конторі товариства [149].

На відміну від Товариств взаємного кредиту, які, як вже відмічалось вище, надавали кредит під заставу будь-якого майна, акціонерні земельні банки брали під заставу майже виключно сільськогосподарські угіддя. Усі чотири земельні банки, що діяли наприкінці XIX - на початку XX ст. в Україні, були засновані як акціонерні установи (Харківський, Полтавський, Київський і Бессарабсько-Таврійський з центром у м. Одесі). Першим 4 травня 1871 р. було затверджено Статут Харківського акціонерного банку [150]. Його статутний фонд склав 1 млн. крб. шляхом випуску 5000 акцій по 200 крб. кожна [151]. Спочатку сфера діяльності банку обмежувалась окрім Харківської ще й Воронезькою, Курською, Катеринославською і Полтавською губерніями. Однак наприкінці XIX ст. вона суттєво розширилась. Так, згідно оголошення про публічний продаж майна боржників цього банку, опублікованому у № 46 «Вестника финансов, промышленности и торговли» за 1897 р., його клієнтами окрім вищезгаданих були також мешканці Таврійської, Орловської, Ставропольської губерній, Області Війська Донського, Кубанської та Терської областей [152]. У 1902 р. у сферу діяльності Харківського банку були включені Чорноморська

губернія і Дагестанська область; у 1907 р.- курортна зона під назвою : “Кавказькі мінеральні води”; у 1908 р.- губернії Тобольська і Єнисейська, області Уральська, Тургайська, Забайкальська, Амурська, Приморська, міста Балаклава і Євпаторія Таврійської губернії [153]. Серед засновників банку, як сказано у примітці до § 1 його Статуту, були: дійсний статський радник Іван Васильович Вернадський, купець 1-ї гільдії Олексій Кирилович Алчевський, дійсний статський радник Григорій Дмитрович Колокольцев, землевласник Харківської губернії Олександр Федорович Бантиш, землевласник Харківської і Катеринославської губерній Білгородський та купець 1-ї гільдії Федір Миколайович Добринін. Проект Статуту був розроблений першими двома з вищеназваних засновників. Мета, як сказано у § 1 Статуту, - “надання порівняно дешевого кредиту землевласникам (у повітах) та домовласникам (у містах)” [154].

Не минуло й року, як було засновано (8 квітня 1872 р.) [155] Полтавський земельний банк, в зону діяльності якого спочатку входила лише одна губернія. З плином часу цей банк, як і його харківські колеги, розширив сферу свого впливу, сягнувши на початку ХХ ст. Волині, Кавказу і навіть Середньої Азії. Серед засновників банку були не лише особи, що мали у своєму розпорядженні значні капітали, але й знані свого часу інтелектуали. Мова йде про Івана Васильовича Вернадського (1821-1884 рр.) - вихідця з чернігівських дворян, що у 1846-1851 рр. завідував кафедрою політичної економії Київського університету, а у 1857-1861 рр.- редагував головний економічний журнал середини ХІХ ст. - “Экономический указатель” [156]. Рішучий противник поміщицького землеволодіння та селянської общини, Іван Вернадський у період так званої “засновницької гарячки” 1864-1873 рр. [157] активно включився в організаційну роботу по створенню таких прогресивних кредитних установ, як акціонерні банки. Статутний фонд Полтавського (як і Харківського) акціонерного земельного банку в один мільйон карбованців також було створено шляхом випуску 5000 акцій номіналом у 200 крб. кожна. Акції у цих двох банках були тільки на

пред'явника, що, як ми знаємо, полегшувало їх обіг на ринку цінних паперів. Згідно статті № 11 Статуту Полтавського земельного банку кредити могли бути видані “лише під заставу майна, вільного від будь-яких боргів” [158]. На відміну від “Земського банку Херсонської губернії”, де в заставу приймалися угіддя не менш як у 50 дес. [159], Харківський і Полтавський земельні банки у своїх Статутах не мали щодо цього жодних застережень.

Свого часу ми розглядали Земський банк Херсонської губернії як банківську установу, на що харківський правознавець В. Є. Кириченко цілком слушно вказав на неточність нашого формулювання щодо «приватних кредитних установ» [160]. І дійсно, вищезгадана кредитна установа хоч і називалась банком, проте згідно § 2 її Статуту була не чим іншим, як «кредитним товариством» [161]. У зв'язку з тим, що діяльність цього товариства на губернії Лівобережної України не поширювалась, ми залишаємо його діяльність поза увагою. Акціонерні банки мали у своїх Статутах запис, згідно якого процентні ставки встановлювало правління банку з щорічною публікацією відповідної інформації у губернській офіційній газеті (“Полтавские губернские ведомости”, “Харьковские губернские ведомости” та “Правительственном вестнике”). Як правило, процентні ставки в акціонерних банках майже не відрізнялись від подібних платежів у державних земельних банках (табл. 2.18). Станом на 1 січня 1899 р. тільки у Дворянському банку довгострокові кредити видавались на кращих умовах, ніж у Селянському та акціонерному банках.

Таблиця 2.18

Платежі у земельних банках станом на 1 січня 1899 р.

Банки	Термін позик	Ріст	Погашення	На користь банку	Усього в півріччя	Всього за рік
Державний Дворянський	Від 11 до 66,5 років	2	Від 3,626 до 1/8	1/8	Від 5 крб. 75 коп. до 2 крб. 25 коп.	Від 11 крб. 50 коп. до 4 крб. 50 коп.
Селянський поземельний	Від 13 до 55,5 років	2	Від 3 до 1/4	3/8	Від 5 крб. 37,5 коп. до 2 крб. 62,5 коп.	Від 10 крб. 75 коп. до 5 крб. 25 коп.
Акціонерні	Від 10 до	2,25	Від 4 до	1/4	Від 6 крб. 50	Від 13 крб.

земельні	66,2 роки		1/8		коп. до 2 крб. 62,5 коп.	до 5 крб. 25 коп.
----------	-----------	--	-----	--	-----------------------------	----------------------

* Джерело: Сельскохозяйственный кредит // Энциклопедический словарь. Т. XXIX. Издатели: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и Н. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1900. – С. 399; Справочная книжка Полтавского земельного банка. – Полтава, 1911. – С. 8

Довготермінові позики, якими користувалась основна частина сільськогосподарських товаровиробників, в акціонерних банках видавались заставними листами, що давали їх власнику щорічний прибуток у 4,5% від зазначеної у них суми. Згідно статті № 5 Статуту Полтавського земельного банку, кожне півріччя, 8 травня та 8 листопада, правління банку здійснювало тиражі заставних листів, результати яких публікувались у “Полтавских губернских ведомостях” та “Правительственном вестнике”. Ті листа, що вийшли у тираж, оплачувались по номінальній їх вартості касою банку, Державним банком, усіма його конторами та відділеннями. Заставні листи можна було приймати у заставу по казенним підрядам і поставкам по ціні, яку визначало Міністерство фінансів [162]. Приймались вони також і відділеннями Державного банку, що було зафіксовано його Статутом.

На відміну від Товариств взаємного кредиту, акціонерні банки могли прийняти у заставу і землі колективної форми власності, але у цьому випадку потрібна була згода усіх без виключення членів громади, що мали на сході право голосу. На основі угоди, що її заключали сторони при наданні позики, клієнт зобов’язувався: а) не заключали по заставленому майну таких договорів, які б зменшували його цінність і прибутковість; б) не одержувати без дозволу банку від орендарів відповідних платежів наперед більш як на один рік; в) при заключенні договору на термін, що не перевищував один рік, слід було одержувати попередній дозвіл правління банку [163].

Формулюючи досить жорсткі умови повернення в обумовлений термін кредиту, акціонерні банки у той же час враховували і специфіку сільськогосподарського виробництва, яка полягала у суттєвій його залежності від природно-кліматичних умов. “На випадок надзвичайного лиха

(неврожай, градобиття, пожежа і т.п.), а також на випадок смерті власника, позичальник може клопотатися про розстрочку не більш як двох піврічних платежів на трьохрічний термін, з обов'язком погасити їх рівними піврічними внесками, або ж відстрочку на рік невнесеної своєчасно недоїмки. При поданні заяви про розстрочку позичальник зобов'язаний подати довідку місцевої поліції або земської управи про те чи інше лихо, а спадкоємці померлого власника - свідоцтво про смерть. Після розгляду всіх документів і обставин правління банку може дати згоду на пільгу, з нарахуванням на розстрочку недоїмки шести річних процентів" [164]. Тільки після закінчення відстрочки у випадку подальшої заборгованості банк приступав до примусового стягнення усієї суми боргу. Повідомлення про публічні торги повинно було подаватися до "Правительственного вестника", "Вестника финансов, промышленности и торговли", відповідних губернських відомостей, а також в одній з найпоширеніших петербурзьких газет (за призначенням міністра фінансів) [165]. Досить оригінальною була в акціонерних банках умова торгів. Бажаючі торгуватися повинні були до початку торгу подати заставу, рівну сумі недоїмок, платежів та витрат, здійснених банком за рахунок позичальника, і недоїмок у державні, міські, земські та інші платежі. Застава приймалась готівкою або державою і урядом гарантованими процентними паперами, а також заставними листами відповідних (Харківського чи Полтавського) земельних банків [166]. Торг визнавався таким, що відбувся, коли зверх суми, з якої він розпочатий, були запропоновані надбавки хоч би двох покупців.

У процесі аналізу відповідних джерел автором цих рядків помічена ще одна особливість діяльності акціонерних земельних банків - ледве не щорічні поправки, доповнення і зміни відповідних положень їх Статутів. Так, наприклад, прийнятий у 1860 р. Статут Державного банку був змінений через 34 роки (1894) [167]. Затверджений же у 1871 р. Статут Харківського земельного банку був дещо змінений вже в наступному 1872 р. Більше того, упродовж року внесення поправок до Статуту мало місце двічі, що знайшло

своє відображення у сорок сьомому томі повного зібрання законів Російської імперії (2-е видання) [168]. Подібні зміни мали місце як у 1879 р. так і наступних роках у Статуті Полтавського земельного банку [169]. Згідно тогочасного законодавства для внесення тих чи інших змін до Статуту потрібне було відповідне рішення зборів акціонерів, яке правління банку подавало до Міністерства фінансів на затвердження. Останнє слідкувало за відповідністю Статуту загальноімперському законодавству («Устав Кредитный») [170]. При відсутності порушень законодавства Міністерство фінансів вносило відповідні пропозиції до Сенату, який приймав остаточне рішення. Після підпису його царем воно набирало силу закону.

Якими ж були результати діяльності Полтавського і Харківського акціонерних банків? Як свідчать відповідні дані про динаміку боргів їх клієнтів у 80-90-х роках XIX ст., працювали ці кредитні установи досить успішно. З усіх акціонерних земельних банків, що діяли в Україні, найбільшу активність проявляв Харківський земельний банк, за клієнтами якого на 1 січня 1887 р. рахувався борг, загальна сума якого складала 38680925 крб., а на 1 січня 1899 р. – 59483300 крб. [171]. Як у першому, так і у другому випадках, це був найвищий показник заборгованості, яка у 1902 р. ледве не привела цей банк до банкрутства [172]. Друге місце за цим показником посідав Київський земельний банк (51,1 млн. крб.), третє – Бесарабсько-Таврійський (51 млн. крб.) і четверте - Полтавський (48,6 млн. крб.). Однак коли брати до уваги темпи росту боргів, то ранжир банків буде мати дещо інший вигляд: упродовж 13 роки борги клієнтів Бесарабсько-Таврійського банку зросли на 31,0 млн. крб., Полтавського - на 27,6 млн. крб., Харківського - на 20,8 млн. крб. і Київського - на 15,8 млн. крб. Звідси висновок: найшвидше поміщицьке землеволодіння зникало на Півдні України. Далі йде Лівобережна Україна і, нарешті, Правобережжя, де латифундисти через ряд обставин, зокрема, розвиток цукрової промисловості, швидше пристосувалися до нових умов господарювання.

Як і у випадку з державними земельними банками, в акціонерних кредитних установах позичальники найчастіше брали довгострокові кредити, платежі процентів по яким, як ми знаємо, були найнижчі. Дана теза добре ілюструється відповідними даними щодо Полтавського земельного банку, з якого у 1908 р. було викрадено невідомими особами 200 тис. крб. [173] (табл. 2.19). Практично по усім показникам (позики, кількість заставленої землі, оцінка її, залишок боргу) довгострокові кредити абсолютно переважають усі інші разом узяті.

У державному архіві Харківської області нами виявлено підсумкові відомості про видачу місцевим земельним банком довгострокових позичок, що складала 97,0 % до усіх кредитів упродовж 40 років (1872-1912). Загальна сума кредитів виявилася досить значною: 348,4 млн. крб., з яких 93,8 млн. (26,7%) було видано за 7 років столипінської аграрної реформи [174]. Станом на 1 січня 1917 р. баланс цього банку складав 186281034 крб. [175]. Банк не лише успішно конкурував на грошовому ринку, але й подолав труднощі 1901р., коли через невдалі операції правління на чолі з Олексієм Алчевським акціонери зазнали збитків на загальну суму 4783206 крб. За їх поданням особливе присутствіє Харківської судової палати визнало винним усіх тогочасних керівників банку, голова правління якого покінчив життя самогубством [176].

Таблиця 2.19

Відомість про землю, заставлену у Полтавському земельному банку на 1 січня 1917 р.*

Термін позики	Кількість позик		Кількість землі	Оцінка	Загальна сума позики	Залишок капітального боргу
	первісні	додаткові				
Від 43,5 роки до 66,2 роки	8059	148	1015596	515696152	94186500	92070533
Від 20,7 роки до 43,5 роки	1116	-	40586	34269000	2053200	1028439

Менше 20,7 роки	235	-	5295	1742150	1043000	898564
Разом	9410	148	1061477	20865202	97282700	93997536
Процент довгостро- кових позик до усієї су- ми кредиту	85,6	100	95,6	75,2	96,8	97,9

* Таблиця складена на основі даних: Отчет Полтавского земельного банка за 1916 год. – Полтава, 1917. – С. 42-50.

Доречно, на нашу думку, було б співставити масштаби кредитування сільськогосподарських товаровиробників акціонерними та іншими банками (додаток 3). Наші підрахунки дали такі результати: кількість заставленої у різних банках землі станом на 1 січня 1909 р. склала 13,7 млн. дес., з яких 3,1 млн. (22,9%) знаходились в губерніях Лівобережної України. Найбільше землі було заставлено у Селянському (37,6%) і Дворянському (32,5%) банках, тоді як в акціонерних - набагато менше - 12,9%. При цьому найбільшу суму кредитів видав не Селянський, як слід було чекати, а акціонерні банки - відповідно: 128,6 млн. і 382,2 млн. крб. Це дані по усій Україні. Що ж до Лівобережжя, то тут найбільша кількість землі була заставлена у Дворянському банку (1,6 млн.). Далі йдуть акціонерні (933,6 тис.) і Селянський (581,1 тис. дес.). У такій же послідовності банки розташувалися і за сумою виданого кредиту - відповідно: 99,3 млн.; 50,2 млн. і 49,0 млн. крб. Питома вага Лівобережжя у загальноукраїнському підсумку щодо діяльності акціонерних банків є не такою вже і значною (13%). Безумовним лідером тут були три губернії Південної України, де було заставлено в акціонерних банках 3,9 млн. дес. землі, під які було видано 215 млн. крб. кредиту. Відповідні показники, таким чином, учетверо перевищують дані по Лівобережжю. Це явище було викликане, як уже відмічалось вище, швидким розкладом на території південноукраїнських губерній залишків феодальної системи. Процес переходу землі до рук тих, хто міг організувати конкурентноздатне сільськогосподарське виробництво, одержав на Півдні

України всіляку підтримку (на взаємовигідних, звичайно, умовах) акціонерних банків.

Прибутки акціонерних банків, отже і стабільність їх роботи, у вирішальній мірі залежали від оперативності роботи його адміністративного апарату. Хоч акціонерні банки і одержували під заставу землі різного походження, включаючи і селянські (питома вага яких була мізерною), однак вміла орієнтація на ринку дозволяла їм здійснювати продаж на вигідних для себе умовах. Так, за підрахунками земських статистиків, середня за 1883-1894 рр. продажна ціна землі у Полтавському акціонерному банку, склала 136 крб., тоді як у місцевому відділенні Дворянського банку - 123 крб. У Селянському банку, що мав у своєму розпорядженні землі гіршої якості, середньостатистичний показник вартості проданої землі склав лише 111 крб. [177].

На початку ХХ ст. акціонерні земельні банки оперували колосальними сумами коштів. Так, баланс Полтавського банку за 1908 р. склав 108388773 крб. 72 коп. На 1 січня 1909 р. його рахунки були відкриті у Санкт-Петербурзькому міжнародному комерційному банку (426077 крб. 15 коп.), Санкт-Петербурзькому Обліковому банку (7011 крб. 69 коп.), Санкт-Петербурзькій конторі Московського купецького банку (55009 крб.), Волжсько-Камському комерційному банку (35490 крб. 54 коп.), у банку «Ліонський кредит» (10505 крб. 51 коп.), Північному банку (11832 крб. 59 коп.) та ряді інших кредитних установах [178].

Таким чином, приватний капітал уже в перші пореформені десятиріччя активно підключився до кредитування сільськогосподарських товаровиробників, створивши широку розгалужену сітку акціонерних банків, два з яких розпочали свою діяльність саме на території трьох лівобережних губерній України. При цьому вони успішно конкурували з державними Дворянським і Селянським банками, відтіснивши їх по ряду показників (особливо у південноукраїнських губерніях) на другорядні ролі. Цей факт зайвий раз підтверджує тезу про величезні потенційні можливості

приватного капіталу у справі подолання кризи агропромислового комплексу України на сучасному етапі. Потрібно лише одне – законодавчо врегулювати іпотеку, тобто вільну купівлю – продаж землі, як це було у нашій країні в епоху вільного підприємництва 1861-1917 рр.

Примітки:

1. Полное собрание законов Российской империи. (Далі-ПСЗРИ).Собр. 2-е. Т.XXXVIII. - СПб., 1866.- № 39921; Див. також: Богатикова Г. И. Реформа удельных крестьян 1863 года: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – История СССР.-М., 1956.-19 с.
2. ПСЗРИ. – Собр. 2-е. Т. XLI. – СПб., 1868. - № 43888.
3. ПСЗРИ. – Собр. 2-е. Т. XXXVI. – СПб., 1863. - № 36663.
4. Там само.
5. Лосицкий А. Выкупная операция/ А. Лосицкий. – СПб., 1906. – С. 22.
6. Див.: Зайончковский П. А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г./ П. А. Зайончковский. – М.: Изд-во социально-экономический лит-ры, 1958. – С. 302-364.
7. Російський державний історичний архів (далі - РДІА). – Ф. 577. – Оп. 30. – Спр. 1244: «Гудовича А. К. Полтавська губ. Миргородського повіту містечка Сорочинець та хутора Пологи (1864-1865)». – Арк. 6.
8. Див.: Реєнт О. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р./ О. Реєнт// Історія України. – 2011. - № 22. – С. 9.
9. ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 1. – СПб., 1885. - № 577.
10. Кованько П. Л. Реформа 19февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения: (Выкупная операция: 1861 г. – 1907 г.)/ П. Л. Кованько. – Киев: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – С. 346.
11. ПСЗРИ. Собр. 3-е. Отд. 2-е.-Т.XLI.- СПб., 1868.- № 43888.

12. Див.: Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. 2: Реализация и последствия реформы/Н. М. Дружинин. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 570.
13. Бойко В. М. Реформи державних селян другої половини ХІХ ст. в Лівобережній Україні: автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України/ В. М. Бойко. – Донецьк, 2001. – С.13.
14. Див.: Ходский Л. Очерк развития поземельных отношений бывших государственных крестьян /Л. Ходский// Русская мысль. – 1889. - № 12. – С. 23.
15. Труды комиссии, высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборов. Т. XXII. Часть III: Статистические сведения, касающиеся прямых сборов. Отдел 1. Сведения о существующих прямых сборах. (Составил А. Штоф). – СПб., 1873. – С. 283.
16. Янсон Ю. Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах /Ю. Э. Янсон. – СПб., 1881. – С. 51-52; Див. також: Гурвич И. Экономическое положение русской деревни/ И. Гурвич. – М., 1891. – С. 16.
17. Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. Доклад. Журналы комиссии. – СПб., 1873. – С. 30.
18. Державний архів Запорізької області. – Ф. 72. – Оп. 1. – Спр. 5: «Книга на записку приговорів сільського сходу Розумовської громади». – Арк. 87.
19. Труды комиссии, высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборов. Т. XXII. Часть III. : Статистические сведения, касающиеся прямых сборов. Отдел 1. Сведения о существующих прямых сборах (составил А. Штоф).- СПб., 1873.- С. 572.
20. Див., напр.: Николаевский вестник.- 1883.- 9 июня; Русский курьер.- 1883.- 10 июля та ін.

21. РДІА. – Ф. 1281. – Оп. 7. – Спр. 47: «По звіту губернатора Чернігівської губернії за 1868 рік». Арк. 34.
22. Успенский Глеб. Из деревенского дневника /Глеб Успенский// Собрание сочинений в девяти томах. Т. 4. – М.: Гослитиздат, 1956. – С. 61-62.
23. «Русский курьер». – 1883. – 6 июля.
24. Згідно даних «Трудов податной комиссии...» середній розмір громадських зборів по 9 губ. Складав у 1873 р. 16,7 коп., тоді як поземельні платежі – 84,7 коп., а земські – 10,4 коп. з кожної десятини селянських земель (Див.: «Труды податной комиссии...». Т. XXII. – С. 666).
25. Див.: Lincolu W.B. In War's dark shadow : The Russian before the great war.- N.- Y.: Dial press, 1983.- P. 51.
26. Егизарова Н. А. Аграрный кризис конца XIX века в России/ Н. А. Егизарова.- М.: Изд-во АН СССР, 1959.- С.71.
27. Кашкаров М. Финансовые итоги последнего десятилетия (1892-1901 гг.)/ М. Кашкаров.- Т.1.- СПб., 1903.- С.109-110.
28. Російський державний історичний архів (РДІА).- Ф.408.- Оп.1.- Спр.3 : «Про організацію землевпорядної комісії і відкриття її дії». – Арк. 8.
29. Кауфман Н. Обзор проектов, вышедших в 1861-78 годах по вопросу о преобразовании кредитной денежной системы России/ И. Кауфман. – СПб, 1878. – 216 с.
30. ПСЗРИ.- Собр. 2-е. Т. XXXVI.- СПб., 1863.- № 36657.
31. Левин И. И. Акционерные коммерческие банки в России/ И. И. Левин.- Т. 1.- Пг., 1917.- С. 27.
32. Боровой С. Я. К вопросу о задолженности помещичьего землевладения в предреформенный период / С. Я. Боровой // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1968г.- Таллин, 1972.- С. 201.
33. Ходский Л. В. О крупном поземельном кредите в России / Л. В. Ходский// Русская мысль.- 1882.- № 7.- С. 236.

34. Очерки помещичьего хозяйства в уездах Золотоношском и Кременчугском. Приложение к VI и UP тому “Сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии.”- Полтава, 1889.- С. 24.

35. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год. Краткий очерк. Составил С. Н. Велецкий.- Полтава, 1894.- С. 47.

36. РДІА.- Ф.1405.- Оп. 531.- Спр. 917.- Арк. 96.

37. Там само.

38. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАУ).- Ф. 442.- Оп. 846.- Спр. 47: «Справа по клопотаннях дворян про видачу їм свідоцтва на право одержання кредиту у Дворянському земельному банку під заставу належних їм маєтків».- Арк. 7-8.

39. Морачевский В. В. Сельскохозяйственный кредит в России/ В. В. Морачевский.- СПб., 1910.- С. 91.

40. РДІА.- Ф. 1405.- Оп. 531.- Спр. 917.- Арк. 97.

41. Там само. – Арк. 98.

42. Див.: Устав Государственного Дворянского земельного банка. – СПб., 1890. – С. 31.

43. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 324. – Оп. 1. – Спр. 97: «Переписка з Харківсько-Полтавським управлінням землеробства і державних маєтностей та волосними правліннями». – Арк. 61, 81.

44. Материалы по статистике движения землевладения в России. Вып. XIII: Погубернские итоги мобилизации земель и средние земельные цены за 40 летие. 1863-1902 гг.- СПб., 1907.- Табл. 2.

45. Павловский И. К истории Полтавского дворянства. Т. 2/ И. Павловский. – Полтава, 1907. – С. 136.

46. ДАПО.- Ф. 138.- Оп. 1.- Спр. 515: «Переписка з прокурором судової палати». Арк. 61.

47. Див.: Павловский И. Назв. праця.- С. 139.

48. РДІА. – Ф. 592. – Оп. 44. – Спр. 405: «Про встановлення порядку видачі позичок селянам, що переселилися на казенні землі в Європейській Росії». – Арк. 48.

49. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. Отдел первый. Первое полугодие. – СПб., 1906. – С. 958.

50. Там само.

51. Лещенко М. Н. Масові селянські заворушення 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях / М. Н. Лещенко// Український історичний журнал.- 1971.- № 11.- С.107-120; Михайлюк А. Г. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905-1907 гг./ А. Г. Михайлюк// Исторические записки. Сб. статей. Т. 49.- М.: Наука, 1954.- С.71-91; Рева І. М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905-1907 рр. На допомогу вчителям історії/ І. Рева.- К.: Вид-во «Вища школа», 1964.- 164 с.

52. Отчет Государственного Дворянского земельного банка за 1916 год.- Пг., 1918.- С.6-9.

53. Замечания министра финансов С. Ю. Витте на записку губернских предводителей дворянства о нуждах дворянского землевладения // Исторический архив.- М.- Л.: Изд-во АН СССР.- 1957.- № 4.- С. 126.

54. Земский обзор. – 1883. – 15 июля.

55. Энциклопедический словарь. Т. XXX. Издатели: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и Н. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб.: Семеновская типо-литография И. А. Ефрона. – 1900. – С. 121.

56. Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма/ А. П. Погребинский.- М.: Изд-во «Финансы», 1968.- С.85

57. Див.: Замечания министра финансов С. Ю. Витте на записку губернских предводителей дворянства о нуждах дворянского землевладения // Исторический архив.- М.- Л.: Изд-во АН СССР.- 1957.- № 4.- С.149.

58. Сокальский И. П. Куда идем? Экономическое положение Харьковской губернии / И. П. Сокальский // Статистический листок 1882-1883. Изд-е Харьковского губернского статистического комитета. – Харьков, 1882. - № 1. – С. 26
59. Отечественные записки.- 1880. -№ 2.- С. 145.
60. Див.: Хейфиц М. Н. Вторая революционная ситуация в России: К вопросу о кризисе верхов в 1879-1881 гг./ М. Н. Хейфиц// Вопросы истории.- 1962.- № 2.- С.47.
61. Труды комиссии, высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборов. Т. XXII. Часть III. Статистические сведения, касающиеся прямых сборов. Отдел 1: Сведения о существующих прямых сборах. (Составил А. Штоф).- СПб., 1873.- С.652.
62. Очерки помещичьего хозяйства в уездах Гадячском и Лубенском. Приложения к У и IV тому Сборника по хозяйственной статистике Полтавской губернии.- Полтава, 1886.- С.65.
63. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в./ П. А. Зайончковский. – М.: «Мысль», 1978. – С. 205.
64. ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 11.- СПб., 1886.- № 894.
65. Устав Крестьянского поземельного банка // ПСЗРИ. Собр. 3-е. – Т. XV. – СПб., 1896. - № 12195.
66. Указания и распоряжения о Крестьянском поземельном банке. – СПб., 1884. – С. 5.
67. ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 11. – С. 221.
68. Погребинський О. Аграрна справа на Україні в світлі III Державної думи / О. Погребинський// Записки Одеського наукового при У.А.Н. товариства. Секція соціально-історична.- Б.М.: Державне вид-во України, 1928.- № 2.- С.53.
69. Устав Крестьянского поземельного банка // Свод законов Российской империи. Т. XI. Часть II. – СПб., 1903. – С. 527.
70. Там само. – С. 528.

71. Мигулин П. П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис / П. П. Мигулин.- Харьков, 1902.- С. 71.
72. Див.: Свищев М. Сільськогосподарський кредит у Росії початку ХХ століття / М. Свищев// Наш час. - 1993.- 23 квітня.
73. Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма / А. П. Погребинский. – М.: Изд-во «Финансы», 1968. – С. 93.
74. Див.: Брусникин Е. М. Переселенческая политика царизма в конце XIX века / Е. М. Брусникин// Вопросы истории.- 1965.- № 1.-С. 34; Симонова М. С. Переселенческий вопрос в аграрной политике самодержавия в конце XIX - начале XX в. / М. С. Симонова// Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1965.- М.: «Наука», 1970.- С.425; Тихонов Б. В. Переселенческая политика царского правительства в 1892-1897 годах / Б. В. Тихонов// История СССР .- 1979.- № 2.- С.71 та ін.
75. Rudolf R. Aqrikultural Strycture and Proto – Industrialization in Russia : Economie Development with Untrec Labor // The gournal of Ecjnjmic History. – 1985. – Vol. XLV. – Nu. 1. – P. 47.
76. РДІА. Ф. 592.- Оп. 14.- Спр. 339: «Представлення міністра фінансів до Державної ради з питань введення у склад Ради і місцевих відділень банку членів від переселенського управління».- Арк. 1.
77. РДІА. Ф. 592.- Оп. 44.- Спр. 405: «Про встановлення порядку видачі позичок селянам». – Арк. 48.
78. Там само. Ф. 592.- Оп. 44.- Спр. 422: «По різних питанням».- Арк. 47.
79. Там само.
80. Roqquer H. Russian in the aqe of modernization and revolution. 1881-1917. - L. :, N. Y. Lonqman, 1983. – P. 243.
81. Atkinson Doroty. The end of Russian land commune, 1905-1930. – Stanford univ. press, 1983. – P. 67.

82. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. 1906. Отдел первый. Первое полугодие.- СПб., 1906.- С. 959.

83. ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI.- СПб., 1909.- С. 903.

84. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. 1906.- Отдел первый. Первое полугодие.- СПб., 1906.- С. 962.

85. Об облегчении задач Крестьянского поземельного банка по содействию к увеличению площади землевладения малоземельных крестьян// Законодательные акты переходного времени. 1904-1908. Изд-е 3-е. Под ред. Н.И. Лазаревского.- СПб., 1909.- С. 175.

86. О некоторых мерах к предупреждению отчуждения крестьянских надельных земель // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. – СПб., 1894. - № 15. – С. 240.

87. РДА. Ф. 391.- Оп. 3.- Спр. 624: «По питаннях землекористування та землевлаштування сільського населення». – Арк. 227.

88. ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI.- СПб., 1909.- С. 980.

89. Підраховано на основі даних: Погребинський О. Аграрна справа на Україні в світлі III Державної думи / О. Погребинський // Записки Одеського наукового при У. А. Н. товариства. Секція соціально-історична. Державне видавництво України, 1928. - № 2. – С. 65.

90. Див., напр.: Кирьяков В. В. Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь (В связи с историей заселения Сибири)/ В. В. Кирьяков.- М., 1912.- С.106; Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / О. Погребинський.- Б.М.: Пролетар, 1931.- С. 81; Батури́нский Д. А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк / Д. А. Батури́нский.- М.: Новая деревня, 1925.- С.101; Історія Української РСР. – Т. 4. – К.: Наук. Думка, 1978. – С. 199; та ін.

90а. Кравець Ю. А. Розвиток підприємництва в аграрному секторі економіки Лівобережної України (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис....

канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю. А. Кравець; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2007. – С. 10.

91. Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка за 1883-1904 гг. - С. 267.

92. Устав Крестьянского поземельного банка. С приложением узаконений, последовавших по банку после издания Продолжения 1906 г. Устава Кредитного.- СПб., 1909.- С. 17.

93. Філіал Державного архіву Чернігівської області у м. Прилуках. – Ф. 1503. – Оп. 1. – Спр. 47 : «Малодівицький волосний суд». – Арк. 5.

94. Державний архів Харківської області (далі - ДАХО).- Ф.18.- Оп. 9.- Спр. 3139 : «З різних питань».- Арк. 4.

95. Рклицкий М. В. Земля и земельные отношения в Полтавщине. Статистические очерки по земельному вопросу. Изд-е 2-е/ М. В. Рклицкий.- Полтава, 1917.- С. 4.

96. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Левобережной Украины в первой половине XIX века: автореф. ... канд. ист. наук: 07.00.02 - История СССР/ Т. И. Лазанская / Институт истории АН УССР. – Киев, 1986. – С. 9.

97. Див.: На каком основании малороссийским казакам, переселенным в Анапу, дозволяется продавать собственные их земли // ПСЗРИ.- Собр. 1-е.- Т.VI. - СПб., 1831.- № 4376; Якименко Н. А. Переселение крестьян на Дальний Восток в конце XIX - начале XX в. (на примере выходцев с Украины) / Н. А. Якименко// Хозяйственное освоение русского Дальнего Востока в эпоху капитализма. Сборник научных трудов.- Владивосток: ДВО АН СССР, 1989.- С.81-92; Петренко Є. Д. Переселенський рух з України на Кубань (друга половина XIX-початок XX ст.) / Є. Д. Петренко.- Київ; Інститут історії НАН України, 1997.- 28 с.

98. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX-начала XX в. Землевладение,

землепользование, система хозяйства / Л. П. Минарик. М.: Изд-во "Советская Россия", 1971.- С.70.

99. РДІА. - Ф. 592.- Оп. 44.- Спр. 621: «Підсумкова відомість у справах про видачу позик з часу заснування банку до 1 січня 1911 р.». – Арк. 24.

100. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1910 год.- СПб., 1911.- С.140. Середні за три роки показники вираховані авторкою.

101. Див.: Якименко М. А. Переселенческое движение из Украины в годы столыпинской аграрной реформы (1906-1913 гг.) : автореф. ...канд. ист. наук: 07.00.02 - История СССР/ М. А. Якименко / Институт истории АН УССР, Киев, 1977. – 24 с.

102. Див., напр.: Першин П. Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование. В двух книгах. Кн. 1: От реформы к революции / П. Н. Першин.-М.: «Наука», 1966.- С.87; Лось Ф.Є. Класова боротьба в українському селі. 1907-1914 / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк.- К.: "Наукова думка", 1976. - С. 47-49 та ін.

103. Зак А. И. Крестьянский поземельный банк. 1883-1910 / А. И. Зак.- М, 1911.- С.241. Atkinson Doroty. The end of the Russian land commune, 1905-1930 / Doroty Atkinson.- Stanford (Cal.) : Stanford univ. press, 1983.- P. 102; Roqquer H. Russia in the aqe of modernization and Revolution. 1881-1914 / H. Roqquer.- L; N.Y., Lonqman, 1983.- P. 225 та ін.

104. Опря А. В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906-1916 гг.): автореф. ... канд. ист. наук. 07.00.02 : История СССР / А. В. Опря /Днепропетровский гос. ун-т. – Днепропетровск, 1982. – С. 15.

105. Прокопович С. Н. Аграрный кризис и мероприятия правительства. Изд-е М. и С. Сабашниковых / С. Н. Прокопович.- М., 1912.- С. 157.

106. Див.: Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886-1906 гг.).- Полтава, 1904.- С.45.

107. Розрахунки зроблені на основі даних: Отчет Крестьянского поземельного банка за 1908 год. (Двадцать шестой год). Денежный отчет и обзор деятельности банка.- СПб., 1910.- С. 171.

108. Див.: Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах.- Т. 4. - К.: «Наукова думка», 1983.- С. 358.

109. Рева И. Киевский крестьянин и его хозяйство / И. Рева.- Киев, 1891.- С. 101.

110. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1908 год.- С. 169.

111. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1909 год.- СПб., 1910.- С. 162.

112. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа: Из истории сельского хозяйства и крестьянства в России в начале XX века / С. М. Дубровский.- М.: Изд-во АН СССР, 1963.- С. 345.

113. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1911 год.- СПб., 1912. - С. 153, 158.

114. РДІА. – Ф. 391. – Оп. 2. – Спр. 442: «Переписка з різних питань». – Арк. 57.

115. ДАПО.- Ф.123.- Оп. 1.- Спр. 2: «Про купівлю ділянок землі з маєтків Селянського поземельного банку, колишніх Худоліїв і графа Ламздорф-Галагана у Лохвицькому повіті».- Арк. 25.

116. Там само.

117. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1908 год.- С. 148.

118. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1909 год.- С. 142.

119. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1910 год.- С. 141.

120. Там само.- С. 89.

121. Див., напр.: Ленін В. І. До питання про аграрну політику (загальну) сучасного уряду / В. І. Ленін// Повне зібр. тв., Т. 23.- С. 270;

«Речь». Орган партії конституційних демократів.- 1910.- 10 листопада;
«Село». Газета ліберально-демократичного напрямку. Видавалась у Києві
Ганною Ямпольською. – 1911. – 5 жовтня та ін.

122. Центральний державний архів народного господарства Росії (Москва).-(далі ЦДАНГР).- Ф. 434.- Оп. 1.- Спр. 251: «Зведення відгуків голів відділень Селянського поземельного банку по питанню причин заборгованості клієнтів банку».- Арк. 2.

123. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі ЦДІАУ).- Ф. 442.- Оп. 693.- Спр. 364: «За клопотаннями селян».- Арк. 1.

124. Краснікова О. М. Правове регулювання фінансово-кредитної діяльності Селянського поземельного банку в Україні на рубежі двох століть (XIX-XX) / О. М. Краснікова, Д. А. Селіхов // Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук. Збірник наукових праць молодих вчених ПДСГІ). – Полтава, 1997. – С. 246.

125. Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886-1900 гг.).- С. 21.

126. Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка за 1883-1904 гг.- СПб., 1906. -С. 258-261.

127. ЦДАНГР.- Ф. 434- Оп. 1.- Спр. 8: «Зведення постанов екстренного з'їзду уповноважених дворянських громад 14-18 листопада 1906».- Арк. 4.

128. Отчет Государственного Дворянского земельного банка за 1916 год. – Пг., 1918. – С.12.

129. ДАХО.-Ф. 71.- Оп. 1.- Спр. 477: «Переписка Дворянського і Селянського банків».- Арк. 80.

129 а. Гай-Нижник П. П. Український Державний земельний банк в світі офіційних документів Гетьманату 1918 р. / П. П. Гай-Нижник// Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 27.

130. Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка. Т.2. И.-О./ Владимир Даль. - М.: Русский язык, 1979.- С. 87.
131. Див.: Маркс К. Капітал: Критика політичної економії. Т. 1 / К. Маркс. – К.: Політвидав України, 1982. – С. 720.
132. РДІА. – Ф. 1402. – Оп. 1. – Спр. 699: «У справах про розв'язання спорів між селянами усіх категорій та поміщиками у Чернігівській губернії». – Арк. 41.
133. ПСЗРИ. Собр. 1-е. Т. XX.- СПб., 1830.- С. 204.
134. Раковський Л. Е. Терещенки – представники нової української буржуазії, меценати і винахідники / Л. Е. Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1993. – Вип. 2. – С. 61.
135. Див.: Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Т.II: Капитализм. Изд. 3-е / П. И. Лященко.- М.: Госполитиздат, 1952.- С. 19.
136. Раковский Л. Э. Сахарная промышленность Украины во второй половине XIX века (социально-экономический очерк) / Л. Э. Раковский. – Чернигов, 1992. – С. 131.
137. РДІА.- Ф. 1405.- Оп.- 531.- Спр. 917: «Про організацію урядового сільськогосподарського банку». – Арк. 96.
138. Устав Полтавского общества взаимного кредита.- Полтава, 1871.- С. 3.
139. Там само. – С. 20.
140. Об утверждении устава Хорольского общества взаимного кредита // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. Отдел второй. – СПб.: Сенатская типография, 1907. – С. 1258.
141. Устав Полтавского общества взаимного кредита.- Полтава, 1871. - С. 31.
142. Устав Полтавского общества взаимного кредита.- С. 4.

143. ДАХО. – Ф. 364. – Оп. 1. – Спр. 253: «Переписка з Центральним банком Товариств взаємного кредиту». – Арк. 31.
144. Там само. – Арк. 16.
145. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 214. – Спр. 170: «Про поземельний банк». – Арк. 4-5.
146. Товарищества: Полные, на вере, кредитные, ссудо-сберегательные, трудовые и с переменным капиталом. Акционерные и паевые компании. Закон и практика с сенатскими разъяснениями. Составил И. А. Горбачев. – М., 1910. – С. 8.
147. Див.: Каминка А. И. Акционерные компании. Юридическое исследование / А. И. Каминка. – СПб., 1902. – Т. 1. – С. 3.
148. РДІА.- Ф. 1 405.- Оп.- 531.- Спр. 917: «Про влаштування урядового сільськогосподарського банку».- Арк. 172.
149. Правительственный вестник. – 1869. – 22 июля.
150. Устав Харьковского земельного банка. – Харьков, 1910. – С. 3.
151. Вестник финансов, промышленности и торговли.- 1897.- № 46.- С. 445.
152. ДАХО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 27: «Історичний нарис Харківського земельного банку». – Арк. 1.
153. Там само.
154. Там само.
155. ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XVI.- СПб., 1872.- № 50 708.
156. Історія економічної думки України: навч. посібник / Васильєва Р. Х., Горкіна Л. П., Петровська Н. А. та інші.- К.: Либідь, 1993.- С. 11.
157. Див.: Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. Т.3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.).- К.: Наукова думка, 1978.- С. 329.
158. Устав Полтавского земельного банка.- Полтава, 1904.- С. 9.

159. Устав земского банка Херсонской губернии. – Одесса, 1909. – С. 9.
160. Див.: Краснікова О. М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861-1918 рр.)/ О. М. Краснікова// Український історичний журнал. – 1999. - № 6. – С. 64.
161. Кириченко В. Є. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-правове дослідження: [монографія] / В. Є. Кириченко. – Х.: Контраст, 2010. – С. 200.
162. Справочная книжка Полтавского земельного банка. – Полтава, 1911. – С. 14.
163. Там само.- С. 31.
164. Там само.- С. 10.
165. Вестник финансов, промышленности и торговли. – СПб., 1897. - № 46. – С. 445.
166. Справочная книжка Полтавского земельного банка. – С. 12.
167. Див.: Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма / А. П. Погребинский. – М.: «Финансы», 1968. – С. 85.
168. ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XIVII. – СПб., 1872. - № 51131; № 51562.
169. Там само. Т. LIV. – СПб., 1879. - № 59394.
170. Устав Кредитный // Свод законов Российской империи. Т. XI. Часть 2. – СПб., 1903. – С. 460.
171. Сельскохозяйственный кредит // Энциклопедический словарь. Т. XXIX. Издатели: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1900. – С. 398.
172. Герценштейн М. Я. Харьковский крах. По поводу злоупотреблений в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. – СПб.: Тип. Спб. акц. общ. «Слово», 1903. – С. 108.

173. ЦДІАУ.- Ф. 274.- Оп. 1.- Спр. 3096: “Справа про розшук у м. Києві осіб, що одержали 200 000 крб. з Полтавського земельного банку”.- Арк. 7.
174. Підраховано на основі даних: ДАХО.- Ф. 71.- Оп.1.- Спр. 27: «Історичний нарис Харківського земельного банку».- Арк. 3-4.
175. Там само. Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 349: «Звіт Харківського банку за 1916 р.». – Арк. 24.
176. Там само. Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 27: «Історичний нарис...». – Арк. 7.
177. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882- 1889 гг. Вып. 1.- Полтава, 1900.- С. 176.
178. РДІА. – Ф. 583. – Оп. 2. – Спр. 1141: «Звіти Полтавського земельного банку за 1904-1908 рр.». – Арк. 184.

РОЗДІЛ III

ДРІБНИЙ КРЕДИТ ТА ЙОГО МІСЦЕ У ФІНАНСУВАННІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

3.1. Організація позичково-ощадних товариств, волосних кас та сільських банків

Окрім затвердження статутів приватних банків, у перші пореформенні десятиріччя було видано ряд банківських законів загального характеру. До них належало “Положення про міські громадські банки” 1862 р. [1], закон від 17 травня 1872 р. [2] про порядок затвердження кредитних установ земствами та загальні правила від 31 травня 1872 р. [3] про порядок відкриття приватних і громадських кредитних установ. Однак ці законодавчі акти в значній мірі фіксували вже те, що було в реальному житті. Відсутність установ, що постачали б сільську бідноту обіговими коштами, змушувала більшість дрібних товаровиробників або платити лихварям величезні (від 50 до 1200) проценти, або збувати свою продукцію за безцінь відразу після жнив. Ця обставина штовхала селян на пошук форм об’єднання своїх зусиль у боротьбі за виживання. Так виникли перші позичково-ощадні товариства. У Росії це було Різдвяне Костромської губернії (22.X. 1865 р.), а в Україні - Гадяцьке (28.IV.1869 р.) [4]. Ініціатива дрібних товаровиробників по створенню установ дрібного кредиту відразу привернула до себе увагу тогочасних економістів: у 1869 р. побачили світ відповідні брошури О. Яковлева [5] і П. Лугина [6], в яких було дано високу оцінку діяльності перших товариств такого типу. Роз’яснення цього питання на сторінках згаданих брошур суттєво розвіяли недовір’я з боку урядових структур до цієї народної ініціативи. Результатом стало затвердження Міністерством фінансів 19 липня 1871 р. поданого на його розгляд зразкового Статуту, що його склало Московське товариство сільського господарства. Що стосується України, то перший Статут для позичково-ощадних товариств склало у 1870 р. Харківське губернське земство. За дорученням земських зборів XII

скликання у 1871 р. Полтавська губернська земська управа також розробила відповідний Статут позичково-ощадних товариств, який дещо відрізнявся від затвердженого Міністерством фінансів. Якщо у пропонованому Міністерством Статуті була зафіксована обмежена відповідальність його членів за зобов'язання товариства, то полтавські земці були прихильниками повної кругової поруки. Друга відмінність полягала у тому, що варіант Міністерства пропонував позбавити того, хто дає гарантію повернення одержаної позики, бути поручителем не більше як четвертої частини паю [7]. Полтавці ж вважали за доцільне записати у Статуті положення, згідно якого поручитель не має ніякого відношення до розміру позики, що виділяється відповідній особі [8].

У 1871 р. Міністерство фінансів опублікувало “Правила для складання Статутів позичково-ощадних товариств”, згідно яких від губернських земств вимагалось дотримання певних вимог, без урахування яких розроблені ними Статути позичково-ощадних товариств не підлягали затвердженню. Перша умова затвердження - наявність не менше 20 осіб, які бажають створити таке товариство [9].

Поряд з цим Міністерство вимагало, щоб у Статуті було чітко назване село, повіт і губернія, де засновується товариство, а також територія, на якій мешканці можуть добре знати один одного. Якщо для сприяння розвитку товариства при його заснуванні місцеве земство, сільська громада або приватна особа побажає надати із своїх коштів кредит, то про його суму, час повернення і розмір щорічних процентів повинно бути повідомлене Міністерство фінансів [10]. Останнє ж в особі тогочасного керівника цього відомства П. Рейтерна при усій своїй забюрократизованості схвально зустріло місцеву ініціативу у відкритті згаданих товариств, дозволивши у 1872 р. користуватися короткотерміновими (до 9 місяців) кредитом у відділеннях Державного банку.

Згідно з міністерськими “Правилами”, які діяли до 1895 р., з 203 позичково-ощадних товариств Російської імперії станом на 1 січня 1894 р. в

Полтавській губернії було затверджено Статути 19 товариств (додаток № 4). З них чотири утворилося в містах: Гадячі, Лубнах, Прилуках та Миргороді. Фактично станом на 1 січня 1894 р. діяло 4 міських і 13 сільських товариств. Як видно з додатку 4, з 15 повітів Полтавської губернії спроби створення позичково-ощадних товариств було здійснено у 10 повітах. Найпоширенішими ці об'єднання виявилися у двох повітах: Золотоніському і Прилуцькому. Як у першому, так і другому випадку стимулюючу роль відіграв суб'єктивний фактор. У Золотоніському повіті повітове земство не лише вело серед селян відповідну роз'яснюючу роботу, але й надавало кредити при заснуванні товариства [11]. У Прилуцькому повіті прогресивно настроєний місцевий поміщик - українофіл, земський діяч і меценат Григорій Галаган надав першому з відкритих тут товариств у с. Сокиринцях 3 тис. крб. спонсорської допомоги, що заохотило до об'єднання селян інших сіл.

Що ж до губернських земств, то їх відношення до подальшого розвитку позичково-ощадних товариств тривалий час було невизначеним [12]. Так, полтавські губернські земські збори розглядаючи у 1878 р. питання про становище позичково-ощадних товариств, констатували повний застій у цій справі. Гласний земства, відомий скульптор і громадський діяч Леонід Позен, у своїй промові наполягав на прийнятті рішення про відмову губернського земства надавати будь-яку допомогу таким товариствам через їх, на думку Позена, безперспективність. Суть мотивації цього діяча полягала у тому, що у сільського населення немає вільних коштів, які могли бути внесені до каси товариства. Ця точка зору повністю співпадала з позицією так званої банківської комісії, що була створена для вивчення кредитної справи губернськими зборами у тому ж таки 1878 р. До обережності у справі допомоги позичково-ощадним товариствам закликали і ряд повітових земств, адже ці товариства “служать інтересам більш заможної меншості: значна ж більшість людей малоспроможних якщо і користуються кредитом, то в дуже небагатьох випадках і у незначному розмірі” [13]. Однак, незважаючи на відсутність активної матеріальної підтримки земства, розвиток товариств в

губерніях Лівобережної України все ж таки йшов по висхідній. Ця теза добре ілюструється на прикладі Полтавщини (табл. 3.1). Якщо у 1882 р. 10 товариств нараховувало у своїх лавах 2212 членів, то через 11 років їх було вже 3457. У середньому на одне товариство у 1882 р. припадало 246 членів, а у 1892 р. - 345, тобто на 140,2% більше.

Таблиця 3.1

**Динаміка чисельності членів позичково-ощадних товариств
Полтавської губернії за 1882-1892 рр.***

№ п/п	Назва товариства	1882 р.	1883 р.	1884 р.	1885 р.	1886 р.	1887 р.	1888 р.	1889 р.	1890 р.	1891 р.	1892 р.
1.	Сокиренське	887	987	1057	1053	1092	1115	930	824	817	803	828
2.	Прилуцьке	340	405	456	492	493	502	451	448	414	368	342
3.	Березівське	283	261	263	269	268	278	289	293	280	290	280
4.	Миргородське	133	173	321	428	508	663	783	906	945	946	987
5.	Гадяцьке	?	288	288	293	310	310	317	310	330	345	354
6.	Василівське	113	174	190	198	192	196	206	247	288	305	305
7.	Гельмязівське	130	136	141	150	150	145	?	160	164	161	159
8.	Мойсеєнське	205	?	168	160	125	104	71	?	65	55	63
9.	Великохутірське	37	35	34	37	?	?	33	41	40	39	38
10.	Іркліївське	84	68	63	65	64	64	73	75	82	90	101
	Разом	2212	2527	2981	3145	3202	3377	3158	3304	3425	3401	3457
	У середньому на одне товариство	246	281	298	314	356	375	350	367	342	340	345
	Процент	100	114,2	121,1	127,6	144,7	152,4	142,2	149,2	139,0	138,2	140,2

* Таблиця складена на основі даних : Сельский кредит в Полтавской губернии. Вып. 1. – С. 35-36

Щоб одержати уявлення про обороти товариств, звернемось до відповідних даних за 1890 - 1892 рр. У 1890 р. 14 товариств Полтавської губернії прийняли вклади на суму 44744 крб., позичили в інших кредитних установах 89094 крб., видали позичку 331541 крб. Обіговий капітал (баланс року) склав 359945 крб. У наступному, 1891 р., вклади склали 52343 крб., позики в інших кредитних установах - 89490 крб., позики членам товариства -

326874 крб. Обіговий капітал - 371708 крб. Нарешті у 1892 р. вклади склали 45019 крб.; позики в інших установах - 89567 крб.; позики членам товариства - 329328 крб. Обіговий капітал - 356970 крб. [14]. Як бачимо, позичково-ощадні товариства оперували значним капіталом, хоч, звичайно, його аж ніяк не можна порівнювати з іпотечними банками. Щоб утриматися «на плаву», позичково-ощадні товариства досить обережно підходили до розширення своїх рядів, недопускаючи членства сільських люмпенів. Так, у 1883 р. з 279 відповідних заяв товариства Полтавщини задовольнили лише 193 (30,8%); у 1884 ці цифри склали відповідно 510 і 367 (28,0%); у 1885 р. - 538 і 327 (39,2%) [15]. Платежі по процентах (у середньому 11%) річних могли вносити лише ті, хто мав стабільне господарство. В усякому разі без наявності свого господарства (а таких на Полтавщині було до 30%) важко було розраховувати на повернення кредиту, яким не бажали ризикувати дрібні сільські товаровиробники. Якщо неплатоспроможні клієнти з'являлися серед самих членів товариства, то загальні збори негайно виключали їх із своїх лав: у 1884 р. на Полтавщині було виключено за невнесення позик 26,9% до усіх тих, хто з різних причин перестали бути членами позичково-ощадного товариства; у 1885 р. таких нараховувалось 34,2% [16]. Щодо термінів позик, то основна частина позичальників намагалась взяти їх на максимальний строк, який майже усі товариства обмежували 9 місяцями: у 1890 р. на строк до 3 місяців було взято 35,4% кредиту; у 1891 р.- 34,7%; у 1892 р.- 36,5%. На 12 місяців позики видавало тільки Лубенське товариство, але у вигляді виключення з правил [17].

Загалом же на думку більшості земських економістів, які тримали під постійним контролем найважливіші явища економічного життя регіону, кредит, що його надавали ощадно-позичкові товариства, для найбільш бідних верств населення виявився недоступним [18].

У новому зразковому Статуті позичково-ощадного товариства, розробленому Міністерством фінансів відразу після опублікування «Положення про установи дрібного кредиту» від 1.УІ.1895 р., місцевим

товариствам рекомендовалось зробити певні поправки до своїх Статутів [19]. Їх суть полягала в тому, що відтепер членами позичково-ощадних товариств могли бути не лише окремі особи, але і групи осіб - сільські громади, артїлі тощо. Участь окремої особи в позичково-ощадному товаристві обмежувалась лише одним товариством і одним паєм без права його передачі іншій особі. Розмір паю не повинен був перевищувати 100 крб. Особливо помітними були зміни щодо термінів і порядку забезпечення позик. Короткотермінові не повинні були перевищувати 12 міс., а довгострокові - 5 років. У Статуті з'явилися елементи, характерні для іпотечних банків, а саме: позики могли бути видані під заставу нерухомості або продукції сільського господарства чи ремесла. У зразковому Статуті Міністерства фінансів передбачалась також посередницька діяльність позичково-ощадного товариства у купівлі-продажу знарядь праці і продукції сільського господарства [20].

Не задовольнившись нововведеннями Міністерства фінансів, місцеві громадські діячі на засіданнях "Місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості" пропонували здійснити наступні, більш рішучі кроки щодо удосконалення дрібного кредиту [21]. Відповіддю на справедливую критику стану справ у сфері кооперативного кредиту стало ухвалення 7 червня 1904 р. нового "Положення про влаштування дрібного кредиту", яким була значно розширена сфера його застосування, про що окремо буде сказано нижче. У відповідності з цим "Положенням" у грудні 1905 р. було опубліковано новий зразковий Статут позичково-ощадного товариства. Відтепер основний капітал міг бути створений не лише за рахунок пайових внесків, як було раніше, але й з допомогою позички у Державному банку. Розмір паю установлювався в межах від 10 до 100 крб. [22]. Зразковий Статут позичково-ощадного товариства 1905 р. проіснував без значних змін до 1918 р. Нововведення значно поліпшили умови функціонування позичково-ощадних товариств, що ілюструється відповідними статистичними даними по Полтавській губернії [23]. Якщо у 1908 р. в губернії було видано позик на загальну суму 841 тис. крб., то у 1916

р. вона вже склала 3 млн. 368 тис. крб. (див. табл. 3.2). Ріст, таким чином, за 9 років склав 400%. Нагадаємо, що у 1890 -1892 рр. сума позик не перевищувала 330 тис. крб. Помітно виросла і сума вкладів: з 348 тис. крб. у 1908 р. до 3 млн. 124 тис. крб. у 1916 р. Ріст – 897 %! Коментарі, як кажуть у таких випадках, зайві.

Таблиця 3.2

**Діяльність позичково-ощадних товариств на Полтавщині
у 1908-1916 рр.***

Роки	Тисяч карбованців	
	Видано позик	Прийнято вкладів
1908	841	348
1910	1238	554
1912	2043	1241
1913	2770	1670
1914	3408	2155
1915	3499	2514
1916	3368	3124

* Джерело: Статистический ежегодник по Полтавской губернии на 1917 год. – Полтава: Тип. т-ва Печатного Дела, 1917. – С. 137

У нашому розпорядженні є узагальнюючі дані щодо розвитку позичково-ощадних товариств по усій Україні (табл. 3.3). За чотири десятиліття загальна чисельність членів позичково-ощадних товариств склала по Україні 143081 особу, з яких 31669 (22,1%) мешкало в губерніях Лівобережжя. За цей же час товариства надали своїм членам позик на загальну суму у 11 млн. 111 тис. 800 крб., у тому числі на Лівобережжі - 2 млн. 325 тис. 200 крб. (20,9%) до загальноукраїнського показника. Сума вкладів склала 7 млн. 320 тис. 900 крб., у т.ч. по Лівобережжі – 1 млн. 260 тис. 700 крб. (17,2%). Отже, відповідні показники розвитку позичково-ощадних товариств на території трьох губерній Лівобережної України свідчать про їх певне відставання від двох інших регіонів, особливо Південної України. Основна причина - більше пережитків кріпосного права

на Лівобережжі порівняно з Правобережжям і Півднем, а значить слабший (особливо на Чернігівщині) розвиток товарно-грошових відносин.

Таблиця 3.3

**Становище позичково-ощадних товариств України
на 1 січня 1909 р.***

№ п/п	Губернії	Число членів	Позика (тис. крб.)	Сума вкладів (тис. крб.)
1.	Полтавська	11380	840,8	431,3
2.	Харківська	5970	626,2	368,1
3.	Чернігівська	14319	858,2	461,3
	Разом	31669	2325,2	1260,7
	Правобережна Україна	48876	2987,6	2012,8
	Південна Україна	62536	5799	4047,4
	Всього	143081	11111,8	7320,9
	Процентне відношення даних по губерніях Лівобережжя до загальноукраїнських показників	22,1	20,9	17,2

* Таблиця складена на основі даних: Статистический справочник по Югу России. – С. 42

Дрібні сільськогосподарські товаровиробники у 1861 - 1917 рр. користувались ще одним видом кредиту, відомим під назвою волосних кас. Початок їх становлення відноситься до 1840 р., коли за ініціативою Міністерства державних маєтностей було затверджено “Положення про селянські допоміжні і ощадні каси” [24]. Ці каси засновувались як самостійні установи при волосних правліннях. Ощадні каси відкривались лише там, де була допоміжна каса. За внесками ощадна каса повинна була видавати вкладнику 4% річних, для чого суми ощадної каси або переводились у допоміжну касу для нарощування процентами, або відсилались до банку [25]. Ріст на вклади нараховувався за складними відсотками: згідно Положення, волосні правління не могли без дозволу окружних правлінь або палат державних маєтностей робити перерахунки коштів із ощадних кас у допоміжні. Пізніше, тобто після переведення у 1866 р. державних селян у

відання загальних державних установ, справа пішла так, що майже усі кошти ощадних кас відразу ж перераховувалися у допоміжні.

Допоміжні каси, як сказано у § 1 відповідного “Положення”, відкривалися “для надання державним селянам можливості одержувати позичку, потрібну їм для задоволення різних потреб...” [26]. Джерелами нагромадження коштів у “Положенні” названі: кошти, призначені з господарського капіталу; кошти, що належать селянським громадам і, нарешті, кошти, що поступали з ощадних кас. Після 1866 р., коли були утворені громадські капітали, інструкцією про їх використання було визначено шляхи нарощування громадських капіталів - перераховувати їх через ощадні каси у допоміжні. Кредити з допоміжних кас наказано було видавати у розмірі від 1 до 60 крб. на одного домогосподаря терміном від 3 місяців до 3 років, а селянським громадам - до 16 років. Позики окремим особам видавалися тільки за умови наявності поручителя, який, по-перше, не був би боржником каси, а по-друге, не мав би ручательства по іншому кредиту. На кожні одержані 5 крб. потрібен був окремий поручитель [27]. Отже, одержати кредит при загальній потребі у ньому було справою не такою вже і простою. За кредитами позичальник зобов'язувався сплачувати 6% річних. Позика, одержана на 3 роки, погашалась рівними частинами разом з процентами. Відстрочка могла надаватися не більше як на рік (при умові сплати процентів). На випадок недоїмки позичальника відповідати за його борги повинен був поручитель. Через 7 днів після повідомлення про необхідність негайного погашення заборгованості волосна адміністрація повинна була приступати до продажу майна позичальника і його поручителя у послідовному порядку. Згідно “Додаткових правил до Положення 7 березня 1840 р. про селянські ощадні і допоміжні каси”, затверджених міністром фінансів 25 грудня 1908 р., максимальний розмір позик призначався волосними сходами - не більше 150 крб. на одну особу. Бажаючи одержати вищий розмір кредиту повинні були звертатися з відповідним клопотанням до губерньського Комітету у справах дрібного кредиту. Міністерство фінансів

рекомендувало волосним касам встановлювати процент по кредитах не більше шести відсотків, хоч воно тут же обумовлювало максимально допустимий відсоток у 12% [28].

Вичерпні відомості про кількість кас та їх обігові кошти у нас є лише по Полтавській губернії (додаток 4а). Станом на 1 січня 1894 р. тут нараховувалось 235 волосних ощадних кас, де зберігались вклади у сумі 3 391 533 крб. Приблизно стільки ж було на Полтавщині і допоміжних кас (236), на рахунки яких поступило 4 577 164 крб. Аналогічна цифра зафіксована і у графі видач, причому у вигляді кредитів сільські мешканці одержали 94,2% цієї суми, тобто 4 311 603 крб. З таблиці також видно, що загальна кількість домогосподарів, які скористалися кредитом допоміжних кас, склала 171 159. Це становило 48,1% до усієї кількості селянських господарств губернії. В усіх 236 допоміжних касах станом на 1 січня 1894 р. нараховувалось 51857 боржників. Сума недоїмки з нарахованими процентами складала 1529471 крб. У загальній масі позичальників недоїмщики складали, таким чином, 30,3%, а сума недоїмки - 34,8%. Є усі підстави говорити, що третина боргу своєчасно не поверталась. Основна причина заборгованості, на думку земців, полягала у тому, що допоміжні каси всупереч “Положенню” про ці установи дрібного кредиту видавали позики несамостійним членам родини. Це мало місце у 69 з 236 кас (29,2%), що майже співпадає з питомою вагою боржників [29].

Певне уявлення про діяльність волосних кас у роки столипінської аграрної реформи дають відомості по Ніжинському повіту Чернігівської губернії (табл. 3.4) [30].

Як бачимо, на три волості, де мешкало близько 10 тисяч осіб, каси мали усього 345 крб. готівки. Інші 45 тис. крб. знаходились у позиках, які через неплатоспроможність основної маси позичальників всупереч їх Статуту і відповідних “Положень” Міністерства фінансів, з року в рік переписувались у волосних книгах без надії на повернення коштів. Занепад волосних кас у 1909 р. визнавала місцева адміністрація і центральні органи влади, які

вважали головною причиною цього явища швидкий розвиток інших кооперативних установ [31]. Однак головна причина була у неплатоспроможності переважної частини мешканців села. У акті ревізії Дрімайлівської волосної каси, проведеної земським начальником 1-ї ділянки Ніжинського повіту 16-18 грудня 1909 р. записано таке: “Багато з рішень волосних судів, що набули законної сили, не реалізовано через те, що боржники просять відстрочити стягнення позичених коштів” [32]. Аналогічна ситуація була характерна і для інших волосних кас, відомості по яких були виявлені у філіалі Чернігівського обласного державного архіву у м. Ніжині [33]. І все ж загальний висновок по даних щодо волосних кас можна зробити цілком однозначний: вони до 1918р. включно відігравали помітну роль у фінансуванні незначних, але життєво важливих потреб селянської родини.

Таблиця 3.4

Розмір капіталу волосних кас Ніжинського повіту Чернігівської губернії на 1 січня 1909 р.

№ п/п	Назва волосної, допоміжної каси	Розмір капіталів на рахунку кас станом на 1 січня 1909 р. (крб.)			З урахуванням виданих у 1908 р. позик (крб.)
		У наявності	У позичці	Разом	
1.	Веркліївська	187	22225	22413	8200
2.	Дрімайлівська	136	10852	10988	1553
3.	Дроздівська	22	11959	11982	12006
	Разом	345	45036	45383	21759

На завершення кілька слів про сільські банки, які вперше були відкриті у 1837 р. в удільних маєтках Російської імперії. Вони являли собою установи, що одночасно об'єднувала в собі риси ощадної і допоміжної каси. У пореформений період сільські банки в Україні діяли спочатку на основі «Положення про сільські банки по удільному відомству», затвердженого 1 травня 1859 р. міністром імператорського Двору [35], а згодом на основі нормального Статуту зразка 1883 р. [36]. Згідно до вимог законодавства, банк повинен був мати капітал з громадських або інших коштів, але тільки не

позичених. Цей капітал повинен був зростати з допомогою прибутків банку, що мав право приймати вклади на суму не більше п'ятикратного розміру його основного капіталу. Позички могли видаватись не більше $1/20$ основного капіталу, коли останній складав менше 3 тис. крб., і 200 крб., коли він був більшим трьох тисяч. Термін позички не повинен був перевищувати одного року, у виключних випадках - 1,5 року. Положення 1859 р. та загальноімперський закон 1883 р. між собою дещо відрізнялись. Якщо сума можливої позики у згаданих правових актах не відрізнялась (від 3 до 200 руб. на одну особу), то у Положенні, на відміну від закону 1883 р. термін позики коливався від 1 місяця до 3-х років. Положення передбачало також можливість поручительства за кредитом, яким міг бути «лише головний домогосподар, а не інші члени родини» [37]. У сільських банках застава і поручительство не допускались. Кредит міг бути наданий лише надійним в усіх відношеннях клієнтам з числа членів тієї громади, що організовувала банк. При наявності бажання певної громади організувати в себе такий банк місцеве селянське присутствіє повинно було розробити Статут такого банку і подати його на затвердження міністру фінансів. Вищий нагляд за діяльністю сільських банків доручалось селянським присутствіям, куди банк повинен був посилати звіти про свою діяльність [38]. Безпосереднє керівництво банком здійснював розпорядник і наглядова рада, що обиралась сільським сходом на трьохрічний термін.

Практика показала, що селяни у своїй основній масі вважали недоцільним створення власного банку через ті ж загальновідомі причини - гостру нестачу коштів. Через півстоліття після затвердження Статуту 1837 р. на Полтавщині, наприклад, нараховувалось лише три таких банки. Усі вони діяли у Прилуцькому повіті: Гурбинський (з I.У.1892 р.), Гнатівський і Савинський (з I.УІІ.1892 р.). Станом на 1 січня 1894 р. баланс їх рахунків був таким [39]:

№ п/п	Назва банків	Прибуток (крб.)			Витрати (крб.)	
		Основний капітал	Вклади	Прибуток	Позички	Залишок
1.	Гурбинський	400	1077,8	80,7	1337	221,6
2.	Гнатівський	300	322,2	46,5	625,5	43,2
3.	Савинський	513,9	1099,6	25,6	1603	35,3
	Разом	1213,9	2499,7	152,8	565,5	300,2

За кредитами усі банки брали 12% річних, а за вкладами видавали: Савинський 8 %, Гнатівський 6 %, Гурбинський 7 %.

Поряд з дефіцитом грошової маси суттєвим гальмом у створенні сільських банків була бюрократична тяганина. Так, наприклад, ще у 1885 р. доктор Костенко пожертвував Полтавському губернському земству своє нерухоме майно з метою створення після його продажу капіталу для заснування у с. Скибинцях Лохвицького повіту сільського банку, прибутки якого використовувалися б для утримання місцевої лікарні. Однак, тривалий час сума у 3000 крб. не використовувалася так, як того хотів померлий. Тільки у 1892 р. губернські земські збори затвердили проект Статуту Скибинського сільського банку. Але ж потрібна була ще санкція Міністерства фінансів, яке подібні речі вивчало довго, всебічно і дуже ретельно.

Невдовзі після скасування кріпосного права в Україні було засновано дві специфічні кредитні установи: Сільський банк графині Олександри Браницької у Білій Церкві (1875 р.) та Сумський Олександрівський селянський банк, заснований на пожертвування відомого мецената цукрозаводчика Івана Харитоненка [40]. Володіючи десятима цукровими заводами і сотнею тисяч десятин землі, останній будував лікарні і школи, утримував стипендіатів у Київському та Харківському університетах [41], а у 1885 р. надав 50 тис. крб. для заснування сільського банку. Регіон діяльності банку обмежувався Сумським повітом Харківської губернії. За бажанням власника вищезгаданого капіталу оперативне керівництво банком повинен був здійснювати управляючий банком, якого обирали Сумські повітові

земські збори. Згідно до розробленого земцями Статуту цей банк надавав кредит сільським мешканцям повіту терміном до 5 років. Позики видавалися окремим домогосподарям при дотриманні однієї з таких умов: а) майнова кредитоздатність позичальника; б) наявність поручителя, який зміг би своїм майном гарантувати повернення позики. Поряд з окремими домогосподарями кредит могли одержати і сільські громади. У цьому випадку відповідне рішення приймав сільський сход при умові дотримання традиційної для селянської громади кругової поруки. Максимальна сума, що могла бути видана селянинові, не перевищувала 300 крб., а громаді - 3 тис. крб. Щодо процентів по кредитах, то їх розмір встановлювався повітовими земськими зборами, які виконували наглядові функції. На практиці середній відсоток коливався в межах традиційних 6%.

Одночасно Сумський Олександрівський селянський банк приймав і внески, при умові дотримання статутних вимог: не менше 10 крб. і не більше п'ятикратної суми основного капіталу [42]. Відомостей про результати діяльності цієї кредитної установи в жодному з опрацьованих центральних і обласних архівів виявити, на жаль, не вдалося.

Таким чином, дрібний кредит у формі позичково-ощадних товариств, волосних кас та сільських банків у перші пореформені десятиріччя відігравав важливу роль у фінансуванні дрібних товаровиробників. Однак через ряд об'єктивних причин, серед яких визначальне значення мала неплатоспроможність основного контингенту клієнтів, вищезгадані кредитні установи не могли примножити свого капіталу. Свою роль у цьому плані відіграла і поява на грошовому ринку могутніх земельних банків та життєздатних кооперативних об'єднань різного спрямування, серед яких помітне місце відігравали кредитні товариства.

3.2. Особливості функціонування сільських кредитних товариств

Аграрна криза кінця 80-х - початку 90-х років XIX ст. примусила урядові кола здійснювати все нові і нові кроки по стабілізації сільськогосподарського виробництва. “Голод 1891.,- констатували тогочасні економісти, - нанісши відчутного удару нашому сільському господарству, примусив звернути увагу на селянське господарство і уряд, і більш широкі суспільні кола” [43]. Саме у середовищі реформаторів з ліберально-демократичного табору визріла ідея створення таких кредитних товариств, які б не були обмежені у своїй діяльності пайовими внесками. За таким принципом було підготовлене, а 1 червня 1895 р. і затверджене “Положення про установи дрібного кредиту” [44]. У розвиток цього “Положення” у 1896р. Міністерство фінансів опублікувало зразковий Статут кредитного товариства, на основі якого повинні були розроблятися Статути конкретних кредитних товариств. Однак громадськість піддала гострій критиці основні принципи функціонування цих товариств, за якими встановлювався жорсткий контроль Міністерства фінансів. Ця критика у концентрованій формі знайшла своє відображення у роботі “Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості” (1902-1904 рр.), яка запропонувала Міністерству фінансів розробити законопроект “Про організацію і насадження дрібного кредиту”, виділивши у 1904 р. для стимулювання розвитку кредитних товариств 2 млн. крб. бюджетних коштів [45]. Такий законопроект був розроблений і 7 червня 1904 р. затверджений царем під дещо іншою назвою: “Положення про облаштування дрібного кредиту” [46]. Положення визначало таке завдання дрібного кредиту: “Полегшувати сільським господарям, землеробам, ремісникам та промисловцям, а також утвореним ними артілям, товариствам, громадам і селянським спілкам, здійснення господарювання і різноманітних поліпшень, а також купівлю інвентаря” [47]. Через рік, у грудні 1905 р., Міністерство фінансів опублікувало для загального відома нові зразкові статути ощадно-позичкових

та кредитних товариств, які співпадали майже по всіх пунктах. Різниця полягала лише в наявності паю, що традиційно було характерним для перших з вищезгаданих товариств.

У Сумському обласному державному архіві зберігається значний масив документів, які дають можливість висвітлити усі аспекти діяльності цих дрібних установ в одному з повітів губерній Лівобережної України з часу їх заснування і до ліквідації у 1919-1920 рр. радянською владою. Перед нами Статут Жигайлівського кредитного товариства Охтирського повіту Харківської губернії, що має 13 сторінок друкованого типографським шрифтом тексту. Звернемо увагу на деякі з найважливіших, на нашу думку, положень цього Статуту, що має загалом 100 статей. Товариство було засноване у 1909 р. на основі капіталу у 5000 крб., позиченого Державним банком. Стаття № 3 Статуту дозволяла товариству: а) прийом грошових внесків; б) укладання угод про позики; в) видачу позик членам товариства. Згідно статті № 9 членом товариства міг стати будь-який мешканець Жигайлівської волості, що мав право розпоряджатися своїм майном”. Не допускалися у товариство особи, що були вже членами певного кредитного або позичково-ощадного товариства, а також виключені з цього чи інших товариств [48]. Важливою здається нам стаття № 13, у якій сказано: “Кожен член товариства, окрім відповідальності по власних позиках і по кредитах тих, за кого він ручався, несе разом з усіма іншими членами кругову поруку по усіх обов’язках і збитках товариства, що виникли як до вступу його, так і під час перебування його членом товариства; але він відповідає таким чином (по зобов’язаннях, окрім основного позиченого капіталу) у розмірі не більше подвійної суми відкритого йому кредиту” [49]. Повернення одержаного у Державному банку кредиту повинно було здійснюватися через 5 пільгових років з урахуванням 6% річних. Товариство зобов’язувалось мати вклад у Державній ощадній касі або процентні папери на суму, не нижчу запасного капіталу і не більшу однієї десятої частини усіх зобов’язань товариства по вкладах і позиках, коли запасний капітал перевищуватиме десяту частину

цих зобов'язань. “Позика, - сказано у статті № 41, - видається тільки на господарські потреби і при умові використання її за призначенням, що визначається при самій її видачі. Правління зобов'язане з'ясувати, наскільки справа, для якої береться кредит, забезпечує його повернення. Воно має право дозволяти видачу позики не повністю, а її частинами. На випадок використання позики не за призначенням, правлінню надається право призупиняти подальшу її видачу і навіть вимагати у позичальника дострокового повернення одержаних коштів” [50]. “Кредит члена товариства за усіма видами позик не повинен перевищувати 300 крб.” (Ст. № 45). Розмір процентів по кредитах визначався загальними зборами і міг бути різним в залежності від терміну, розміру і призначення позики. Керівництво справами товариства повинні були здійснювати: а) правління; б) наглядова нарада; в) загальні збори товариства. Звертає на себе увагу стаття № 62, де сказано, що правління у складі трьох осіб обирається на трьохрічний термін, а голова його лише на один рік. “Щорічно один з членів правління вибуває по старшинству обрання” (стаття № 63) [51]. Загальні збори членів товариства вважалися правомочними, коли на них прибуло “не менше однієї шостої частини членів товариства”, виключаючи випадки, коли загальні збори скликаються для обговорення і затвердження звітів правління і розподілу прибутків. У цьому випадку потрібно було зібрати не менше половини членів товариства. При неявці потрібної кількості осіб збори переносились на інший термін. Повторні збори (не раніше, ніж через місяць після попередніх) визнавалися вже правомочними незалежно від кількості присутніх [52].

Відомості про засновників Жигайлівського кредитного товариства дозволяють досить точно визначити їх соціальний склад, адже подані до Сумського відділення Державного банку документи містять у собі широкий спектр даних про господарство перших 38 членів товариства. Підрахунки відповідних цифрових даних показують, що з усіх засновників 39,5% мали надільної землі від 2 до 6 дес.; 36,6% - від 6 до 9 дес.; 9 і більше - 23,9%. Як бачимо, основна маса належала до незаможних верств села. Щодо купленої

землі, якою селяни користувалися на правах приватної власності, то 42,1% купили всього від 1 до 3 дес.; 47,4% - від 3 до 6 дес. Більше 6 дес. - 2,6%. Зовсім не мали приватної землі 10,5%. Цікавими є дані щодо вартості будівель, худоби та іншого майна: до 600 крб. було оцінене майно 26 домогосподарів, що складає 65,8% усієї кількості засновників. Від 600 до 1000 - 23,7%; понад 1000 крб. - 10,5% [53]. Отже, і цей показник свідчить, що основна маса засновників не належала навіть до селян середнього достатку, не кажучи вже про заможних, як твердять автори третього тому “Історії Української РСР” [54]. Лише один з членів товариства, маючи 5,5 дес. надільної, 3 дес. орендованої і 2 дес. власної землі та 2 члени сім’ї працездатного віку, наймав 4 особи робітників. Усі інші обходилися робочою силою своєї родини. Більше того, 8 осіб, що складало 21,0%, мали недоїмки по казенних і земських платежах у середньому по 22 крб. 50 коп. на господарство [55]. Основним заняттям усіх 38 членів товариства було сільське господарство або, користуючись тогочасною офіційною термінологією Державного банку, - “хлебопашество” [56].

А тепер перейдемо до аналізу результатів діяльності інших кредитних товариств. У цьому плані скористаємось звітами за 1917 р. Межиріцького кредитного товариства, заснованого 4 березня 1909 р. у Лебединському повіті Харківської губернії. Це було досить велике кооперативне об’єднання сільськогосподарських товаровиробників, що включало у себе 1486 осіб з 8 хуторів і одного села. За дев’ять років свого існування актив товариства мав такий вигляд: залишилось на кінець 1917 р. у різних кредитних установах - 61176 крб.; процентні папери, що належали товариству - 104700 крб.; позички членам товариства - 24825 крб.; куплено товарів на суму 11085 крб. Майно товариства оцінювалось у 31621 крб.; сума готівки - 7299 крб. Баланс товариства складав, таким чином, 240706 крб. [57]. Про ефективність діяльності цього товариства свідчать не лише сотні тисяч карбованців, що були в обігу, але й відомості про прострочені позики. За 1917 р. лише 7 осіб

прострочили повернення кредиту, загальна сума якого склала 220 крб., тобто по 31 крб. на боржника [58].

Не усі, звичайно, кредитні товариства нарощували свій капітал, адже ринок товарів і послуг, у тому числі і грошовий ринок, на початку ХХ ст. в Україні був уже досить розвиненим. Серйозною була і проблема наявності громадських діячів з відповідною економічною освітою, яких у сільській місцевості було обмаль. Якщо з видачею і поверненням кредиту особливих проблем не виникало, то посередницькі операції не завжди давали бажаний ефект. Про це, зокрема, писала редакція газети “Сумской вестник” 12 березня 1913 р., аналізуючи роботу кредитного товариства у с. Рясне Охтирського повіту [59].

Узагальнені дані, що є у нашому розпорядженні по Полтавській губернії, дозволяють прослідкувати основні тенденції розвитку кредитних товариств упродовж 11 років (додаток 5). У 1915 р. кількість товариств порівняно з 1905 р. зросла на 647 %; число членів - на 1388 %; кошти - на 1519 %. Різке збільшення усіх трьох показників за порівняно невеликий відрізок часу свідчить, поза усяким сумнівом, про успішний розвиток цієї форми кооперації дрібних товаровиробників. Абсолютна більшість товариств була створена за допомогою кредиту Державного банку. На 1 січня 1907р., наприклад, спосіб утворення основного капіталу товариств поза державним фінансуванням мав такий вигляд (табл. 3.5).

Висновок очевидний: саме позики Державного банку, мали вирішальне значення при утворенні кредитних товариств в губерніях Лівобережної України. Доцільно, на нашу думку, прослідкувати динаміку розвитку окремо взятого товариства. З цією метою скористаємось відповідною інформацією по найстарішому кредитному товариству не тільки України але й усієї Російської імперії [60], що утворилося у 1897 р. у м. Лохвиці Полтавської губернії (додаток 6). Як бачимо, упродовж першого п'ятиріччя (1897-1902 рр.) ріст членів товариства був малопомітний - від 100 до 500 осіб. Однак з

1902 р. крива різко пішла по висхідній: щороку число членів цього товариства зростало на 400-500 осіб, досягнувши на 1 січня 1912 р. 6000 осіб.

Таблиця 3.5

Джерела походження капіталу у кредитних товариствах Полтавської губернії

Кредитори	Кількість товариств	Сума		Процентне відношення до усієї суми позичок
		Крб.	Коп.	
Позики Державного банку звичайні	102	1061682	-	73,3
під зерно	43	289047	-	
Позики у приватних банках	2	15000	-	0,8
Позики у земстві	61	413050	08	22,4
Позики установ дрібного кредиту	15	3500	-	1,9
Позики у приватних осіб і установ	21	30299	34	1,6
Разом	-	1844078	42	100

Коли ж звернутися до загальноукраїнських даних, то відповідні цифрові показники дають підстави для висновку про певне відставання Лівобережжя від Півдня України по кількості членів кредитних товариств (табл. 3.6). Маючи 39,9 відсотка усього населення України, три губернії Лівобережжя дали лише 25,6% членів кредитних товариств. Таким же було процентне відношення і виданих позик (25,9%). Щодо вкладів, то цей показник був ще меншим - 23,9%. Причина відставання Лівобережжя за усіма цими показниками знову ж таки, як і у випадку з ощадно-позичковими товариствами, полягала в існуванні тут значних пережитків кріпосного права у вигляді консервативного за своїм характером поміщицького землеволодіння, малоземелля, відробітків і різних форм кабали. Безземелля значної маси селян Правобережної України, де основна частина сільськогосподарських угідь перебувала в руках польських поміщиків, також

не сприяло швидкому розвитку тут селянських за своїм складом кредитних товариств.

Таблиця 3.6

Кредитні товариства України станом на 1 січня 1909 р.*

Губернії	Кількість членів	Сума виданих позик (тис. крб.)	Прийнято вкладів (тис. крб.)
Полтавська	32198	1377,4	1108,0
Харківська	14735	311,5	142,4
Чернігівська	7137	259,6	106,4
Разом	54070	1948,5	1356,8
Правобережна України	20245	447,0	237,9
Південна Україна	136721	5118,5	4081,3
Всього	211036	7513,9	5676
Процентне відношення губернії Лівобережжя до загальноукраїнських показників	25,6	25,9	23,9

* Таблиця складена на основі даних: Статистический справочник по Югу России. – Полтава, 1910. – С. 45

Хоч з часом кількісні показники зазнали суттєвих змін, однак питома вага відповідних чисел на Лівобережжі залишилася, практично, незмінною. Так, на 1 січня 1914 р. на Лівобережжі нараховувалось 818 кредитних товариств (33,0% до усієї України), членами яких було 596490 осіб (34,0 %). Ці товариства мали у своєму розпорядженні 41223,5 тис. крб. (32,8%), з яких 28425 тис. крб. становили внески самих членів. Буквально по усім показникам кредитні товариства перевершували як волосні каси, так і позичково-ощадні спілки. Так, цифра в 1,8 млн. крб., якими володіли у 1915 р. 311 кредитних товариств Полтавщини, набагато перевищує відповідні показники волосних кас, що існували більше півстоліття. Баланс 237 кредитних товариств Полтавщини за 1914р. склав 13899852 крб., тоді як позичково-ощадних товариств 4376121 крб., тобто утричі меншу суму [61].

Як і передбачалось зразковим Статутом, основною операцією кредитних товариств були позики. Усього протягом 1914 р. кредитні товариства Полтавщини видали 186417 позик на суму 13921375 крб. [62]. У

середньому розмір однієї позики складав близько 75 крб. Станом на 1 січня 1915 р. кредити були надані 66% членів товариств [63]. Призначення позик було найрізноманітнішим: купівля робочої худоби (32% позик); землі - 23%; оренда - 13,5%; купівля різноманітних господарських товарів - 2%; будівництво житла - 5%; купівля сільськогосподарських знарядь праці - 4%; побутових товарів - 2%; виплата приватних боргів - 6%; інше призначення - 12,5%. Щодо суми виданого кредиту, то вони вказані в тій же табл. 3.7.

Таблиця 3.7

**Призначення кредиту Будилівського товариства Харківської
губернії***

№ п/п	Назва кредиту	Кількість позик	Сума у крб	Процентне відно- шення до загаль- ної суми кредиту
1.	Купівля робочої худоби	62861	4429334	32
2.	Купівля землі	29795	3183965	23
3.	Оренда	26037	1863371	13,5
4.	Купівля матеріалів ре- місничого виробництва	3625	275070	2
5.	Будівництво житла	10380	754318	5
6.	Купівля і ремонт знарядь	3376	553100	4
7.	Купівля товарів	11687	278304	2
8.	Виплата приватних боргів	11372	855547	6
9.	Інше призначення	27284	1728366	12,5
	Разом	186417	13921375	100

* Джерело: ДАСО. – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 18-21.

З усієї суми кредиту короткотермінові (до 1 року) складали 84,8%, тоді як довгострокові (від 1 до 5 років) - 5,2%. Щоб відповісти на питання, чому склалось саме таким було співвідношення позик, слід насамперед звернути увагу на характер коштів, якими володіли товариства: це ж гроші, позичені переважно у Державному банку [64]. Багато правлінь, як показано у табл. 3.7, неохоче йшли на видачу довгострокових позичок, які спрямовувались переважно на купівлю робочої худоби та землі (разом 55 %). Згідно свідчення сучасників, підтвердженого протоколами ряду кредитних товариств [65], у

цьому випадку переважав такий мотив: при щорічній сплаті боргів перевіряється платоспроможність членів товариств. Отже, доцільніше, з фінансової точки зору, знову ж таки видавати короткотермінову, ніж довгострокову позичку, яка не дає оперативної інформації щодо платоспроможності того чи іншого члена товариства. Як результат такого підходу - низький процент прострочених платежів, що складав традиційно 2-3% [66]. Тільки в умовах світової війни, яка забрала з господарств непривілейованих станів багато осіб працездатного віку, цей відсоток зріс у 2-3 рази. Співставляючи суми позик і вкладів, переконуємося у тісній взаємозалежності одного від іншого (додаток 8). Дві криві, що символізують відповідно вклади і кредити, практично суттєво не відхиляються одна від одної, що цілком логічно: є вклади, є і кредити.

Цікавими з точки зору фінансової ефективності діяльності кредитних товариств є дані про встановлений процент по кредитах, що коливався від 6 до 12%. З 237 кредитних товариств 118 брали 10% річних; 55 - 9%. Шість процентів річних мали місце лише у 2 товариств. Стільки ж брали по 7%. Значна частина товариств (48) не мали постійної процентної ставки, яка у них коливалась протягом року від 6 до 12% [67].

Важливим напрямком діяльності кредитних товариств було посередництво, що розвивалось у двох напрямках: по закупівлі необхідних речей для господарства учасників згаданих установ дрібного кредиту і по збуту продукції сільського господарства чи кустарних виробів. У першому випадку для мешканців Лівобережної України, головним заняттям яких було землеробство, найпривабливішим була купівля сільськогосподарських машин і механізмів. Однак на практиці цей напрямок розвивався досить повільно через гостру конкуренцію приватних і земських складів землеробських машин [68]. Це і є, по суті, відповіддю на питання, чому питома вага кредиту на купівлю сільськогосподарських машин у кредитних товариствах, скажімо, Полтавщини складала всього 2-4 % усіх позик. У звіті про діяльність установ дрібного кредиту Полтавської губернії за 1912 р.,

опублікованому в 1914 р. у “Журнале Полтавского губернского присутствия”, читаємо таке: “У містечках і селах губернії є маса приватних складів, що сильно конкурують між собою. Надаючи своїм покупцям досить вигідні умови, ці склади, що у більшості є відділеннями великих міських складів, тримають у своїх руках усю торгівлю сільськогосподарськими машинами. Більшість солідних фірм по виготовленню сільськогосподарських машин пов’язані з цими складами угодами, що надають їм монопольне право торгівлі їх виробами. Навіть земські склади не можуть скласти серйозної конкуренції цим складам. У даний час земства вивчають питання залучення до губернії машин фірм, які не пов’язані вищезгаданими договорами, але можуть конкурувати з уже відомими тут фірмами” [69]. Приблизно такою ж була і причина слабого розвитку посередництва по збуту тієї чи іншої сільськогосподарської продукції. Товариства, кожне зокрема, і усі разом, не могли на рівних конкурувати з існуючими вже приватними організаціями по збуту тієї чи іншої продукції. Тільки війна дещо послабила конкуренцію, адже армія потребувала величезних обсягів заготівлі продуктів харчування вояків і фуражу для коней [70]. Технологія збуту мала таку послідовність. Земства, одержавши замовлення інтенданства, доручали кооперативам купувати продукти в окремих осіб, розраховуючись за поставлену продукцію лише з кооперативами (не беручи до уваги, звичайно, великих поставщиків із середовища приватних осіб). Кооперативи або самі купували продукти і передавали земству, або ж сліdkували за якістю доставленої в певні пункти продукції від окремих їх членів, без завантаження цієї продукції на склади товариства. Загалом же товариства поставляли: хліб, сіно, сало, білизну, кожухи, чоботи, полотно. Хоч узагальнених даних щодо цих поставок у розпорядженні автора і немає, однак відомості по регіону, що був у сфері діяльності Полтавського відділення Державного банку, є. Тут товариствами було заготовлено: жита - 778429 пудів; вівса - 48010 пудів; чобіт - 25315 пар; сала - 5864 пуди; полотна - 83435 аршин; сухарів - 147 пудів; кожухів - 534 штук; білизни - 1994 пари; сіна - 6000 пудів; різного зерна - 29885 пудів [71].

Як бачимо, цифри досить солідні. Вони, окрім усього іншого, свідчать про значні потенційні можливості дрібної кооперації на стадії становлення повноцінної ринкової економіки. Багато кооперативів (на Полтавщині понад 50) мали свої власні садиби і будинки, під дахом яких працювали бібліотеки, влаштовувалися різноманітні курси просвітницького характеру, читались лекції, ставились вистави, організовувались концерти та інші культурно-освітні заходи, яких так потребував український народ.

3.3. Становлення земського сільськогосподарського кредиту

Згідно закону від 1 січня 1864 р. у 34 губерніях європейської частини імперії (включаючи Полтавську, Харківську і Чернігівську), були створені губернські і повітові земські установи [71]. Як одні, так і інші склалися із земських зборів, яким належала загальна розпорядча влада, та виконавчих органів - земських управ. Земські збори склалися з гласних, що обирались безпосередньо на зборах та волосних сходах. Положення 1864 р. ділило повітове населення на три частини: землевласників, що не належали до складу громад, сільські громади та міські громади. Відповідно до цього поділу були встановлені три виборчі колегії: з'їзд повітових землевласників, з'їзд міських виборців та з'їзди виборних від сільських громад. У перших брали участь ті, хто володів землею або іншим нерухомим майном цінністю не менше 15 000 крб. У міських громадах - власники нерухомого майна цінністю не менше 500 крб. (у містах менше 2 000 мешканців) і до 3 000.- у містах з населенням понад 10000 осіб. З'їзди для обрання гласних від сільських громад утворювалися із виборщиків, що призначалися волосними сходами. Результатом впровадження в життя земської реформи був такий склад земських гласних: дворян - 42,5%, селян - 38,5%, духовенства - 1,0%, інших осіб - 18,0% [72]. Згідно закону від 12 червня 1890 р., що був прийнятий в епоху "контрреформ", представництво дворян у земстві було суттєво підвищено за рахунок зниження представництва селян. Замість

колишніх 38,5% тепер їх серед гласних стало близько 31% [73]. Для утримання земських установ та забезпечення їх діяльності по розвитку народного господарства, освіти і медицини були введені земські податки [74].

Практично відразу ж після завершення процесу формування губернських і повітових земств питання про організацію сільськогосподарського кредиту стало жваво обговорюватись на земських зборах ряду губерній. Полтавське губернське земство, як вже зазначалося вище, упродовж 1868-1869 рр. розробило два проекти майбутніх кредитних установ. Однак відкриття у 1866 р. Товариства взаємного поземельного кредиту і у 1871-1872 рр. акціонерних земельних банків дещо послабили інтерес до створення земського сільськогосподарського банку. Та у 1878 р. Полтавське земство знову підняло це питання, створивши спеціальну комісію з числа земських гласних для розробки Статуту бажаної кредитної установи. Через рік проект відповідного Статуту був готовий. Поряд з проектом організації пільгового кредиту поміщицьких господарств земським зборам був представлений інший проект земського банку, що мав на меті полегшити дрібним землевласникам одержання обігових коштів [75]. Після обговорення і затвердження проекту Статуту земського земельного банку на відповідних зборах він у 1880 р. був поданий на розгляд Міністерства внутрішніх справ під назвою: “Статут банку Полтавської губернії для розвитку дрібної поземельної власності” [76]. Однак і на цей раз жоден з проектів не був реалізований. У даному випадку причина була в інтенсивній роботі уряду над організацією загальнодержавних Селянського та Дворянського земельних банків.

Не одержавши належної підтримки урядових кіл в організації земського сільськогосподарського банку, полтавські земці вимушені були задовольнятися іншою формою підтримки малоземельних і безземельних селян. Мається на увазі створення так званого Олександрівського капіталу - цільового фонду на купівлю сільською біднотою земельних угідь. На цей раз

було використано ім'я царя Олександра II, вбитого 1 березня 1881 р. терористами. Уряд, звичайно, не заперечував проти ідеї Полтавського земства саме таким чином “увічнити пам'ять царя - визволителя” [77]. Асигнувавши одноразово на цю справу 100 тис. крб. [78], губернське земство прийняло рішення у подальшому щорічно відраховувати сюди 10000 крб. із земського бюджету. На 1 січня 1891 р. цей капітал становив уже 78537 крб. У 1911 р. він склав 675179 крб. [79]; на 1 січня 1914 р. - 678470 крб. [80]. З початку операцій Олександрівського капіталу по 1 січня 1902 р. було куплено земством 2245 дес. землі, з яких перепродано селянам 1643 дес. на суму 151143 крб. Залишалась непроданою земля на суму 115000 крб. За весь час було відмовлено у купівлі 44 землевласникам - 11483 дес. через відсутність вільних коштів відповідного призначення. Пропозиція землі складала суму у 2296600 крб. [81], яких у земства не було. Що ж до відмов селянам, то вони, як правило, пояснювались наявністю у клієнта достатньої, на думку земства, кількості землі. Згідно до Положення про Олександрійський капітал, затвердженого у 1897 р. губернськими земськими зборами, можливість скористатися кредитом земства була лише у тих, хто мав до 6 дес. землі, або взагалі був безземельним. У 1902 р. губернська управа просила земські збори уповноважити її звернутися до уряду з проханням відкрити кредит на 3-4 роки у конторі Державного банку при 4% річних. Ця позика повинна була видаватися Державним банком земству під особливі його зобов'язання відразу після оформлення відповідних документів з продавцем землі. Якщо ж уряд відмовить у цьому клопотанні, то управа пропонувала зборам уповноважити її внести іншу пропозицію: дозволити видачу Полтавському губернському земству кредиту з Селянського поземельного банку. Збори ж прийняли рішення обмежитись лише такими заходами: а) виділити 203094 крб. для кредитування дрібних селянських садиб; б) купити на кошти Олександрівського капіталу 2245 дес. і перепродати 1643 дес. селянам, на суму 151143 крб.; в) видати у вигляді позички 9000 крб. на доплату, яку селяни повинні були здійснити при купівлі

78 дес. землі; г) видати у вигляді кредиту 7012 крб. особливо нужденним селянським родинам [82]. При умові врахування покупок 1902 р. усього з 1881 р. з Олександрівського капіталу було видано для купівлі землі 370250 крб. [83]. Однак конкуренція численних земельних банків, а також обмежений фонд цього капіталу, зробили неможливим широкий розвиток такого виду кредиту для малоземельних і безземельних селян Полтавщини.

Наявність об'єктивних (спротив урядових кіл) і суб'єктивних (відсутність власного досвіду) факторів, що стримували розвиток кредитних установ, змушували земства упродовж кількох десятиліть зосереджувати головну увагу на традиційному напрямку - продовольчій допомозі населенню, що на Полтавщині, наприклад, була досить масштабною (див. табл. 3.8). За 25 років Полтавське земство надало населенню краю продовольчої позики: натурою - понад один мільйон четвертей, тобто близько 120 тис. тонн. По лінії формування загальнодержавного продовольчого капіталу населення одержало від земства 76151 крб.; а власне губернського - 243868 крб.

Таблиця 3.8

**Видача позик Полтавським губернським земством населенню
краю***

Роки	Озимого і ярового хліба (четвертей)	Загальний продовольчий капітал (крб.)	Губернський продовольчий капітал (крб.)
1867-1877	340932	727	57132
1877-1887	407931	52812	105133
1887-1892	316925	22612	81603
Разом	1065788	76151	243868

* Джерело: Двадцять пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год. Краткий очерк. Составил С. Н. Велецкий. – Полтава, 1894. – С. 36.

Іншим напрямком кредитування сільськогосподарських товаровиробників земськими установами Лівобережної України було сприяння в налагодженні ефективної роботи сільськогосподарських

товариств. Робота цих товариств в історико-економічній літературі в значній мірі вже висвітлена [84], однак сюжети, пов'язані з діяльністю у цьому напрямку земств залишаються поки що поза увагою дослідників. Між тим земства відіграли значну, якщо не сказати вирішальну, роль в діяльності цих товариств, фінансуючи і кредитуючи немало їх економічних заходів.

Ідея створення товариства “великих і дрібних освічених”, добропорядних поміщиків Полтавської губернії [85] по типу “Вольного экономического общества” належала поміщиці Карлівського маєтку великій княгині Олені Павлівні, яка ще у 1856 р. представила царю план часткового звільнення селян Полтавської губернії від кріпосної залежності. Та реалізація цієї ідеї стала можлива лише у 1865 р., коли в губерніях завершився процес організації земських установ [86]. Перше засідання Полтавського сільськогосподарського товариства, що об'єднувало близько 100 осіб, відбулося 29 вересня 1865 р. Однак обраний головою товариства відомий поміщик князь Л. В. Кочубей не доклав потрібних зусиль для розбудови цього товариства, виїхавши невдовзі за кордон. Не було у нього і сторонньої підтримки, через що у 1869 р. це товариство, по суті, припинило своє існування [87]. Тільки через 9 років, коли земства набрали значної суспільної ваги, діяльність товариства було відроджено. Одночасно стали виникати повітові і навіть сільські сільськогосподарські товариства, відомі в тогочасній літературі під назвою “малорайонних” товариств. Так, 25 липня 1877 р. Міністерством державних маєтностей було затверджено Статут Кобеляцького сільськогосподарського товариства, що ставило перед собою мету “сприяти розвитку сільського господарства взагалі і особливо тих його галузей, які є найважливішими для Кобеляцького повіту” [88]. У товаристві були так звані дійсні члени, що платили при вступі 5 крб. членських внесків і почесні, які їх не платили. Членом - кореспондентом товариства обирався спеціаліст певної галузі знань, що вів просвітницьку роботу серед населення. З часом розмір членських внесків у малорайонних товариствах склав від 50 коп. до 1 крб. [89]. Станом на 1 січня 1915 р. на

Полтавщині нараховувалось 330 сільськогосподарських товариств, з яких три - губернського типу, 10 - повітового і 317 дрібнорайонного, тобто сільського типу. Ці товариства мали: 4 сади, один парник, 10 городів, 3 пасіки, 37 показових полів і 10 показових ділянок, 24 плодкових питомників, 134 прокатних пункти, 104 злучних пункти, 47 пунктів племінної птиці, 75 сільськогосподарських бібліотек [90]. У 1914 р. 265 сільськогосподарських товариств скористалися субсидією земств на розвиток своєї діяльності. Вони одержали загалом 24525 крб. Окрім цього, 79 товариств одержали на утримання секретарів із сільськогосподарською освітою 17098 крб. Усього, таким чином, сільськогосподарські товариства за рік одержали 41623 крб. субсидій [91]. Самі ж вони володіли сумою у 392101 крб. [92]. Подібні субсидії, у більшій чи меншій сумі, сільськогосподарські товариства одержували від земства щорічно [93]. “Головним видом субсидій, що видаються повітовими та губернським земством,- писали сучасники,- є субсидії на розвиток загальної діяльності товариства. Субсидії ці носять постійний характер і видаються усіма повітовими земствами, які виробили щодо цього особливі правила” [94]. Подібну допомогу надавало також Чернігівське і Харківське губернські земства. Останнє, наприклад, у своєму рішенні від 17 січня 1900 р. відмітило, що губернське земство бере на себе обов’язок видавати додаткові кошти тим повітовим земствам, які зможуть створити сільськогосподарське товариство. При цьому губернське земство брало на себе дві третини витрат, при умові, що повітове земство запросить агронома, влаштує склад землеробських знарядь і насіння, створить сільськогосподарську раду [95].

Важливою для сільськогосподарського виробництва була діяльність земств по забезпеченню населення відповідними знаряддями праці, у тому числі і найновішими машинами і механізмами. Станом на 1 січня 1902 р. при 11 повітових земських управах Полтавщини діяли склади землеробських знарядь і машин, звідки товар відпускався населенню як за готівку, так і у

кредит [96]. З роками земства неухильно нарощували торгівлю цими потрібними населенню товарами (табл. 3.9).

За неповними даними у 1910 р. на Полтавщині земські склади щорічно продавали населенню різноманітних товарів на загальну суму у 781618 крб. [97]. Земство Харківської губернії для стимулювання діяльності своїх службовців ще у 1901 р. прийняло рішення 10% чистого прибутку від продажу сільськогосподарських знарядь відраховувати їм у винагороду; 50% йшло на поповнення капіталу для розширення приміщень, а 40% - на закупівлю нових знарядь праці з метою здачі їх напрокат [98].

Таблиця 3.9

Продано у Полтавській губернії за 1890-1900*

№ п/п	Назва знаряддя	Земськими складами	Складами сільськогосподарських товариств
1.	Плугів	45550	1834
2.	Груберів, екстирпаторів та культиваторів	479	3
3.	Буккерів	230	-
4.	Сівалок	654	33
5.	Жаток	519	38
6.	Віялок і сортировок	1357	259
7.	Кінних молотарок	531	64

* Джерело: Вергунов В. А. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва/В. А. Вергунов, Н. П. Коваленко, О. В. Сайко. – Київ, 1998. – С. 90.

Особливо активно земства підключалися до задоволення потреб сільськогосподарського товаровиробника з 1906 р., на що звертали увагу тогочасні економісти [99]. Посилаючись на відповідний циркуляр міністра фінансів від 24 серпня 1910 р., полтавський губернатор звернувся до земства з проханням посилити увагу до перебудови аграрних відносин на селі, звернувши особливу увагу на потреби дрібних господарств. Міністр фінансів обіцяв повну підтримку Державним банком тих земств, які візьмуть на себе посередницькі функції у наданні кредиту селянам під заставу хліба з метою “утримання цін при його продажу” [100]. Правила видачі позик при

посередництві земств пропонувались такі. По-перше, визначався об'єкт застави: пшениця, жито, овес, ячмінь, просо, горох, гречка, льон, соняшник, коноплі, суріпа, гірчиця, мак і рапс. По-друге, позика повинна становити не більше $\frac{2}{3}$ місцевої ціни даного продукту. При видачі позик повинен здійснюватися огляд пропонованої застави на місці уповноваженим управи. Термін позики - 6 місяців. Відстрочка можлива була триразова - не більше як 2 місяці кожна, але при цьому слід було погасити: при першій відстрочці 10%, при другій - 20% і при третій - 40% позики. При будь-якій умові до 1 серпня наступного року слід було розрахуватися за одержаний при посередництві земства кредит. Останньому дозволялося брати з позичальника, тобто безпосереднього товаровиробника, не більше одного відсотка платежів за посередництво [101].

Восени того ж таки 1910 р. Полтавське земство одержало телеграму від міністра внутрішніх справ, у якій було висловлене прохання активізувати роботу по агрономічній допомозі одноосібним домогосподарям. У телеграмі - відповіді від 4 жовтня 1910 р. земці інформували міністра про свою роботу. В одному лише Полтавському повіті кількість агрономів була збільшена від одного до п'яти, влаштовано 67 показових полів серед хуторян; відкрито 8 прокатних пунктів сільськогосподарських знарядь; виділені кошти на утримання 17 племінних тварин та організацію шеститижневих сільськогосподарських курсів; надана грошова допомога кредитним товариствам [102].

Окремо слід сказати про таку форму фінансування сільськогосподарського виробництва, як організація дослідних полів, окремі з яких (полтавське) перетворились з часом у всесвітньо відомі науково-дослідні центри. У звіті Полтавських земських зборів за 1911 р., наприклад, знаходимо досить повну картину фінансування цих установ, що виникли переважно у 80-90-х роках XIX ст. У 1911 р. губернське земство виділяло на утримання Полтавського дослідного поля, переіменованого у 1910 р. у Дослідну станцію, - 20500 крб. Стільки ж одержувало і Костянтиноградське

дослідне поле. Драбівському дослідному полю було надано 20338 крб., Гадяцькому - 7100 крб. На контрольну насіннєву станцію Роменського сільськогосподарського товариства було виділено 400 крб., влаштування повітових сільськогосподарських виставок -2000 крб., роз'їзди спеціалістів по тваринництву - 1800 крб., роз'їзди інструктора по бджільництву - 400 крб., розвиток Лубенського товариства бджолярів - 200 крб., Лохвицького - 150 крб., Роменського - 100 крб.; утримання ентомолога - 1000 крб., переселенську справу - 30940 крб. [103]. У 1911 р. було виділено окремим рішенням 5000 крб. голодуючим переселенцям Полтавської губернії, що перебували у Тургайсько-Уральському районі [104]. Між іншим, допомога Полтавського земства переселенцям була оцінена урядом такою, що гідна наслідування інших земств [105].

На утримання Полтавської земської школи садівництва і городництва було виділено 23711 крб. [106]. Ця школа, заснована у 1895 р. на кошти земства [107], згодом стала базою для відкриття сільськогосподарського технікуму, що у 1998 р. став структурним підрозділом Полтавського державного сільськогосподарського інституту (з 2000 р. – академія). Лубенська сільськогосподарська школа, що була попередником бухгалтерського технікуму (з 1997 р. – підрозділ Полтавської державної аграрної академії), одержала 20059 крб. «Практичний курс школи, - зазначили у 1911 р. земці, - полягає у виконанні учнями робіт у полі, вивченні столярної, ковальської і слюсарної справи у майстернях, геодезичних роботах, кресленні і роботах у саду. По догляду за тваринами учні майже не працюють. Для цього є наймані робітники - конюхи, свинарки та доярки» [108]. Після закінчення школи випускники одержували диплом інструктора сільського господарства.

Грошовий звіт Полтавського товариства сільського господарства і дослідного поля за 1903 рік свідчить про такий баланс: прибуток - 53332 крб., витрати - 53332 крб., з яких 7692 крб. пішло на видавництво журналу

“Хуторянин” [109]. Приблизно стільки ж ішло на утримання дослідного поля [110].

Досить актуальною для земства була ветеринарна допомога. У 1910 р., наприклад, у Полтавській губернії хворіло 141 тис. голів великої рогатої худоби, 8718 овець, 3665 свиней. Хвороба забрала від людей 2301 голову великої рогатої худоби, 135 свиней і 35 овець. Якщо ж у 1904 р. по губернії нараховувалось лише 21 ветеринарний лікар, що були на утриманні земства, то у 1910 р. їх стало 39. Кількість ветеринарних фельдшерів зросла з 65 у 1904 р. до 122 у 1910 р. Усі витрати на ветеринарну допомогу склали у цьому році 72803 крб. [111].

Окрім відмічених вже форм фінансування і кредитування сільського господарства слід згадати тут і земські каси дрібного кредиту, що стали відкриватися на місцях після затвердження 14 червня 1906 р. міністром фінансів зразкового статуту цих кас [112]. Їх мета - допомога пільговим кредитом сільських домогосподарів, землевласників, ремісників і дрібних промисловців у їх занятті промислами” [113].

У Миргородському повіті Полтавської губернії земська каса була відкрита 1 квітня 1908 р. Земські каси мали право надавати кредити лише під заставу урожаю або належного позичальнику інвентаря (знаряддя праці, ремесла чи промислу). Позики могли бути лише короткотермінові, не більше одного року, а сума кредиту – до 1000 крб. При наявності застави відсотки за кредитом не передбачались. Коли ж позика надавалась на розчистку лісу, меліоративну справу, будівництво млина чи інших приміщень, термін позики міг бути продовжений до 5 років, а відсотки за користування земськими коштами у кожному конкретному випадку встановлювало відповідне земство [114]. Але з 1911 р., коли у повіті розгорнули активну роботу кредитні товариства, земська каса припинила безпосереднє кредитування населення. Згідно рішення земських зборів 9 серпня 1912 р. земство стало надавати спеціальні позики для купівлі товарів із земського складу. Згадане кредитування здійснювалось на таких умовах: позика видавалась у розмірі

від 75% до 85% вартості товару за 8% річних строком до 3 років з погашенням рівними частинами кожного півріччя. Позики на купівлю сільськогосподарських знарядь видавалися під заставу останніх, тоді як на інші потреби потрібне було поручительство довіреної особи. З 1912 р. каса практично підпорядкувала собі земський склад, контролюючи усі його операції. У 1914 р. обороти каси виросли до 101073 крб., з яких основну частину (47325 крб.) складала торгівля сільськогосподарськими машинами і знаряддями. Садові знаряддя та матеріали дали 577 крб., насіння - 4675 крб., покрівельне залізо, черепиця, цемент - 39619 крб.; кам'яне вугілля - 7335 крб., предмети для шкіл і лікарень - 1542 крб. [115]. Загалом станом на 1 січня 1917 р. на Полтавщині діяло 8 земських кас, які надали кредитів на загальну суму 1403,2 тис. крб., прийнявши одночасно вкладів на 2027,7 тис. крб. Вклади, як бачимо, більш як на півмільйона карбованців перевищували видані позики, що свідчило про високу довіру вкладників до земських установ, які гарантували своїм клієнтам не менше 8% річних [116].

Повна картина активів і пасивів земської каси постає перед нами при аналізі Харківської губернської земської каси. Розділ “Актив” включає такі найважливіші показники, як поточні рахунки у Державному та приватних банках; термінові позички; спеціальні поточні рахунки кредитних кооперативів, куди ввійшли позички під заставу хліба у зерні; позики в основний капітал установ дрібного кредиту; позики покрівельними матеріалами; товари, куплені за рахунок спеціального капіталу на складі каси; майно (рухоме і нерухоме) і, нарешті, аванси і проценти поточного року. Інший розділ - “Пасив” також охоплює широкий спектр функціонування земських кас. Загалом же згідно звіту Харківської губернської земської каси, заснованої у 1908 р., у графі “дебет” на 1 січня 1912 р. зафіксована сума у 1679488 крб., а на 1 грудня того ж року - 3057238 крб. Отже, мало місце зростання дебету майже удвічі. Щодо “кредиту”, то на 1 січня 1912 р. він склав 1679488 крб., а на 1 грудня - 3057238 крб. Таким чином, дебет і кредит був однаковим, складаючи мільйони карбованців.

Переконаливим свідченням стабільності земської каси, що неухильно нарощувала свої капітали, є показники за 1913 р. Якщо наприкінці 1912 р. дебет Харківської губернської земської каси дорівнював 3057238 крб., то через рік ця сума складала 4343700 крб., тобто на 1,3 млн. крб. більше. Кредит відповідно: 3057238 крб. і 4443760 крб., тобто більше на 1,4 млн. крб. [118]. По 6 земських касах Полтавської губернії (Лубенська, Миргородська, Пирятинська, Зіньківська, Переяслівська та Костянтиноградська) баланс на 1 січня 1916 р. склав 1953675 крб., що знову ж таки підтверджує факт систематичного нарощування обігових капіталів земських кас [119].

Загальні показники діяльності земських кас показані у табл. 3.10. Згідно цих даних, що включають у себе відомості про діяльність як губернських, так і повітових земських кас, лише за один - два роки, що минули після створення таких кас, ними було видано у трьох губерніях Лівобережної України 84,9 млн. крб. позик. Найактивнішу роботу у цьому напрямку розгорнуло Чернігівське земство, яке надало різного виду кредитів на загальну суму у 53,8 млн. карбованців. Одночасно з кредитами ці каси приймали грошові вклади на суму у 48,7 млн. карбованців. Як і у випадку з кредитами, Чернігівське земство тут було поза конкуренцією: 35,8 млн. карбованців, тоді як на Полтавську і Харківську губернії разом припадало 12,9 млн. карбованців. Лівобережна Україна по цьому показнику була явним лідером. Цілком справедливим у цьому зв'язку є висновок Валерія Власенка про те, що саме Чернігівське земство, де напередодні першої світової війни діяло 11 земських кас, тобто найбільше в імперії серед подібних територіально-адміністративних одиниць, проявило найбільшу активність у кредитуванні сільськогосподарських товаровиробників. Специфіка Чернігівщини полягала у тому, що одні каси обслуговували одноосібних позичальників, тоді як інші віддавали перевагу кооперативам. У 1911 р. позички кредитним кооперативам надавалися лише Ніжинською, Остерською та Суразькою земськими касами, тоді як вісім інших кас працювали з одноосібниками. Проте губернська земська каса тут, на відміну від

Полтавщини і Харківщини, так і не була створена [120]. Якщо на Правобережжі на цей час земства, як такого, не існувало (до 1910 р. включно), то на Півдні України тільки Катеринославське земство підключилося до фінансування і кредитування сільськогосподарського виробництва через свої власні каси. Отже, підсумкові дані по усій Україні дали такі цифри: позик - 129,9 млн. карбованців, вкладів - 81,0 млн. карбованців. У першому випадку питома вага Лівобережжя складала 65,1%, а другому - 59,3%.

Таблиця 3.10

Обороти капіталу земських кас Лівобережної України станом на 1 січня 1909 р.*

№ п/п	Губернії	Позик (тис. крб.)	Вкладів (тис. крб.)
1.	Полтавська	12,5	3,3
2.	Харківська	18,6	9,6
3.	Чернігівська	53,8	35,8
	Разом	84,9	48,7
	По Україні	129,9	81,0
Процентне відношення даних по губерніям Лівобережжя до усієї України		65,1	59,3

* Таблиця складена на основі даних: Статистический справочник по Югу России. – С. 42

Усе вищесказане дає підстави стверджувати, що повітові і губернські земства Лівобережної України відразу ж після свого виникнення взяли досить активну участь у прямому або побічному фінансуванні сільськогосподарського виробництва, що, між іншим, із задоволенням відмічало Головне управління землеробства і земельних справ у 1906 р. [121]. Одночасно земства намагалися створити свій банк, який би дав ширші можливості для кредитування сільських товаровиробників. Не добившись від уряду відповідного дозволу, земства шукали і знаходили інші шляхи кредитування села, яким був згаданий раніше Олександрівський капітал і земські каси, в обігу яких знаходилося десятки мільйонів карбованців. Особливо помітною була роль земства у розвитку науково-дослідних і

освітніх закладів, багато з яких у тій чи іншій формі (як от Полтавська державна аграрна академія) продовжують функціонувати і у наш час.

3.4. Урядові субсидії та їх використання в аграрному секторі економіки Лівобережної України

Якою б значною не була допомога сільськогосподарським товаровиробникам з боку земств, останні, звичайно, не могли розв'язати усіх проблем аграрного сектору економіки країни. Меліорація, наприклад, що була дуже актуальною для губерній Лівобережної України, потребувала величезних витрат. На державному рівні слід було розв'язувати і назрілі питання землевпорядження, допомоги голодуючим та переселення сотень тисяч сільськогосподарських товаровиробників з одного на інше місце господарювання і таке інше. Якщо говорити про першу з вищезгаданих проблем, то на Лівобережжі з 12,5 млн. сільськогосподарських угідь непридатними для ведення господарства вважались 808,3 тис., що складало 6,5%. З усієї кількості угідь у селян непридатних було 5,9%, а поміщиків - 7,2% [122]. Отже, проблема поліпшення земель для вирішення якої 6 травня 1896 р. було ухвалено спеціальний закон [123], була актуальною як для привілейованих, так непривілейованих станів.

Перші кроки Міністерства державних маєтностей були здійснені у цьому напрямку у 1873 р., коли цар Олександр II санкціонував організацію двох експедицій: західної і північної, на які було покладене завдання вивчити питання про можливість організації меліоративних робіт [124]. Район діяльності північної експедиції охоплював Петербурзьку, Новгородську, Псковську і три прибалтійські губернії. Західна експедиція мала своїм об'єктом Полісся у районі річки Прип'яті, що охоплював до 8 млн. дес. заболочених угідь. Успішні роботи на Поліссі спонукали Міністерство державних маєтностей у 1880 р. створити ще одну експедицію, яка ставила за

мету організацію робіт по зрошенню у південних губерніях, куди входили Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії. З 1892 р., коли усі фінансові проблеми були розв'язані, особовий склад експедиції стабілізувався. Вона включала в себе: начальника, 2 старших інженера з оплатою 3 600 крб. на рік кожному, 3-х інженерів з річним окладом по 2 700 крб., 5 старших техніків по 1 800 крб., 7 техніків з окладом по 1 200 крб. і 5 техніків по 1 000 крб. на рік [125].

Початок гідротехнічних робіт на території Лівобережної України відноситься до 1882 р., коли Західна експедиція провела дослідження боліт у Козелецькому повіті Чернігівської губернії [126]. Остання належала до числа тих губерній, де болота займають значні ділянки землі - 350 000 дес., або 7,5% усієї території [127]. У Полтавській губернії вищезгадана експедиція у 1894-1901 рр. провела пошукові роботи, згідно яких цілком реально було здійснити осушення 33000 дес. заболочених земель, для чого потрібна була сума у 627 530 крб. Окрім цього були здійснені орієнтовні підрахунки без розробки конкретних проектів по осушенню 30620 дес. на суму близько 422000 крб. Усього по губернії силами Західної експедиції наприкінці XIX ст, було розроблено проекти 1058 верств (верства дорівнювала 1,0668 км. – прим. авт.) каналів для осушення площі 63 620 дес. боліт. Кошторис цих робіт склав 1049530 крб [128]. Щодо результатів робіт станом на 1 січня 1910 р., то у Полтавській, Харківській і Чернігівській губерніях було пронівіліровано 17689 верств; здійснено зондувань ґрунту - 3315; число бурових скважин - 89; загальна їх глибина - 923 сажень (сажень дорівнювала 213,36 см. – прим. авт.); прокладено каналів - 72 верстви; збудовано мостів і водоспадів - 10; викопано колодязів для обводнення - 14; ставків -15; плотин - 15; водозливів, водоспусків, гатів тощо – 14 [129].

Загальна картина допомоги сільському господарству України з боку Головного управління землеробства і землевпорядження показана в додатку 9. Станом на 1 січня 1909 р. вищезгадане сільськогосподарське міністерство трьом губерніям Лівобережжя надало можливість одержати 66 позик, що

складало 21,6% загальноукраїнського показника. Найчастіше кредитувалося розведення садів (27,7% усіх кредитів). Далі йде зміцнення ґрунтів (15,1%); племінна справа (13,6%); осушення та будівництво сільськогосподарських споруд (по 12,1%); організація хутірського господарства (9,0%) тощо. Загалом, як бачимо, Головне управління землеробства і землевпорядження виділяло досить скромні кошти на допомогу безпосереднім товаровиробникам, хоч середньостатистичний розмір позики був досить значним (3758 крб.).

Розпочавши з 1884 р. всупереч своєму Статуту видачу кредитів під соло-векселі, про що, вже було сказано раніше, Державний банк на початку XX ст. все більше і більше включався у фінансування сільськогосподарських виробництв [130]. Ця допомога надходила у різних формах, серед яких найважливішу роль відігравали все-таки кредити, а не, скажімо, будівництво елеваторів. У додатку 10 показана загальна картина видачі місцевими відділеннями і конторами Державного банку кредитів сільськогосподарським товаровиробникам Лівобережної України у 1906-1912 рр. За 7 років столипінської аграрної реформи загальна сума кредиту сільським домогосподарям склала 18,1 млн. крб., з яких 81,4% було видано Харківською конторою Державного банку. При цьому 60 тис. крб., було видано з чітко визначеним цільовим призначенням - на закупівлю сільськогосподарських машин і механізмів. Якщо співставити сільськогосподарські кредити з усіма кредитами банку, то виявиться, що на аграрний сектор йшло не більше одного відсотка коштів. Скажімо, Полтавське відділення у 1906-1915 рр. видало усіх кредитів на загальну суму 265684 тис. крб. Сільське господарство ж одержало лише 980 тис. крб., або 0,4% [131].

На рубежі двох століть Державний банк здійснив спробу стимулювати розвиток сільського господарства шляхом будівництва елеваторів. В одному із звітів Державного банку повідомлялось, що через нестачу зерносховищ "десятки мільйонів пудів зерна лежать під дощем на землі і гинуть. Гине

народне багатство" [132]. З ініціативи Державного банку у 1880 р. у спеціальній комісії під головуванням сенатора В. К. Плеве обговорювалось питання про шляхи розвитку елеваторної справи. Результатом роботи цієї комісії стало прийняття у 1888 р. "Положення про товарні склади". Ним визначались конкретні функції елеваторів, що зводились при залізничних станціях, річних та морських портах Державним банком: обробка зерна, зберігання, комісія і позика під хліб з метою "прискорення зближення виробництва з ринком і регулювання хлібної торгівлі" [133]. Будівництво сітки елеваторів та управління його господарством взяла на себе держава.

Однак практична реалізація сформульованих ідей з різних причин з року у рік відкладалась. Тільки у грудні 1910 р. при Центральному правлінні Державного банку у Петербурзі була скликана особлива нарада управляючих відділеннями банку, на якій остаточно визначався регіон розгортання сітки елеваторів. Згідно ухвалених тут рішень для будівництва елеватору слід було врахувати такі обставини: «1) Район новобудов повинен був знаходитись у Європейській Росії через те, що саме тут виробляється найбільше хліба; 2) район зерносховищ банку повинен відзначатися високими врожайми і вивозом зерна до портів; 3) у відповідності до Положення будівництво зерносховищ для зберігання хліба на місцях слід розпочинати всередині країни і тільки поступово, у міру спорудження сітки, наближатись до портів». Було обрано вісім губерній центральної частини країни, у число яких Україна тоді не увійшла. Тільки у 1914 р. Державний банк підтримав ідею будівництва в одній з українських губерній - Харківській (поряд з кількома російськими губерніями і областями) сітки елеваторів. Згідно "Правил про додаткові позики до основного капіталу установ дрібного кредиту" від 1 березня 1911 р. "сільські установи" дрібного кредиту могли одержати позику спеціально на будівництво зерносховищ терміном до 20 років із розрахунку 5% річних. При цьому погашення передбачалось через 4 роки після отримання кредиту.

Правовою основою елеваторної справи Державного банку були "Статут торговий", "Статут Державного банку" і розроблені спеціально для цього на основі "Статуту сільського господарства" [134], "Правила по експлуатації зерносклади Державного банку". Нагляд за діяльністю банку здійснювало Міністерство фінансів. Сама елеваторна справа банку, як вже відзначалось вище, полягала в очистці, переробці, сортуванні, зберіганні, а також видачі грошових позик під заставу хліба. Мінімальний розмір партії зерна, яка приймалася до елеватора, не могла бути меншою за 25 пудів при вологості не більше 20% і засміченості 25% [135]. Сортність зерна визначали спеціальні "хлібні інспектори" при елеваторі. Здавцям зерна видавались "складські" і "закладні" свідоцтва із зазначенням кількості, якості, сортності зерна, та розміру заставної позики. Максимальний термін зберігання зерна в елеваторі обмежувався 9 місяцями [136]. Усі, хто здав під заставу або на зберігання за певну плату зерно, могли скористатися такими послугами елеваторів: очистка, переробка зерна, "виконання комісійних доручень" (посередництво), прокат тари, страхування від загибелі. Розв'язанням неминучих у будь-якій діяльності спорів займалась арбітражна комісія.

Досвід функціонування перших елеваторів Державного банку показав незначну ефективність їх діяльності. Згідно даних банку за 1913-1914 рр. валовий прибуток 13 елеваторів склав 151756 крб., тоді як витрат - 365444 крб. [137]. Банк і Міністерство фінансів по різному пояснювали причини незадовільного результату функціонування елеваторів. Банк називав такі причини збитковості: "1) незначний обіг зерна; 2) існування на елеваторах банку значно нижчих цін, ніж на небанківських зерноскладах; 3) слабкий розвиток комісійних операцій" [138]. На думку ж Міністерства фінансів проблема полягала у самих елеваторах, які "повинні бути: 1) дрібними стаціонарними, що обслуговують безпосереднього товаровиробника; 2) дуже великі, розраховані виключно на завезення, слід було розташовувати у торгових центрах. Елеватори ж на 300-700 тис. пудів навряд чи можуть бути беззбитковими" [139].

Урядовий апарат Російської імперії здійснив також певні кроки по розв'язанню аграрного перенаселення - однієї з болючих проблем тогочасного села. Тільки за 34 роки (1863-1897 рр.) населення України зросло на 8082,7 тис. (54,5%), у тому числі мешканців Лівобережжя збільшилося на 4989,6 тис. (51,1%). У підсумку станом на 28 січня 1897 р. у дев'яти українських губерніях мешкало 22902,1 тис. осіб замість 14819,4 тис. у 1863р. [140]. Але ж площа сільськогосподарських угідь залишилась незміною, якщо не брати до уваги мізерні наслідки меліоративних робіт. Так як зростаючи промислові центри не могли надати засоби до існування усім безробітним, то виникла гостра потреба в організованому переселенні частини мешканців села на вільні землі окраїн імперії, зокрема на Кубань, у Сибір і на Далекий Схід. Упродовж перших двох пореформених десятиліть уряд не виділяв скільки-небудь значних коштів на фінансування переселенської справи. "Правила для поселення росіян та іноземців в Амурській і Приморській областях", затвердженні царем 26 березня 1861 р. [141], надавали тільки певний перелік пільг переселенцям по оподаткуванню. У наступному році "Положення про заселення передгір'я західної частини Кавказького Хребта кубанськими козаками та іншими переселенцями з Росії", затверджене 10 травня 1862 р., передбачало вже виділення певних коштів казни. Окрім традиційного звільнення від недоїмки по платежах на батьківщині, новосели Кубані і Ставропілля одержували по 107 крб. на обзаведення господарством і 15 крб. на озброєння [142]. Та якщо у південні регіони імперії, що знаходились у кількох сотнях кілометрів від густозаселених губерній центральної частини держави, абсолютна більшість селян мала можливість прибути за власні кошти, то з віддаленими східними областями ситуація була іншою. За 20 років (1861- 1881 рр.) у новостворену Приморську область, наприклад, прибуло лише 3804 особи, або у середньому по 190 осіб щороку [143]. Занепокоєнні незадовільним станом справ із заселенням Примор'я, на яке претендували ряд сусідніх держав, урядові кола 1 червня 1882 р. прийняли рішення про організацію перевезення українських

селян (переважно з Чернігівщини) за маршрутом: Одеса - Константинополь - Порт-Саїд - Коломбо - Сінгапур - Шанхай - Нагасакі - Владивосток. Протягом 1883-1886 рр. передбачалося перевезти 250 родин, для чого було асигновано 323200 крб., або 1292 крб. 80 коп., на кожну переселенську родину [144]. Фактично ж тільки з Чернігівщини за 1883-1886 рр. у Приморську область прибуло 8532 осіб [145]. Отже, більшість переселенців і в цьому випадку вирушили далеко на Схід на власні кошти, сподіваючись одержати обіцяний законом від 26.03.1861 р. 100-десятинний земельний наділ. Переконавшись у різкому поживленні переселенського руху на Далекий Схід, у 1886 р., царський уряд скасував державне фінансування цього процесу. Відтепер гроші видавалися тільки у вигляді кредиту на 28 років при 6% річних. Сума позички не повинна була перевищувати 600 крб. на родину [146]. З 1894 р. в імперському бюджеті з'являється окрема стаття по фінансуванню потреб переселенської справи, витрати на яку стали різко зростати з 1906 р., коли виселення малоземельних і безземельних селян стало складовою частиною столипінських реформ. Так, якщо у 1894 р. витрати на переселенську справу дорівнювали 300 тис. карбованців, то у 1903 р. - 1,2 млн. крб. [147], у 1906 - 4,9 млн. крб., у 1907 - 12,1 млн. крб.; 1908 - 19,1 млн. крб.; 1909 р. - 23,0 млн. крб.; 1910 р. - 24,9 млн. крб.; 1911 р. - 27,0 млн. крб.; 1912 р. - 27,1 млн. крб.; 1913 - 27,5 млн. крб.; 1914 р. - 29,3 млн. крб.; 1915 р. - 27,3 млн. крб. Разом - 222,2 млн. крб. [148]. З усіх 165997 тис. крб., по яким у нас є відповідні дані, видно, що найбільша сума виділялась на домообзаведення, куди спрямовувалось за відповідні роки 37,4% усіх кредитів. Далі йдуть: лікарсько-продовольча допомога - 13,8%; будівництво шляхів сполучення - 13,5% земельпорядна справа - 12,9%; гідротехнічна справа - 6,3%; позики на загально-корисні потреби (будівництво шкіл і церков) - 4,3% і т.д. Немало, між іншим, йшло і на утримання адміністративного апарату, який відав переселенською справою - 3,3%. Загалом же слід відмітити, що якими б не здавалися значними видатки на організацію масових переселень малоземельного і безземельного селянства,

загальна кількість яких перевищувала 4 млн. осіб [149], коштів все ж не вистачало, що було доведено спеціальними дослідженнями ряду істориків та економістів [150]. Згідно підрахунків економіста О. О. Кауфмана у середньому на одного переселенця протягом 1894-1903 рр. припадало 6 крб. 50 коп. державної допомоги [151]. Не важко підрахувати середньостатистичні показники витрат казни на переселенську справу у 1906-1914 рр.: 194,9 млн. крб. ділимо на 3,1 млн. [152] переселенців одержуємо 62 крб. 87 коп. на одну особу. Хоч у даному випадку сума у десять разів більша за вищезгадану попередню, однак вона ажніяк незабезпечувала успішне облаштування мігрантів на нових місцях. За підрахунками полтавських земців для будівництва хати і господарських приміщень на новому місці, купівлю робочої худоби і знарядь праці, середня переселенська родина, повинна була витратити у районах Сибіру не менше 450 крб., а на Далекому Сході, куди у 1906-1914 рр. прибуло 125300 українців, не менше 600 крб. [153]. Якщо, скажімо, ціна коня у Полтавській губернії складала 30-40 крб. [154], то на Далекому Сході - 120-150 крб.; корови - відповідно 15-20 крб. 180-100 крб. і т.д. [155].

У роки століпінської аграрної реформи уряд спробував частину витрат перекласти на земства, активно підтримавши ініціативу деяких з них створити спеціальну організацію, яка б надавала різноманітну допомогу новоселам. Згідно рішення земського з'їзду, який під головуванням князя О. Голицина відбувся з 3 по 6 жовтня 1907 р. у Харкові, така організація була створена і з 1908 р. почала активну роботу по реалізації відповідної урядової програми [156]. Упродовж першого року своєї діяльності Обласна земська переселенська організація, центральне правління якої (Бюро) знаходилося у Полтаві, витратила на переселенську справу 30660 крб. [157] у 1910 р. ці витрати вже склали 105000 крб.; 1911 р.- 113800 крб.; 1912 р.- 125300 крб.; 1913 р. - 147270 крб. [158]. На 1914 р. було заплановано витрати 125982 крб. [159]. У березні 1918 р. у зв'язку з громадянською війною вищезгадана організація заявила про саморозпуск [160].

Інша спроба уряду поліпшити кредитування сільськогосподарського виробництва була пов'язана з вивченням відповідного досвіду західноєвропейських країн, зокрема, Франції, Німеччини, Болгарії та США. Серед практичних кроків у цьому напрямку слід назвати в першу чергу переклад на російську мову Статуту Болгарського земельного банку. Посилаючись на досвід цієї країни Головне управління землеробства і землевпорядження у 1910 р. внесло пропозицію заснувати єдиний державний сільськогосподарський банк [161]. Петро Столипін підтримав цю ідею. Робота над проектом “Статуту сільськогосподарського банку” тривала кілька років і після його смерті у 1911 р. У 1913 р. згаданий проект був поданий на розгляд міністра фінансів, який підтримав ідею єдиного сільськогосподарського банку. Однак практичній реалізації цього проекту зашкодила перша світова війна, що почалася, як відомо, 1 серпня 1914 р.

Відомий також факт запрошення урядом закордонних фахівців для надання практичної допомоги на місцях. У центральному державному історичному архіві України автором цих рядків виявлено цікавий документ, у якому саме про це йде мова. У справі № 216 фонду помічника Полтавського губернського жандармського управління повідомляється, зокрема про те, що 8 травня 1913 р. очікується прибуття на Полтавщину американської комісії для надання практичної допомоги в організації сільськогосподарського кредиту взагалі і функціонування земельних банків зокрема. Згідно відповідного розпорядження Штабу окремого корпусу жандармів місцевій владі рекомендувалося всіляко сприяти роботі цієї поважної комісії як на Полтавщині, так і Харківщині, Київщині та ряді інших губерній імперії [162].

Таким чином, уряд самодержавної Росії надавав певну фінансову допомогу розвитку сільського господарства тогочасної країни, у тому числі і губерній Лівобережжя. Однак ця допомога була загалом незначною, що не дозволяло, поряд з іншими причинами, розв'язати, врешті-решт, аграрне питання. Як показали подальші події, саме аграрне питання зумовило втягнення у вир братовбивчої громадянської війни мільйони знедолених

селян. Свою роль, звичайно, відіграла і Перша світова війна, яка загострила усі соціальні проблеми, у ході розв'язання яких насильницьким шляхом невинувато, як показали подальші події, було зруйноване народне господарство і загинуло так багато людей.

Примітки:

1. ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXXVII.- СПб., 1862.- № 48 471.
2. Там само. Т. XLVII.- СПб., 1872.- № 50 701.
3. Там само.- № 50 711.
4. Сборник сведений, относящихся к делу устройства ссудо-сберегательных товариществ в Полтавской губернии. Издано согласно постановлению Полтавского губернского земского собрания – Полтава: Типография Пигуренко, 1872. - С. 95.
5. Яковлев А. Очерк народного кредита/ А. Яковлев.- СПб., 1869.- 36 с.
6. Лугин П. Сельские ссудные товарищества/ П. Лугин, А. Яковлев.- СПб., 1870.- 41 с.
7. Устав ссудо-сберегательного товарищества (одобренный Министерством финансов) // Сборник сведений, относящихся к устройству ссудо-сберегательных товариществ в Полтавской губернии.- С. 73.
8. Див.: Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарська кредитна кооперація в Україні: зародження та основні етапи розвитку / Конспект лекцій до курсу: “Історія України” та спецкурсу: “Економічні теорії і концепції / А. О. Пантелеймоненко, М. А. Якименко / Полтава: Вид-во ПДСГІ, 1996.-С.7.
9. Доклад управы Полтавскому губернскому земскому собранию VIII очередной сессии. – Полтава, 1871. – С. 61.

10.РДІА. - Ф. 582.- Оп.6.- Спр.670: «Друковані матеріали, накази, інструкції, правила, циркуляри, постанови та інше з питань діяльності установ дрібного кредиту».- Арк.21.

11.Туган-Барановский М. Н. Мелко-буржуазные кредитные общества / М. Н. Туган-Барановский// Вестник кооперации.- 1915.- № 6.- С.41.

12.Див.: Справочная книга для сельских товариществ.- Харьков, 1913.- С. 20.

13.Сельский кредит в Полтавской губернии. Вып. 1 : Мелкий организованный кредит. Ссудо-сберегательные товарищества. Волостные кассы. Сельские банки.- Полтава: Типо-литография И. А. Дохмана, 1894.- С. 15.

14.Сельский кредит в Полтавской губернии. Вып. 1. – С. 24-27.

15.Там само.- С. 39.

16.Там само.- С. 42.

17.Там само.- С. 67.

18. Див.: Осипов Н. О. Обзор деятельности ссудо-сберегательных товариществ и проекты организации сельского кредита/ Н. О. Осипов. – Херсон, 1891. – С. 92-93.

19.РДІА.- Ф. 582.- Оп. 6.- Спр. 670: «Друковані матеріали, накази, інструкції, правила, циркуляри, настанови та інше з питань, пов'язаних з організацією і діяльністю установ дрібного кредиту».- Арк. 88.

20.РДІА.- Ф. 1405.- Оп. 531.- Спр. 917: «Про влаштування урядового сільськогосподарського банку».- Арк. 166.

21.Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXII: Полтавская губерния. – СПб., 1903. – С. 469 та ін.

22.РДІА.- Ф. 1405.- Оп. 531.- Спр. 917: «Про влаштування урядового сільськогосподарського банку».- Арк. 167.

23. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год.- Полтава, 1917- С. 137.

24.ПСЗРИ. Собр. 1-е. Т. XV. – СПб., 1841. - № 13641; Філіал державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині. – Ф. 1204. – Оп. 1.- Спр. 43: «Циркуляри і папери до відома і керівництва». – Арк. 3.

25.Положение 7 марта 1840 года «О крестьянских вспомогательных и сберегательных кассах», с дополнительными к ним правилами, утвержденными Министром финансов 25 декабря 1908 года. – СПб., 1908. – С. 3-5.

26.Там само.

27.Там само.

28.Філіал Чернігівського обласного державного архіву у м. Прилуках.- Ф. 1204.- Оп. 1.- Спр. 43: “Циркуляри і папери до відома і керівництва”.- Арк. 16.

29.Сельский кредит в Полтавской губернии. Вып. 1.- С. 133.

30.Філіал Чернігівського обласного державного архіву у м. Ніжині - Ф. 1204 – Оп. 1. - Спр. 51: «По перетворенню громадських допоміжних капіталів і позичково-ощадних кас».- Арк. 26.

31.Там само.- Арк. 29.

32.Там само.- Ф.1204. - Оп. 1.- Спр. 57: «Про ревізію підзвітних селянських громадських установ і волосних кас».- Арк. 13.

33.Там само.- Ф.1204. - Оп. 1.- Спр. 85: «Про хід стягнення боргів за вимогою різних установ».- Арк. 121, 261.

34.Положение о сельских банках по удельному ведомству // Сборник по мелкому кредиту (Законоположения, образцовые уставы, административные распоряжения, операционные правила, сенатские решения, практические советы и указания). Составил С. В. Бородаевский. – Пг.: Тип. редакции периодич. изд. Министерства финансов, 1914. – С. 581-586.

35.ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. III.- СПб., 1886.-№ 1531.

36.Положение о сельских банках...- С. 582.

37.Філіал Чернігівського обласного державного архіву у м. Ніжині - Ф. 1204. – Оп. 1. - Спр. 59: «Циркуляри по звітності та інші розпорядження».- Арк. 21.

38. Сельский кредит в Полтавской губернии. – Вып. 1. – С. 160.

39.РДІА.- Ф. 1405.- Оп. 531.- Спр. 917: «Про влаштування урядового сільськогосподарського банку».- Арк. 137.

40. Сумской вестник. – 1914. – 16 июля.

41.РДІА.- Ф. 1405 - Оп. 531- Спр. 917: «Про влаштування ...»- Арк. 317.

42.Див.: Справочная книга для сельских товариществ.- Харьков, 1913.- С. 22.

43.ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т.XV.- СПб., 1899.- № 12371.

44.РДІА.- Ф. 1233. - Оп. 1.- Спр. 134: «Всепідданийший звіт про діяльність Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості за 1902-1904 рр., складений головою Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості статс-секретарем С. Ю. Вітте 9 травня 1904 р.».- Арк. 16.

45.ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXIV.- СПб., 1907.- № 23971.

46.РДІА.- Ф. 1405.- Оп. 531.- Спр. 917: «Про облаштування урядового сільськогосподарського банку». – Арк. 166.

47.ДАСО. - Ф. 213.- Оп. 1.- Спр. 13: «Справа Сумського відділення Державного банку».- Арк. 13.

48.Там само.

49.Там само.- Арк. 15.

50.Там само.- Арк. 17.

51.Там само.- Арк. 18.

52.Там само.- Арк. 11.

53.Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. Т. 3.- К.: Наукова думка, 1978.- С. 330.

54.ДАСО - Ф. 213.- Оп. 1.- Спр. 13: «Справа Сумського відділення ...».-
Арк 11.

55.РДІА.- Ф. 582.- Оп. 6.- Спр. 202: «Полтавське відділення
Державного банку. Звіт за 1916 рік Мойсеївського кредитного товариства».-
Арк. 7.

56.ДАСО - Ф. 213.- Оп. 1.- Спр. 42: «Відомості по виданим позичкам.
Звіти кредитних товариств».- Арк 48.

57.Там само.- Арк. 49.

58.Сумской вестник. – 1913. – 12 березня.

59. Журнал Полтавского губернского присутствия № 1. За январь 1914
года. – Полтава, 1914. – С. 34.

60. Битус А. П. Учреждения мелкого кредита Полтавской губернии за
1914 год/А. П. Битус//Журнал Полтавского губернского присутствия. – 1916.
- № 4. – С. 4.

61.Там само.- С. 21.

62.Там само.

63.Там само.

64.ДАСО.- Ф. 400.- Оп. 1.- Спр. 14: «Протоколи загальних зборів
Будилівського кредитного товариства».- Арк. 18-21.

65.РДІА.- Ф. 582.-Оп. 6.- Спр. 477: «Про становище 167 товариств, які
одержали кредити Державного банку».- Арк. 21.

66.Битус А.П. Назв. праця.- С. 34.

67.ДАХО.- Ф. 364.- Оп. 1.- Спр. 102: «Переписка з Колонтаївським
кредитним товариством».- Арк. 86.

68. Отчет о деятельности учреждений мелкого кредита Полтавской
губернии в 1912 году// Журнал Полтавского губернского присутствия. –
1914. - № 1.- С. 50.

69.РДІА. – Ф. 582. – Оп. 6. – Спр. 508: «Поставки армії установами
дрібного кредиту». – Арк. 6-7.

70.Битус А.П. Назв. праця.- С. 34.

71.ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XXXIX. – СПб., 1867. - № 40431.

72.Сборник правительственных распоряжений по земским делам. Т. IV.- СПб., 1867.- Приложение III.

73. Сборник сведений по России за 1890 г. Изд-е ЦСК.- СПб., 1893.- С. 91.

74.Свод сведений о земских доходах, расходах и капиталах за 1887 год. Изд-е ЦСК. – СПб., 1888. – С. 131.

75.Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год. Краткий очерк. Составил С. Н. Велецкий. – Полтава, 1894. – С. 47.

76.Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). Вып. 2. – Полтава, 1886. – 1276 с.

77.Полтавскому губернскому земскому собранию XXXVI очередного созыва губернской земской управы доклады 1900 года.- Полтава, 1900.- С. 138.

78.Кирияков В. В. Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь/ В. В. Кирияков.- М., 1902. - С. 105.

79.Полтавское губернское земское собрание 47-го очередного созыва. С 1 по 10 декабря 1911 г. Стенографический отчет.- Полтава, 1912.- С. 240.

80. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1914 год. Вып. 1.- Полтава, 1915. - С. 66.

81.Полтавскому губернскому земскому собранию XXXVIII очередного созыва губернской земской управы доклады. Доклады 1902 года. – Полтава, 1902.- С. 107.

82.Полтавскому губернскому земскому собранию XXXVIII очередного созыва губернской земской управы доклады. Доклады 1902 года. – Полтава, 1902.- С. 108.

83. Мезенцев В. Вопрос о крестьянском малоземелье в Полтавском земстве и земские кассы / В. Мезенцев// Южнорусская сельскохозяйственная газета.- 1903.- № 38.- С. 2.

84. Див.: Пантелеймоненко А. О. До питання про діяльність сільськогосподарських товариств в Україні (друга половина XIX - початок XX ст.) / А. О. Пантелеймоненко// Історія народного господарства та економічної думки України. Вип. 26-27.- К.: Наукова думка, 1994 - С. 124-132; Його ж. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти: монографія. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – 227 с.

85.Хуторянин. – 1911. - № 10. – С. 255.

86. Козаченко А. І. Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864-1920 рр.): історико-правове дослідження: монографія/ А. І. Козаченко. – Полтава: Полтавський літератор, 2005. – С. 13.

87.Там само.- С. 257.

88. Устав Кобелякского сельскохозяйственного общества. – Полтава, 1877. – С. 1.

89. Зенченко Т. В. Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии/ Т. В. Зенченко. – Полтава: изд-е журнала «Хуторянин», 1914.- С. 7.

90.Отчет Полтавской губернской земской управы за 1914 год. Вып. 1.- Полтава, 1915.-С. 18.

91. Там само. – С. 19.

92. Зенченко Т. В. Назв. праця.- С. 204. Приведена цифра відноситься лише до 202 товариств. (Прим. авт.).

93.Отчет Полтавской губернской земской управы за 1916 год. Вып. 1.- Полтава, 1918.-С.13.

94.Зенченко Т. В. Назв. праця.- С. 211.

95.К вопросу об участии Харьковского земства в расходах уездных земств на агрономическую помощь населению. Доклад Е. Р. Клевезаля

Харьковскому губернскому земскому собранию // Южнорусская сельскохозяйственная газета.-1903.- № 50.- С. 4.

96.Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства.- Полтава, 1902.- С. 26; Отчет Кобелякской уездной земской управы Кобелякскому уездному земскому собранию XXXVI очередного созыва. 1902 год. – Кобеляки, 1902. – С. 132.

97.Дешевый М. С. Очерки деятельности земских сельскохозяйственных складов. Очерк 2-й/ М. С. Дешевый. – Киев: Тип. І. Шенфельда, 1917. – С. 21.

98. Южнорусская сельскохозяйственная газета. – 1901. - № 22. – С. 7.

99.Див.: Деревенское хозяйство.- 1913.- № 6.- С. 1.

100. Див.: Хорольское земство. Доклады управы и постановления экстренных уездных земских собраний 12-го мая и 18-го июня и очередного собрания, заседаний 14 и 15 сентября 1910 г.- Хорол, 1911.- С. 145.

101. Там само. – С. 149.

102. Сборник постановлений земских собраний чрезвычайных созывов 14 марта, 15 июня, 46-го очередного и чрезвычайных 3 и 30 ноября 1910 г. и 27 февраля 1911 года, с докладами и приложениями. – Полтава, 1911. – С. 48.

103. Полтавское губернское земское собрание 47-го очередного созыва с 1 по 10 декабря 1911 г. Стенографический отчет.- Полтава, 1912.- С. 370, 410-411.

104. Там само. – С. 654.

105. РДІА.- Ф. 391.- Оп. 3. - Спр. 937: «Переписка із землевпорядними комісіями».- Арк. 34.

106. Полтавское губернское земское собрание 47-го очередного созыва с 1 по 10 декабря 1911 г.- С. 281.

107. Календарь «Хуторянин». Год издания первый. Полтава, 1909. – С. 145.

108. Полтавское губернское земское собрание 47-го очередного созыва с 1 по 10 декабря 1911 г.- С. 271.
109. Денежный отчет Полтавского общества сельского хозяйства и опытного поля за 1903 год.- Полтава, 1904.- С. 10-11.
110. Отчет по операциям Полтавского общества сельского хозяйства и денежный отчет опытного поля. За 1900 год.- Полтава, 1901.- С.6.
111. Полтавское губернское земское собрание 47-го очередного созыва с 1 по 10 декабря 1911 г.- С. 48.
112. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. 1906. Отдел 1. Первое полугодие. – СПб.: Сенатская типография, 1906. – С. 141.
113. Див.: Отчет уездной земской управы за 1914 год. Часть II: О состоянии отдельных отраслей земского хозяйства.- Миргород, 1915.- С. 382.
114. Там само. – С. 385.
115. Образцовый устав земских касс мелкого кредита//Сборник по мелкому кредиту. Составил С. В. Бородаевский. – Пг.: Тип. редакции период. изд. Министерства финансов, 1914. – С. 491, 499.
116. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. – Полтава, 1917. – С. 200.
117. ДАСО. - Ф. 400. - Оп. 1.- Спр. 5: «Циркуляри про надання матеріальної допомоги департаменту землеробства сільськогосподарським кредитним товариствам. Відомості про стан рахунків губернської земської каси дрібного кредиту».- Арк. 30.
118. ДАСО. - Ф. 400. - Оп. 1- Спр. 12: «Відомості про стан рахунків Харківської губернської земської каси дрібного кредиту».- Арк 6.
119. РДІА- Ф. 582. – Оп. 6. - Спр. 405: «Зведені звіти по 6 земським касам за березень і жовтень 1916 р.».- Арк. 21.
120. Власенко Валерій. Про відносини земства і кредитної кооперації в Чернігівській губернії/Валерій Власенко// Сіверянський літопис. – 1996. - № 4. – С. 77.

121. Известия Главного управления землеустройства и земледелия. – 1906. - № 18. – С. 309.
122. Підраховано на основі даних: Статистический временник Российской империи. Серия III. Вып. 4: Распределение земель по угодьям в Европейской России за 1881 год. Изд-е ЦСК МВД. - СПб., 1884. - С. 24-25.
123. О ссудах на сельскохозяйственные улучшения// ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XVI. – СПб., 1899. - № 12892.
124. ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. XVI.- СПб., 1874. - № 72381.
125. Шольц В. Исторический очерк правительственных мероприятий в области земельных улучшений / В. Шольц// Ежегодник отдела земельных улучшений. Год первый.- СПб.: Типография В. Ф. Киршбаума, 1910. - С. 61.
126. Милицер Н. Осушение болот в Европейской России / Н. Милицер, В. Васьковский// Ежегодник отдела земельных улучшений. Год первый. – С. 93.
127. Оппоков Е. В. Материалы по исследованию болот Черниговской губернии/ Е. В. Оппоков. – Чернигов, 1905. – С. 61.
128. Речные долины Полтавской губернии. Очерк работ экспедиции по орошению на юге России. Часть I. Составил Е. В. Оппоков. - СПб., 1901. - С. 13.
129. Ежегодник отдела земельных улучшений. Год первый. Приложение. - С. 392-393.
130. Див.: Власенко В. С. Денежная реформа в России 1895-1898 гг. / В. С. Власенко.- К.: Изд-во АН УССР, 1949. - С. 87.
131. Государственный банк. Данные по конторам и отделениям за 1906-1915 гг. Составлены под редакцией директора Государственного банка Сланского Е. Н. - СПб., 1916. - С. 241.
132. Див.: зернохранилища Государственного банка. - Киев, 1913. - С. 5.
133. Див.: зернохранилища Государственного банка. - Киев, 1913. - С. 9.

134. Свод законов Российской империи. Т. XII. Часть 2. - СПб. - 1913. – 217 с.
135. Наказ по эксплуатации зернохранилищ Государственного банка. - Пг., 1914. - С. 26.
136. Там само. – С. 29.
137. Там само. – С. 4.
138. Там само.
139. Там само. – С. 5.
140. Підраховано на основі даних: Статистический временник Российской империи. Изд-е ЦСК МВД. - СПб., 1867. - С. 13-31; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Краткие сведения по империи. - СПб., 1905. - С. 5.
141. ПСЗРИ. Собр. 2-е Т. XXXVI.-СПб., 1865.-С. 111.
142. ПСЗРИ. Собр. 2-е Т. XXXVII. - СПб., 1865. - С. 852.
143. Підраховано на основі даних: Приамурье: факти, цифри, наблюдения. - М, 1909. - С. 852.
144. Див.: Буссе Ф. Ф. Переселение крестьян морем в Южно-Уссурийский край в 1883- 1893 годах/ Ф. Ф. Буссе. - СПб., 1896. - С. 634.
145. Кабузан В. М. Дальневосточный край в XVII - начале XX вв. (1640-1917). Историко-демографический очерк/ В. М. Кабузан. - М.: Наука, 1985. - С. 203.
146. Буссе Ф. Ф. Назв. праця. - С. 36.
147. Кауфман А. А. Переселение и колонизация/ А. А. Кауфман.- СПб., 1905. - С. 82.
148. Материалы по земельному вопросу в Азиатской России. Вып. VI. Итоги переселенческого дела за Уралом с 1906 по 1915 гг. Составил В. А. Тресвятский. – Пг., 1918. – С. 2, 5.
149. Скляр Л. Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы/ Л. Ф. Скляр. – Изд-во Ленинградского ун-та, 1962.- С. 167.

150. Якименко М. А. Аграрні міграції українського селянства на рубежі XIX-XX ст.: монографія/ М. А. Якименко. – Полтава: РВВ ПДАА, 2006. – 144 с.; Якименко М. А. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки століпінських реформ (1906-1913 рр.). Монографія/ М. А. Якименко. – Полтава: РВВ ПДАА, 2009. – 148 с.; Якименко Н. А. Переселенческая политика царизма на Украине и ее последствия (1861-1917 гг.): монография/ Н. А. Якименко. - Полтава: РВВ ПДАА, 2011. – 298 с.

151. Кауфман А. А. Назв. праця. - С.82.

152. Склярів Л. Ф. Назв. праця.- С. 167.

153. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 г.- Полтава, 1910.- С. 381.

154. Див.: Кончаловский Е. Слушай, русский переселенец! Советы ходока, как лучше устроиться русскому переселенцу в далекой Сибири/ Е. Кончаловский.- СПб., 1909.- С. 19.

155. Зенченко Т. В. Переселение и земство/ Т. В. Зенченко.- Полтава, 1912.- С. 20.

156. Там само. – С. 49.

157. Центральний державний історичний архів у Києві.- Ф. 1628.- Оп. 1.- Спр. 156: “Переписка”. -Арк. 12.

158. Отчет о деятельности Южно-русской областной земской переселенческой организации за 1912 год.- Полтава, 1913.-С. 9.

159. ЦДІАУ.-Ф. 1628.- Оп. 1.-Спр. 156.-Арк. 16.

160. Вестник Украинской Народной Республики.- 1918.- 6 марта.

161. РДІА.- Ф. 1405.- Оп. 531.- Спр. 917: “Про влаштування урядового сільськогосподарського банку”.- Арк. 3.

162. ЦДІАУ.- Ф. 323.- Оп. 1.- Спр. 216: “Справа унтер-офіцера додаткового штату Полтавського жандармського управління у м. Полтаві”.- Арк. 15.

РОЗДІЛ IV

ВПЛИВ СТОЛИПІНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА НА ФІНАНСОВО-КРЕДИТНУ СИСТЕМУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

4.1. Царський указ від 9 листопада 1906 р. про вихід з общини та його значення для мобілізації земельної власності в губерніях Лівобережжя

Соціальний вибух 1905 р. примусив урядові кола самодержавної Росії активізувати свою діяльність по реформуванню поземельних відносин на селі. У листопаді 1905 р. з ініціативи голови Комітету Міністрів С. Ю. Вітте була скликана Особлива нарада «Про потреби сільськогосподарської промисловості», мета якої полягала в узгодженні маніфесту царя від 3.XI.1905 р. з політикою Селянського банку. Як відомо, вищезгаданий законодавчий акт, що його підписав імператор, погрожуючи селянам карами за “насилля” і “свавілья”, проголошував “мирний і законний шлях” розв’язання аграрного питання. Зазначалося, зокрема, що з 1 січня 1906 р. викупні платежі знижуватимуть наполовину, а з 1 січня 1907 р. будуть скасовані повністю [1]. В урядових колах розгорнулася дискусія навколо основних напрямків діяльності Селянського банку у нових суспільно-політичних умовах. Кріпосницька більшість царського оточення спиралась на букву маніфесту 3 листопада і мету банку бачила лише у збільшенні землеволодіння малоземельних і безземельних. Підготовлений цією більшістю проект інструкції Селянському поземельному банку виявився пронизаний недовір’ям до заможних груп сільського населення: “Розширення землеволодіння так званих багатонадільних селян і багатоземельних сільських громад, - сказано у ній, - не відповідає загальнодержавним інтересам, зменшуючи земельний фонд, який може бути використаний для забезпечення селян, що відчувають гостру потребу у землі” [2]. Урядова більшість пропонувала знизити максимальні розміри ділянок землі, що продавалися через банк. Згідно так званої “сімейно-трудової” теорії,

максимальні розміри ділянки встановлювались у відповідності з кількістю землі, яка могла бути оброблена власними силами.

У січні 1906 р. вищезгадана Особлива нарада завершила свою роботу. У практичному плані, як згадував сам Вітте, вона “нічим не закінчилась” [3]. Напередодні скликання Думи у меморії Ради Міністрів від 10 лютого 1906 р. констатувалося, що “самі основи діяльності щойно утвореного Головного управління землевпорядження і землеробства ще не з’ясовані” [4]. І все ж один результат наради був очевидним: попередній офіційний курс на збереження “недоторканості общинного ладу” себе вичерпав. Найяскравішим підтвердженням цього була постанова січневого (1906 р.) з’їзду засновників Всеросійської спілки землевласників, який констатував, що “увесь наш 40-річний лад, збудований на принципі общинної власності селян, був трагічною помилкою...” [5]. Слід було, на думку російського дворянства, негайно приступити до ліквідації общини, бо іншого шляху захисту “священного права власності” просто не існує. Подібна теза ще раз прозвучала на “з’їзді сільських господарів”, що відбувся у столиці Росії під керівництвом великих латифундистів (О. П. Мещерський, С. С. Бехтеєв, О. О. Шульц) 26 лютого 1906 р. [6]. Позиція основної маси дворянства, сформована на численних дворянських з’їздах і представлена царю у вигляді резолюцій, постанов і навіть телеграм [7], виявилася вирішальним фактором для прийняття відповідних рішень. Вже 4 березня 1906 р. був підписаний указ царя про створення: а) Комітету в земельних справах при Головному управлінні землевпорядження і землеробства та б) губернських і повітових землевпорядних комісій. “З метою надання допомоги Селянському банку у виконанні покладених на нього маніфестом нашим від 3 листопада 1905 року завдань по полегшенню купівлі селянами земель, - роз’яснював імператор, - визнали ми за благо створити особливі губернські і повітові комісії...” [8]. Виходить, таким чином, що саме з метою активізації діяльності Селянського банку і були створені на місцях згадані комісії, що відіграли помітну роль у реформуванні аграрного сектору нашої країни у 1906 - 1917 рр. Так було

спочатку. Дещо пізніше, 14 червня 1906 р., циркуляром Міністерства внутрішніх справ та Головного управління землевпорядження і землеробства повідомлялось, що на землевпорядні комісії, поряд з іншими завданнями, покладається також “широке сприяння переселенню селян на визначені для цього казенні землі та на землі, куплені Селянським банком за власний кошт” [9]. Склад комісій, як повітової так і губерньської, що розв’язувала спірні питання, був досить представницьким. Членами повітової комісії в губерніях Лівобережної України, наприклад, були: повітовий керівник дворянства у якості голови комісії; голова повітової земської управи; особа, призначена Головним управлінням землевпорядження та землеробства (так званий “непременный член”); повітовий член окружного суду; представник від удільного відомства; податковий інспектор; земський начальник; три представники від повітових земських зборів і три представники від селян, що призначалися по жеребу з числа семи кандидатів, обраних на волосних сходах [10]. Загальне число членів повітових комісій складало в губерніях Лівобережжя 16 осіб [11]. Указ від 4 березня 1906 р. зобов’язував “відкрити дію повітових комісій в усіх місцевостях, де розширення діяльності Селянського банку необхідне і можливе” [12]. Невдовзі (19.IX.1906 р.) був опублікований і “Наказ землевпорядним комісіям” та “Додаток до наказу землевпорядним комісіям, затверджений Комітетом по земельним справам”. У першому йшлося про загальні принципи здійснення столипінської аграрної реформи [13], тоді як “Додаток” деталізував окремі, більш конкретні положення “Наказу”, включаючи такі, скажімо, питання, як порядок фінансування членів відповідних комісій, шляхи і методи здійснення землевпорядкування і таке інше [14].

Згідно із розробленим урядом планом передбачалося до кінця 1906 р. відкрити 291 повітову і 32 губерньські комісії. Українські губернії входили до числа тих регіонів, “де найбільша кількість безземельних і де є великі запаси поміщицьких земель, щоб там банк міг купувати землю і продавати її селянам” [15]. Влада діяла у даному випадку напрочуд швидко і енергійно,

відкривши у 1906 р. 184 повітові комісії, з яких 19 припадало на три губернії Лівобережної України. Завершити намічені урядом заходи по створенню мережі землевпорядних комісій передбачалось у 1907 р., що й було зроблено [16]. Свою роль у такій рідкісній для бюрократичного апарату царської Росії оперативності відіграла, безумовно, не лише складна ситуація в країні, але і відрядження на місця з надзвичайними повноваженнями високопоставлених урядових чиновників. До Харківської губернії, наприклад, був направлений директор департаменту державних земельних маєтностей О. Ріттих та чиновник особливих доручень вищезгаданої установи П. Сафонов. До Полтавської і Чернігівської губерній прибули начальник переселенського управління, що з 30.III.1905 р. увійшло до складу Головного управління землевпорядження і землеробства, О. Глинка та чиновник особливих доручень П. Катенін. Перед відправленням у відрядження відповідні інструкції їм давав сам Петро Столипін [17].

Усе вищесказане дає підстави зробити висновок, що перед тим, як ліквідувати общину, уряд створив механізм реалізації такого важливого в усіх відношеннях кроку. Слід відзначити, що через недостатню вивченість даної проблеми у нашому суспільстві інколи зустрічаємо твердження, що в Україні до 1917 р. переважала общинна форма землеволодіння [18], тоді як інші твердять, що на українських землях общини взагалі не існувало [19]. Щоб розібратися у змісті столипінської аграрної реформи, потрібно в першу чергу з'ясувати саме поняття “община” або “громада”, як її ще називали в Україні (термін «громадська земля» зустрічаємо також в імперському законодавстві 1861 р.) [20]. Згідно статті № 48 “Закону про стани”, видання 1902 р., “сільська громада може складатися або з цілого села, або з однієї частини різнопомісного села, або з декількох дрібних, по можливості близьких населених пунктів, мешканці яких користуються усіма утіддями, або деякими з них спільно” [21].

Якщо сільських громад в Україні наприкінці XIX ст. нараховувалось 18 514, то населених пунктів - на 59,3% більше (29 495). На території

Лівобережжя сільських пунктів - 12 061, тобто на 56,6% більше. Отже, поняття “село” і “сільська громада” кінця XIX - початку XX ст. не завжди були тотожними. При визначенні кількості селянських дворів, що користувалися землею на основі общинного права, дослідники, як правило, звертаються до матеріалів перепису 1905 р. Згідно цих даних, 56,4% усіх селянських дворів України користувалися землею на основі подвірно-сімейного, тоді як 43,6% - общинного права [22]. Згідно із законом від 14 грудня 1893 р. ділянки подвірно-спадкового землеволодіння дозволялось “дарувати і продавати”, щоправда, “тільки особам, які приписані до сільських громад” [22]. Указом царя від 5 жовтня 1906 р. про скасування “деяких обмежень у правах сільських обивателів та осіб інших податкових станів” подвірні ділянки було дозволено продавати будь-кому, хто побажає їх купити. При общинному ж землеволодінні цим законодавчим актом дозволялось продавати одну лише присадибну ділянку [23]. Та найбільше, можна навіть сказати епохальне значення у справі мобілізації земельної власності селян, мав указ Сенату “Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосуються селянського землеволодіння і землекористування” від 9 листопада 1906 р. Текст цього указу, що охоплює кілька десятків статей, починається з нагадування про закінчення з 1 січня 1907 р. строку стягування викупних платежів згідно уставних грамот 1860-х років. У зв’язку з цим надільні землі звільнялися від усіх обмежень, передбачених викупною операцією, а “селяни набувають право вільного виходу з общини з правом власності на належну їм частину землі спільного користування” [25]. Стаття № 1 чітко фіксувала правило: “Кожен домогосподар, що володіє надільною землею на основі общинного права, може в будь-який час вимагати закріплення за собою в особисту власність належну йому частину землі”. Наступна стаття давала право на власність відповідної частини землі общинного землеволодіння, якою фактично користувався домогосподар, при умові, що упродовж останніх 24 років тут не було загального переділу. Якщо ж такі переділи мали місце, то за кожним бажаючим окрім присадибної

ділянки закріплювалися лише його фіксована доля. За угоддя, що перевищували певну долю, домогосподар повинен був сплатити громаді їх вартість, що визначалася по первісній (1861 р. - О. К.) середній викупній ціні за десятину наданих у наділ даній громаді угідь. Вимога про закріплення в особисту власність належної частини общинної землі повинна бути представлена через сільського старосту громаді, яка своєю постановою (постанова набирала законну силу лише при умові, коли за неї віддадуть свої голоси більшість домогосподарів – прим. авт.) вказувала ділянки, що переходять в особисту власність. Якщо ж протягом місяця з дня подачі заяви громада не прийме відповідного рішення, то домогосподар мав право звертатися до земського начальника, який на місці розв'язував суперечки у відповідності з існуючим законодавством. У випадку незгоди громади з позицією земського начальника остаточну крапку у дискусії повинен був ставити повітовий з'їзд земських начальників [26].

Наявність механізму реалізації указу від 9.XI.1906 р., який уособлювали у собі, як вже зазначалося вище, землевпорядні комісії, дозволило негайно реалізувати на практиці основні його положення. Не останню роль у цьому процесі зіграло державне фінансування процесу виходу із общини і створення хутірських господарств. Так, середній розмір державної позички на землевпорядження одноосібних господарств складав:

1907 р. - 38,6 крб.;	1908 р. - 63,3 крб.;	1909 р. - 86,6 крб.;
1910 р. - 93,5 крб.;	1911 р.- 101,1 крб.;	1912 р. -105,0 крб.;
1913 р.-116,6 крб.;	1914 р.-119,4 крб.;	1915 р. -111,1 крб. [27]

Отже, упродовж 1907 – 1915 рр. середній розмір позички на селянський двір постійно зростав, склавши у 1915 р. суму, що утрое перевищувала відповідні показники 1907 р. Тенденція до зростання мала місце і відносно задоволення відповідних заяв. Так, відсоток задоволених заяв про надання землевпорядною комісією кредиту на облаштування одноосібних господарств у 1907 р. склав 21,1%; 1908 р. - 43,4%; 1909 р. - 54,7%; 1910 р. - 61,5%; 1911 р. - 53,2%; 1912 р. - 60,7%; 1913 р. - 50,0%; 1914 р. - 42,8%; 1915

р. - 46,3% [28]. Апогей задоволених заяв припав на 1912 р. - 60,7%, тобто майже утричі більше аналогічного показника 1907 р. Те ж саме можна сказати і про безповоротну допомогу селянам, яка передбачалась законом на їх землевпорядження. Щоб уявити зміст витрат такого характеру, наведемо кошторис землевпорядження Лизогубівської сільської громади Пирятинського повіту Полтавської губернії за 1912 р.: обійдено 8 верст; нанесено на план 15 садіб; поставлено межових знаків - 215; нарізано 58 ділянок індивідуального і 3 колективного володіння. Креслярські роботи здійснювалися 35 днів. Всього витрачено: на польові роботи - 12 днів; на землемірні - 30 днів; роботи землевпорядкувального характеру - 20 днів. Разом - 62 дні. Кошторис витрат за польові роботи склав 92 крб. 20 коп.; за креслярські та інші роботи - 110 крб. Разом - 202 крб. 20 коп. [29].

Середній розмір безповоротної допомоги на одне землевлаштоване господарство склав: 1907 р. - 34,7 крб.; 1908 р. - 58,9 крб.; 1909 р. - 44,2 крб.; 1910 р. - 28,1 крб.; 1911 р. - 17,5 крб.; 1912 р. - 16,5 крб.; 1913 р. - 21,1 крб.; 1914 р. - 13,0 крб.; 1915 р. - 17,6 крб. [30]. Окрім фінансування землевпорядних робіт, повітові і губернські комісії мали право надавати аванс у рахунок кредиту під заставу одержаної в особисту власність землі. У середньому на одне господарство було видано авансу: у 1907 р. - 84,9 крб.; 1908 р. - 44,0 крб.; 1909 р. - 30,9 крб.; 1910 р. - 76,6 крб.; 1911 р. - 141,3 крб.; 1912 р. - 262,6 крб.; 1913 р. - 218,6 крб.; 1914 р. - 366,6 крб.; 1915 р. - 353,1 крб. [31]. Як бачимо, аванси під заставу надільних земель у два-три рази перевищували розмір кредиту, що надавався без усяких застав. Воно і зрозуміло: позичальник гарантував повернення кредиту своєю власною земельною ділянкою, вартість якої, як правило, суттєво перевищувала одержану суму коштів. Загальні результати реалізації указу від 9.XI.1906 р. показані у табл. 4.1.

Упродовж 9 років кількість домогосподарств, що звернулися до землевпорядних комісій з проханням про розмежування, у трьох губерніях

Лівобережної України склала 513 620 осіб або 36,5% від аналогічної категорії селян усієї України.

Таблиця 4.1

Результати діяльності землевпорядних комісій в губерніях

Лівобережної України у 1907 - 1915 рр.*

№ п/п	Губернії	Кількість селянських дворів, що звернулися з проханням про землевпорядкування	Здійснено землевпорядних робіт			
			Кількість селянських дворів	на площі (дес.)	в т.ч. створено одноосібних господарств	% одноосібних господарств до загальної кількості землевпорядних господарств
1.	Полтавська	161326	62755	250918	48281	76,9
2.	Харківська	297654	155078	892125	79156	51,0
3.	Чернігівська	84640	24485	120638	12739	52,0
Разом		513620	242318	1263726	140176	57,8
Процент		100	44,6	-	25,8	-
Всього по Україні		1403725	617162	4180077	434736	70,4
Процент		100	44,0	-	31,0	-

*Джерело: Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа: Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века/ С. М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 582-583

З цієї кількості на 1 січня 1916 р. землевпорядкування було завершено у 44,0% дворів, землеволодіння яких охоплювало 1 263 726 дес. (30,0% загальноукраїнських показників). Повністю завершено було роботи по облаштуванню одноосібників на відведених ним єдиним масивом землях у 140176 домогосподарів. У підсумку процент одноосібних господарств до загальної кількості землевпорядкованих господарств склав на Лівобережжі 57,8%, а по усій Україні - 70,4%. Значна частина одноосібників переселилась на хутори, яких в ході столипінської реформи було створено в Україні 981 697, у тому числі на Лівобережжі - 358 862 (36,5%) [32]. Не усі, звичайно, одноосібники змогли завести на новому місці міцне господарство, адже у більшості громад на домогосподаря припадало значно менше землі, ніж було потрібно для забезпечення життєдіяльності родини. Офіційно вважалося, що

коли у розпорядженні селянської родини на кожну особу чоловічої статі припадало менше п'яти десятин землі, то вона одержувала право на розширення своєї ділянки шляхом переселення на казенні землі [33]. У 1905 р., тобто напередодні столипінської аграрної реформи, з 1 178 343 селянських дворів трьох губерній Лівобережної України 736 004 двори (62,4%) мали у середньому по 4 дес. землі [34]. Є усі підстави твердити, що і після виходу з общини розмір землеволодіння цієї категорії населення суттєво не зріс, адже поміщицькі землі залишались недоторканими аж до 1917 р. включно. Зрозуміло, що сільська біднота в ряді випадків змушена була продавати земельний наділ, який не забезпечував життєдіяльності родини. За підрахунками Ф. Є. Лося і О. Г. Михайлюка, упродовж 1908 - 1914 рр. кількість дворів, що продали свою землю в губерніях Лівобережної України склала: на Харківщині - 64 675; на Полтавщині - 25 607 і Чернігівщині - 9 238. На основі цих даних вищезгадані автори констатували факт “інтенсивності процесу обезземелення селян і перетворення їх у сільськогосподарський пролетаріат...” [35]. Якщо порівняти наведені цифри із загальною кількістю дворів, що їх у 1917 р. зафіксував сільськогосподарський перепис, то виявиться таке: відсоток тих, що продали землю у Харківській губернії, склав 13,9%; Полтавській - 5,4% і Чернігівській - 2,4%. Середній показник по трьох губерніях (усіх дворів - 1 319 189; продали землю - 99 520) - 7,5% [36]. Не так вже й багато, щоб робити висновок про “інтенсивний процес обезземелення”. Ближчим до істини буде, очевидно, визначення даного явища як природного процесу ліквідації неефективних господарств, власники яких після тривалих роздумів і впертої боротьби за існування приймали рішення якщо не про купівлю з допомогою банку певної ділянки, то про переселення в багатоземельні регіони імперії чи у промислові центри для несільськогосподарської діяльності.

Для аналізу купівлі-продажу селянських земель епохи столипінської аграрної реформи звернемось до відповідних матеріалів, опублікованих Земським відділом Міністерства внутрішніх справ у 1914 - 1915 роках [37].

Московський дослідник М. С. Симонова, яка у 1962 р. здійснила джерелознавчий аналіз цих даних, цілком слушно зауважила, що “1914 р. щодо мобілізації надільної землі можна вважати типовим: він стосується трьохріччя (1912 - 1914 рр.), коли мобілізація наділів досягла найвищого розвитку. Отже, - резюмує дослідниця, - дані 1914 р. відбивають загальні риси, характерні усьому процесу періоду столипінської реформи” [38]. Які ж ці “загальні риси”? У період з 1 січня 1914 р. по 1 січня 1915 р. 44 638 домогосподарів України продали свої землі черезсмужного володіння, з яких 16 702 домогосподарі (37,4%) продали усю землю, а 27 936 (62,6%) - частину свого володіння (додаток 11). По трьох губерніях Лівобережжя за той же час землі черезсмужного землеволодіння продали 14 141 домогосподар (31,7% загальноукраїнського показника), з яких продали увесь наділ 6 232 (44,1%), а певну частину його - 7 909 (65,9%). Як бачимо, прагнення продати увесь свій наділ черезсмужного володіння на Лівобережжі суттєво переважає (на 6,7%) відповідні загальноукраїнські показники. Подібна тенденція дає про себе знати і щодо осіб, які продали хутірські і відрубні ділянки. Якщо по усіх губерніях України усю свою ділянку продало 74,8% (6 071 домогосподар), то на Лівобережжі таких виявилось 98,9% (4 540 з 4 591 домогосподаря). Різниця, таким чином, складе 24,1%. Основна маса продавців складалась із малоземельних селян. Так, серед продавців черезсмужного володіння продали до 5 дес. землі 2 767 домогосподарів, що складало 95,3% усіх продавців. Що ж до осіб, які продали хутірські і відрубні ділянки, то власників п'ятидесятиного наділу тут було 94,8%. Пояснення більш активного прагнення селян Лівобережної України до ліквідації дрібного землеволодіння слід шукати у вищій мобільності населення цього регіону, який задовго до 1861 р. був загальновизнаним центром формування переселенських контингентів за рахунок такої категорії, як козаки [39]. Всеросійський перепис населення, наприклад, зафіксував далеко за межами Полтавщини (11 губерній Кавказу, 9 губерній і областей Сибіру і стільки ж Середньої Азії) 178 872 її вихідці, тоді як з більш (на 26,3%) густонаселеної

Київської губернії у згаданих регіонах мешкало 38 883 особи; Подільської (на 6,9%) - 63 363 особи [40].

Певний інтерес викликають і відомості щодо причин продажу землі селянами України за той же відрізок часу (додаток 12). З усіх 44 638 продавців землі черезсмужного володіння усіх губерній України займалося землеробством 37 579 домогосподарів (84,2%). На Лівобережжі таких було 78,3% (11080). Найпоширенішою причиною продажу землі на Лівобережжі було переселення - 15,3% випадків. Ця ж причина характерна і для усієї України - 16,9%. Друге місце у цьому ряду посідає купівля іншої, більш привабливої землі, у тому числі і з допомогою Селянського поземельного банку, про що ми вже вели мову. Таких продавців на Лівобережжі було 12,3%, а по усій Україні - 15,1%. За іншими показниками спостерігається певне розходження. Якщо для усієї України продаж землі черезсмужного володіння через занепад господарства був досить важливим фактором (3-є місце - 14,8%), то для Лівобережжя більш важливе значення (11,1%) мала недостатня кількість робочих рук, тоді як “занепад” складав 7,3%. Тогочасна статистика навіть врахувала таку причину продажу землі черезсмужного володіння, як пияцтво і алкоголізм. З цієї причини по усій Україні продали свою землю 1,3%, а на Лівобережжі - 0,7%.

Дещо відрізняються причини продажу землі осіб, що добилися створення відрубних і хутірських ділянок. Виявляється, перше місце по Україні посідали продавці, що позбулися землі з метою купівлі кращої ділянки - 22,7%. Це ж саме характерно і для Лівобережжя - 12,1%. Друге місце належало на Лівобережжі переселенню - 12,6%, тоді як в цілому по Україні - занепаду господарства - 13,6%. Переселення склало дещо менший відсоток - 13,5%. Що ж до пияцтва і алкоголізму, то серед хуторян і відрубників таких виявилось ще менше, ніж серед продавців черезсмужних ділянок: 0,7% по Україні і 0,5% по Лівобережжю. Висновок з вищесказаного очевидний: як по усій Україні, так і по Лівобережжю, основною причиною продажу землі був пошук кращої ділянки - з допомогою переселення або

купівлі більш привабливого (з точки зору розміру) землеволодіння. Причина, що її називали у числі найголовніших деякі суспільствознавці, а саме: розорення і перехід на становище найманих робітників промислових центрів - мала другорядне значення. Про занепад господарства вже говорилося вище. Що ж до пошуку інших джерел існування, то таких продавців землі по Україні було лише 1,6%, а на Лівобережжі - 2,3%. Процес обезземелення, безумовно, мав місце, але, як нам здається, його значення окремими авторами дещо перебільшувалося [41]. Столипінська реформа, що завдала тяжкого удару по надільному селянському землеволодінню з його общинним (у ряді регіонів) устроєм, зумовила прискорення процесу мобілізації усієї землі, а не тільки селянської. У додатку 13, складеного на основі оброблених відповідним чином сенатських оголошень, що їх свого часу систематизував економіст І. Ф. Макаров, представлена унікальна картина мобілізації землеволодіння по усіх, без виключення, найзначніших соціальних станах. Упродовж чотирьох років (1911 – 1914 рр.) дворянами, чиновниками і офіцерами у трьох губерніях Лівобережної України було продано 368 926,9 дес. землі, що складало 25,1% до загальноукраїнських показників. Селяни ж різних станів продали за той же час загалом 164 716,2 дес., що було більш як удвічі менше (45,5%) до відповідних даних по вищезгаданих категоріях. І це при тому, що площа дворянського землеволодіння у 1905 р. складала на Лівобережжі 2 677 866 дес., тобто у 2,6 рази більше [42]. З усієї маси проданих земель найчастіше продавалися ті ділянки, що перебували в особистій власності (84,3%). Товариства і громади разом склали 15,7% усіх земель, проданих колишніми поміщицькими, державними та удільними селянами. Досить активну участь у мобілізації надільних земель брала така соціальна група, як козацтво. Складаючи 42,8% усього сільського населення Лівобережної України [43], козаки, колоністи та деякі інші більш дрібні категорії за 1911 - 1914 рр. продали 48,2% надільних земель. Між іншим, іноземці теж продали немало сільськогосподарських угідь – 21968,7 дес. по Україні і 4064,0 дес. на Лівобережжі.

Аналізуючи додаток 13 щодо процентного відношення відповідних показників губерній Лівобережжя до аналогічних загальноукраїнських даних, констатуємо великі їх розбіжності. Так, різностанові спілки і товариства Лівобережної України продали 28 488,6 дес. землі, що склало 50,3% загальноукраїнських показників. У той же час осіб невідомого звання на Лівобережжі серед усіх продавців було лише 9,1%. Усе це пояснюється насамперед певними соціальними відмінностями губерній Лівобережжя від інших двох регіонів України. Тих же дворян, чиновників і офіцерів, наприклад, серед продавців на Лівобережжі було лише 25,1%, що значно нижче питомої ваги мешканців Лівобережжя (31,6%) у загальній кількості людності України. Слід зазначити, що окрім 800,2 тис. дес. землі, проданих на Лівобережній Україні упродовж 1911 - 1914 рр. представниками різних станів, ще понад 3 млн. дес. перебувало у заставі різних (переважно Дворянському) банків [44]. Не усі, звичайно, заставлені землі продавалися, але ж за них вже було видано у вигляді кредитів близько 70 відсотків їх вартості. Як свідчить історичний досвід, четверта - п'ята частина заставлених земель у кінцевому результаті продавалася з публічних торгів.

Доцільно було б, на думку автора цих рядків, співставити кількість продавців і покупців даного регіону (табл. 4.2). Виявляється, кількість покупців на 1,4% була меншою за аналогічний показник продавців. Ще менше їх було на Правобережжі (на 1,6%) та Півдні України (на 7,4%). Середньостатистичний показник по Україні склав 4,2% із знаком "мінус". Пояснення такому стану справ у даному випадку знайти не важко: дрібні сільськогосподарські товаровиробники найчастіше продавали свою землю з метою переселення за межі своєї губернії. Отож продавців і було більше, аніж покупців, що прибували для здійснення акту купівлі - продажу землі з інших губерній і навіть регіонів Російської імперії.

Таблиця 4.2

Кількість продавців і покупців у 1908 - 1913 рр.*

№ п/п	Губернії	Число продавців	Число покупців	На скільки процентів більше (+) або менше (-) число покупців проти продавців
1.	Полтавська	18663	18493	-0,9
2.	Харківська	53601	51199	-4,7
3.	Чернігівська	6427	7872	+18,4
	Разом	78691	77564	-1,4
	Правобережжя	56836	57748	-1,6
	Південь	189741	176667	-7,4
	По Україні	385268	311979	-4,2
Процентне відношення даних по Лівобережжю до загальноукраїнських показників		24,2	24,8	+0,6

* Таблиця складена на основі даних: Статистический справочник по аграрному вопросу. Составлен экономическим отделом Всероссийского земского союза под ред. Н. П. Огановского и А. Ф. Чаянова. Вып. 1. – М., 1917. - С. 16

Загальний висновок з усього вищесказаного, як нам здається, очевидний: указ від 9 листопада 1906 р. різко прискорив процес мобілізації сільськогосподарських угідь взагалі, а не тільки селянських надільних земель, як це інколи констатується в історико - економічній літературі [45]. Землі позбувалися найчастіше ті, хто з тих чи інших причин не зміг організувати конкурентноздатне сільськогосподарське виробництво. Не випадково ж, саме дворяни, чиновники і офіцери складали основну масу продавців, тоді як більшість дрібних товаровиробників продавали свій наділ з метою одержання (або купівлі) іншого, більш зручного і вигідного з господарської точки зору. Наміри цієї категорії продавців були очевидними: не кидати сільськогосподарське виробництво, а вдосконалити і розширити його, що цілком природно і зрозуміло. Той, хто може і хоче господарювати на землі, шукає шляхи переборення труднощів, тоді як інші просто позбуваються аграрних клопотів шляхом розриву будь-яких зв'язків із землею.

4.2. Система цін і ціноутворення. Бюджет селянського і поміщицького господарства Лівобережної України

Столипінське законодавство, що включало в себе не лише царський указ від 9 листопада 1906р., а й закон «Про зміни і доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння» (14.VI.1910 р.) та «Закон про землеустрій» (29.V. 1911 р.) [46], не могло не вплинути на систему цін та ціноутворення в аграрному секторі економіки країни. Активізувавши процес мобілізації земельної власності різних станів, включаючи й патріархальну селянську общину, законодавчі акти 1906-1917 рр. прискорили, поза всяким сумнівом, розвиток товарно-грошових відносин у різних сферах народного господарства. Найвідчутніше, звичайно, це позначилось на аграрному секторі, де вільне підприємництво було близьким до західноєвропейської моделі розвитку дрібних, середніх і великих господарств. Ціни на землю, як основний засіб виробництва, після 1906 р. починають формуватися згідно повноцінних ринкових законів, невід'ємним атрибутом яких є право повного, необмеженого ніким і нічим, володіння своєю власністю, конкуренція, вільне переміщення товарів, включаючи і робочу силу, насамперед у межах держави. Відсутність у традиційній земельній общині права її членів вільно купувати і продавати землю, було одним з факторів рутинності в імператорській Росії сільськогосподарського виробництва. А податковий тиск на дрібних товаровиробників зумовлював втечу від землі, «щоб йти куди бог пошле» [47]. Селянин тікав від земельного наділу, писав один з сучасників, «коли тільки було куди тікати, навіть відкупаючись від наділу, платячи тому, хто згоджувався взяти наділ, платежі з якого перевищували його прибутковість» [48]. Не дивно, що середня ціна однієї десятини землі складала у 1863 - 1867 рр. на Лівобережжі 20,3 крб. [49], а на 1 січня 1915 р. - 290 крб. [50]. При цьому найшвидшими темпами ціни росли саме в період столипінської аграрної реформи: середньорічні темпи у 1863 -1890 роках складали 1,7 крб., а за 1905 -1915 рр. -14,8 крб., тобто у сім з половиною разів

швидше. Губернії Лівобережної України не були у цьому плані чимось особливим, про що свідчать, зокрема, дані табл. 4.3. Найшвидше росли ціни у степовій зоні України (Катеринославська, Херсонська, Таврійська) - 1443% за 51 рік. Що ж до Лівобережжя, яке (поряд з трьома губерніями Правобережжя) радянська статистика характеризувала ж Лісостеп, ріст цін склав 772 %.

Таблиця 4.3

Динаміка росту цін на землю по географічним регіонам України (у процентах)*

Роки	Зона степу	Зона лісостепу	По Україні
1863-1865	100	100	100
1871-1875	186	144	157
1881-1885	271	232	243
1891-1895	579	320	381
1901-1905	1114	584	710
1906-1914	1443	772	933

*Джерело: Сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923. – С. 25

Як бачимо, і в цьому випадку дає про себе знати загальна закономірність розвитку аграрного сектору: чим вищий рівень товарно-грошових відносин, тим гострішою стає конкуренція безпосередніх товаровиробників у боротьбі за основні засоби виробництва.

На початку XX ст. помітно зросли також і орендні ціни: якщо у 1881 р. вони складали на Лівобережжі 7,8 крб. за одну десятину [51], то у 1901 р. - 10,4 крб., а в 1912 р. - 18,3 крб. [52]. «Земельна рента навіть у грошовій формі..., - писав один з сучасних дослідників орендних відносин в Україні, - становила третину селянського врожаю. Зрозуміло, що такий рівень її був не стільки наслідком розвитку капіталізму, скільки результатом земельного голоду мільйонів людей. По суті, вона була особливим видом половинщини, хоч і мала вираз у грошах, тобто у вигляді загального буржуазного еквівалента. Буржуазна за формою, вона значною мірою була докапіталістичною за своєю сутністю. Земельна рента змінює свою природу

лише тоді, коли капіталістичний орендар стає повним господарем виробництва...» [53]. Іншими словами, мова йде про остаточне утвердження на початку ХХ ст. приватної власності на землю безпосередніх товаровиробників.

Динаміка зростання цін на так звані «товари повсякденного попиту», серед яких із зрозумілих причин найважливіше значення мали ціни на продукти харчування, представлена даними «Вестника финансов, промышленности и торговли» за 1916 р. (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Ціни на основні товари повсякденного попиту в губернських містах Лівобережної України*

№ п/п	Назва товару (в пудах)	Копійок		Ріст у процентах
		1904 р.	1913 р.	
1.	Борошно житнє	80	135	168
2.	Борошно пшеничне	150	175	116
3.	Борошно гречане	130	200	153
4.	Картопля	145	220	151
5.	Крупа гречана	110	180	163
6.	Пшоно	85	135	158
7.	Мило	320	440	137
8.	Сіль	40	50	125
9.	Яйця (копа)	90	185	205
10.	Молоко (відро)	100	120	120
11.	Масло коров'яче	1600	2200	137
12.	Олія	450	500	111
13.	Сало (за пуд)	600	1100	183
14.	Курка (одна)	35	80	228
15.	Гуска (одна)	70	150	214
16.	М'ясо гов'яже	420	720	171
17.	Свинина	400	760	190
18.	Цукор	430	440	102
19.	Керосин	124	174	140
Середня ціна усіх товарів		283	419	148

* Таблиця складена на основі даних: Вестник финансов, промышленности и торговли. – СПб., 1916. - № 3. – С. 91

За 9 років швидкого розвитку товарно-грошових відносин у країні, в цілому і на території трьох губерній Лівобережжя, зокрема, середня ціна

основних товарів з 19 найменувань зросла на 148%, тобто у півтора рази. Найбільший ріст цін зафіксований серед таких продовольчих товарів, як кури (228%) і гуси (214%), попит на м'ясо яких виявився особливо високим. Хоч попит на свинину у цьому відношенні, дещо відставав, однак він явно випереджав відповідні показники по гов'ядині (190% і 171%). Ціни на сало також зростали швидше (190%), ніж ціни на ту ж гов'ядину. Більше ніж у півтора рази зросли ціни на житнє борошно (168%) та гречане борошно (153%), тоді ж на пшеничне - усього на 116%. Після цукру (102%) це був найменший ріст цін, що пояснюється, насамперед, відповідним зростанням поставок цього товару місцевими виробниками.

Ціни, як відомо, формуються у тісному взаємозв'язку і взаємозалежності. Не були виключенням у цьому відношенні і ціни на товари широкого вжитку, що зростали одночасно з вартістю робочої сили. Коли звернутися до вартості найму сільськогосподарських робітників, скажімо, у Полтавській губернії, то її зростання мало такий вигляд (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Річний робітник на своєму одязі*

Категорія робітника	Середньорічна ціна (крб.)		Ріст у процентах
	1901-1905 рр.	1906-1910 рр.	
Дорослий чоловік	69,85	78,96	13,0
Жінка	44,55	50,63	13,6
Напівробітник**	33,92	36,74	8,3
Строковий робітник на літній період з розрахунку за 1 місяць найму			
Дорослий чоловік	7,09	8,02	13,1
жінка	4,92	5,5	11,7
Напівробітник	3,69	4,05	9,8

*Джерело: Статистический справочник по Полтавской губернии. Изд-е статистического бюро Полтавского губернского земства. Вып. 5-й. – Полтава, 1911. – С. 74

** Напівробітниками вважалися чоловіки, віком від 16 до 18 і від 50 до 60 років, а також жінки віком від 18 до 40 років (прим. авт.)

Отже, хоч за перше п'ятиріччя столипінської аграрної реформи і мало місце зростання ціни робочої сили, зайнятої у різних галузях сільськогосподарського виробництва, однак, вона у середньому на 40% була

нижчою відповідних показників по товарам широкого вжитку. Це, ще раз підкреслюємо, дані за п'ятиріччя, тоді як ціни на товари повсякденного попиту аналізувалися за більший проміжок часу - 9 років. На жаль, за цей час відповідних даних у нашому розпорядженні немає. Коли ж взяти динаміку цін за 14 років (1899 - 1913 рр.), то виявляється таке: зростання цін на робочу силу у Чернігівській губернії дорівнювало 59,3%; Полтавській - 63,6% і Харківській - 75,7%. Середній показник, таким чином, складає дещо більше 66%. У підсумку маємо: ріст цін на продукти харчування і деякі інші товари повсякденного попиту за 9 років склав 48%, а ціна робочої сили за 14 років - 66%. Більш точним, очевидно, буде дещо інше порівняння: ціни на вищезгадані товари зростали щорічно у середньому на 5,3%, а на робочу силу - 4,7%. У цьому випадку так звані «ножиці цін» виявляються менш значними. Однак у будь-якому випадку випередження темпів зростання цін на товари широкого вжитку все ж таки мало місце, як по Лівобережжю, так і по Україні в цілому [54], що пояснюється насамперед відставанням продуктивності праці від темпів зростання чисельності населення, а значить і попиту на вищезгадані товари. Московські дослідники І. Д. Ковальченко та Л. В. Милов у своїй оригінальній праці «Всероссийский аграрный рынок. XXVIII - начало XX века. Опыт количественного анализа» переконливо довели наявність взаємозв'язку загальних змін цін на робочу силу. Якщо, скажімо, аналізувати взаємозв'язок змін поденної плати у період збирання врожаю пішими робітниками, то за їх даними на території двох губерній Лівобережної України він мав такий вигляд (табл. 4.6). Аналізуючи дану таблицю вищезгадані автори роблять висновок: «На початку XX ст. тіснота взаємозв'язку у загальних змінах цін на робочу силу досягла ще більшого розмаху і глибини. По даним 1903 - 1913 рр., поденна плата пішим робітникам у період збирання врожаю на своєму утриманні мала тісний взаємозв'язок у 41 губернії (включаючи і Україну.- О.К.) Середній по усім губерніям коефіцієнт кореляції дорівнював $0,77 \pm 0,03$ (з поправкою на автокореляцію), детермінації - 54,8 - 64,0% [55]. Тіснота взаємозв'язку

загальних цін на робочу силу по окремим губерніям, із зрозумілих причин, була неодинаковою. У середньому по губерніям вона коливалась від 0,79 у Полтавській до 0,84, у Харківській і Чернігівській (0,77 по 42 губерніям). Аналогічним був стан справ щодо цін на робітників, які знаходилися на утриманні господарств. Це дає підстави для висновку, що на початку ХХ ст. у губерніях Лівобережної України, на відміну, наприклад, від Катеринославської і Таврійської губерній, «існував тісний взаємозв'язок в загальних змінах цін на робочу силу у кульмінаційний період стану ринку робочої сили, тобто у період збирання врожаю» [56]. Це означає, що у роки століпінської аграрної реформи рівень цін на робочу силу і товари повсякденного попиту регулювалися єдиними факторами, а саме: як єдиною вартістю та єдиною ціною робочої сили, так і єдиною вартістю і ціною товарів широкого вжитку. Якщо обрати для аналізу усі ціни в комплексі, то виявиться, що за 23 роки (1892-1915) на території Лівобережжя вартість землі зросла на 246%; праці - на 177%; продукція тваринництва - на 111%; хліб - на 99% [57].

Таблиця 4.6

**Взаємозв'язок загальних змін поденної плати у період збирання
урожаю пішим робітником у 1903-1913 рр.***

№ п/п	Губернія	На своєму утриманні		На утриманні господаря	
		Середній коефіцієнт кореляції	Автокореляція	Середній коефіцієнт кореляції	Автокореляція
1.	Полтавська	0,79	0,73	0,75	0,68
2.	Харківська	0,84	0,95	0,87	0,90
3.	Чернігівська	0,84	0,81	0,84	0,80
У середньому		0,82	0,83 1,8 рази	0,82	0,79 1,7 рази
У середньому по 42 губерніям імперії		0,77	0,71 1,7 рази	0,77	0,71 1,7 рази

*Джерело: Ковальченко И. Д. Всероссийский аграрный рынок. XXVIII – начало XX века. Опыт количественного анализа/ И. Д. Ковальченко, Л. В. Милов. – М.: Изд-во Наука, 1974. – С. 342

А тепер перейдемо до питань, пов'язаних з формуванням бюджету індивідуальних селянських господарств, які, як відомо, виробляли основну масу товарної продукції рослинного і тваринного походження. Щоб уявити собі тогочасне господарство середнього достатку, тобто таке, у якому прибутки покривали основні витрати, слід насамперед назвати його складові елементи. Згідно загальноприйнятих [58] розрахунків, що їх здійснив свого часу М. Н. Лещенко [59], для забезпечення бездефіцитного бюджету у Полтавській губернії домогосподар повинен був мати від 6 до 9 дес., а в Чернігівській і в Харківській - від 7 до 10 дес. землі. Саме такому розміру землеволодіння відповідав живий і мертвий інвентар, вказаний у додатку 14. З найважливіших засобів виробництва і знарядь праці у розпорядження селянина середнього достатку повинно було бути: дві пари волів, один кінь і одна корова. Обов'язковим було наявність залізного плуга. Борони, буккера, возів і саней для волів та коней тощо. Певну вартість мало і нерухоме майно: хата, клуня, приміщення для великої рогатої худоби, коня, свиней, овець. Нерідко в історико-економічній літературі при характеристиці бюджету селянської родини не враховуються воли [60]. Такий підхід приводить до помилкових висновків, адже воли, особливо на Лівобережній Україні, аж до 1917 р. відігравали дуже важливу роль не лише як тяглова сила, а й джерело угноєння землі.

На початку XX ст. земськими економістами ряду губерній були зібрані унікальні статистичні відомості щодо бюджету селянської родини середнього достатку. Найдетальніші дані свого часу були опубліковані полтавськими статистиками. При цьому особливе значення має той факт, що одні відомості стосувалися періоду, який передував столипінській реформі, тоді як інші - за 1911 р. (додаток 15). Не з усіма підрахунками земців можна погодитися, однак в цілому вони дають хоча б схематичне уявлення про структуру селянського бюджету, орієнтовну суму витрат та прибутків. Хоч загальна сума прибутку таких господарств і здається, на перший погляд досить значною (від 146 крб. у Курочки до 260 крб., у господарстві Портянки), однак

при поділі одержаної суми на усю землю (власну і орендовану) виходить усього 15 крб. чистого прибутку. Тільки у господарстві Приходька цей прибуток був удвічі більшим. Але ж і 30 крб. сума не така вже й значна, щоб розраховувати на суттєве розширення виробництва за рахунок купівлі додаткової землі або найновіших машин і механізмів чи інших потрібних господарству речей. Розраховувати на інтенсифікацію фізичної праці у цьому випадку не було підстав, адже тогочасний господар працював на межі своїх фізичних можливостей. Земський лікар з Чернігівщини О. Смаковський у своїх спогадах писав, що під час сільськогосподарських робіт «селянин забуває усі свої людські обов'язки і потреби: хворий, але не йде лікуватися, працюючи, аж поки не впаде у повному безсиллі» [61]. Щодо структури харчування заможних і незаможних селянських родин, то вона, за свідченням сучасників, не була різноманітною, зводячи до мінімуму витрати по цій статті бюджету. «Коли є хліб, то селянин вважає себе заможним і не шукає заробітків, - повідомляв усе той же О. Смаковський. - Якщо ми поглянемо на меню селянського столу, то побачимо, що хліб і хлібопродукти відіграють у ньому першочергове значення. Потім йдуть овочі. Молоко і сир - рідкісні блюда навіть у заможних селян; масло, яйця і птиця йдуть, головним чином, на продаж» [62].

З'ясовуючи питання щодо бюджету індивідуального селянського господарства в залежності від земельної забезпеченості, скористаємось статистичними даними, що їх одержали під час сільськогосподарського перепису 1916 р. полтавські земці (додаток 16). Побоючись «чорного переділу» земці, очевидно, свідомо завищили, скажімо, такі показники, як «особисті витрати». У результаті виявилось, що дефіциту бюджету не мали тільки господарства з 25 і більше десятинами землі (+365 крб.). Навіть з урахуванням того, що царська Росія перебувала у стані війни з її неминучим супутником інфляцією, важко уявити собі розмір особистих витрат у тих, хто мав до 1 дес. землі - 179 крб. 26 коп.; від 1 до 3 дес. - 275 крб. 24 коп.; від 3 до 6 дес. - 346 крб. 38 коп.; від 6 до 9 дес. - 398 крб. 82 коп.; від 9 до 12 дес. - 472

крб.; від 12 до 25 дес. - 591 крб. 51 коп.; від 25 до 30 дес. - 953 крб. 12 коп. У середньому витрати на особисті потреби складали, згідно земських даних, 459 крб. 56 коп. Вже згаданий раніше економіст С. Г. Струmilін, як і деякі земські дослідники початку ХХ ст. [63], називав учетверо меншу суму особистих витрат. На думку Струmilіна до середняків слід відносити господарства, річний прибуток яких складав від 220 до 550 крб. на рік [64]. Беручи до уваги рівень інфляції за 1914 - 1917 рр. у 30 - 40%, загальна сума особистих витрат під час війни була, звичайно вища за попередні роки, однак не у 3-4 рази. Жоден дослідник, як зарубіжний так і вітчизняний, ніколи не відносив господарства Лівобережної України з 6 дес. і більше до бідняцьких верств селянства з негативним балансом бюджету [65]. Висновок, таким чином, очевидний: наведені у додатку 16 дані щодо загальних витрат потребують суттєвої корекції. Цікавішими на думку автора цих рядків, є відомості при прибутки від сільського господарства, що виявилися більш точними. Згідно цих даних у господарствах, що мали у своєму розпорядженні до 3 дес. землі сторонні заробітки на 40% перевищували чисто сільськогосподарські прибутки. Отже, є підстави вважати типовим явище, коли землеволодіння до 3 дес. не могло забезпечити найелементарніших потреб селянської родини. Ця категорія сільського населення, питома вага якої на Лівобережжі згідно підрахунків П. Теличука перевищувала на початку ХХ ст. 19% [66], змушена була здобувати основні засоби до існування з допомогою сторонніх заробітків, тобто поза сільськогосподарською діяльністю на власній землі. Що стосується господарств з 3 - 6 десятинами землі, то ця соціальна група з допомогою заробітків досить суттєво (27%) поповнювала свій бюджет. Для усіх інших категорій сільськогосподарських товаровиробників сторонні заробітки не мали якогось особливого значення, однак навіть заможні селяни з 25-30 десятинами землі їх не цуралися. У цьому випадку, слід відмітити, мова, звичайно, не йшла про особисту участь у сільськогосподарських або несільськогосподарських роботах на стороні. Ця група хазяїв найчастіше

організовувала переробку продукції рослинництва або тваринництва, будуючи олійниці, млини, крупорушки, маслوبيйні тощо [67]. Аналізуючи бюджет селянського господарства другої половини ХІХ-початку ХХ ст., слід згадати і наявність численних податків, обтяження якими визнають не лише вітчизняні, але і ряд дослідників далекого зарубіжжя [68]. Так, згідно офіційних даних по Харківському повіту за 1881 р. уся сума податків на одну особу складала 9 крб. 98 коп., що майже дорівнювало вартості на той час коня чи корови [69]. А ще були обов'язковими для селян так звані натуральні повинності (ремонт шляхів і каналів на землях сільських громад, супровід арештованих, перевезення військових вантажів і новобранців, гасіння лісових пожеж, очищення зерна у магазинах для запасів хліба, ремонт громадських і церковних будинків тощо). У 1895 р. у Полтавській губернії, наприклад, сума обов'язкових місцевих зборів з мешканців села складала 610641 крб., тоді як натуральна повинність у переводі на гроші – 417899 руб., що становило більш як третину до обов'язкових грошових платежів [70].

На відміну від селянських господарств, що з фіскальних причин знаходились під пильною увагою як державних, так і земських установ, відповідні статистичні відомості щодо поміщицьких господарств розпорошені, випадкові і, у багатьох випадках, різнопланові. Єдиним масовим джерелом щодо цих суб'єктів господарського права, є переписи 1916 і 1917, однак, як цілком слушно констатували деякі дослідники, їх порівняти немає з чим [71]. Згідно даних М. Огановського, який добре знав аграрне питання імперської Росії початку ХХ ст., поміщики вели своє господарство лише на 34% власних сільськогосподарських угідь [72]. Це підкреслюємо, узагальнені дані. Що стосується Лівобережної України, то питома вага тих, хто організував власне господарство на землі, що перебувала у власності поміщиків, не досягала і 30% [73]. Ті відомості, що є у нашому розпорядженні, дозволяють зробити висновок про паразитизм більшості власників земельних латифундій, що виникли майже виключно шляхом brutального порушення віковичних прав корінного населення. Згаданий

паразитизм, який окремі сучасні дослідники [74] категорично відкидають, мав свої прояви, зокрема у тому, як здійснювалась експлуатація місцевих селян, більшість яких реформа 1861 р. залишила без достатніх засобів до існування. Навіть у роки столипінської аграрної реформи такі варварські способи експлуатації як відробітки і кабала були звичайним явищем в усіх, без виключення, губерніях Лівобережної України. В одному з видань кінця XIX ст. професор С. П. Богданов навіть обґрунтував невідповідність застосування нових машин і механізмів у поміщицькому господарстві через дешевизну робочих рук. «Дуже багато господарів - писав цей автор, - накупили жаток не тільки без будь-якої потреби, а навпаки, на шкоду своєму господарству. Снопов'язалка, наприклад, потребує близько 2 крб. 50 коп. на купівлю лише одного шпагату для кожної десятини! А вартість машини, запасних частин, а слюсар, а коні, а дорогі робітники - у що усе це обійдеться? Та ще, окрім усього цього, на руках у господаря залишаються купиці у полі. Але ж десятину у наших центральних губерніях залюбки збирають за 2 крб. 50 коп. - 3 крб. 50 коп. з усім, тобто включаючи вивіз хліба з поля» [75]. Звернемось до відповідних відомостей по Чутівському маєтку поміщика П. П. Дурново (додаток 17). Наведені дані дозволяють виявити не лише структуру бюджету, але й еволюцію його упродовж 6 років столипінської аграрної реформи. Так, за 1904/05 рр. сільськогосподарський рік прибуток поміщика Дурново склав 166 753 крб. У наступному році він зріс на 4,9%, але розгром економії у 1906 р. мав своїм наслідком збитки упродовж двох наступних років: 1906/07 рр. збитки сягнули 94,7%; 1907/08 р. - 54,5%; 1908/09 р. - 21,4%. Тільки у 1909/10 сільськогосподарському році економія знову одержала, нарешті, прибуток, що склав 42,8% до 1904/05 р. У наступному, 1910/11 рр., цей прибуток зріс більш, як удвічі - 93,6%. Щодо збитків, то вони мали місце кожного року. Якщо 1904/05 р. прийняти за 100, то збитки 1905/06 рр. складуть 5,7% попереднього року, а збитки 1906-07 р. - 1016,2%!

Після стабілізації ситуації, збитки 1909/10 рр. виявилися на 4,7% меншими 1904/05 рр., а за 1910/11 рр. сільськогосподарський рік вони перевищили усього на 8,0% дані відповідного року. Загалом же у 1910/11 р. прибуток маєтку Дурново склав 322 853 крб. Цифра говорить сама за себе. Як свідчать численні повідомлення, що їх час від часу публікували земські економісти [76], практика використання скрутного становища сільської бідноти у зимовий час для заключення кабальних контрактів, була звичайним явищем аж до 1917 р. Це знижувало і без того мізерну оплату праці у літній час приблизно на 14-16% [77], що у свою чергу забезпечувало високу рентабельність багатьох поміщицьких економій.

Особливою рентабельністю відзначалось одне з найвизначніших поміщицьких господарств не лише Лівобережної України, але і усєї Російської імперії, - Карлівський маєток герцога Мекленбург-Стрелицького (55248 дес.). Бюджет цього маєтку, що до середини XIX ст. належав родині останнього гетьмана України Кирила Розумовського, був виявлений в архівосховищах країни істориком А. М. Анфімовим (додаток 18). Загальний прибуток економії Мекленбург-Стрелицьких за десятиріччя початку XX ст. зріс на 64,3%, сягнувши у 1911/12 сільськогосподарському році 1142029 крб. Найвагоміший внесок давало рослинництво - 757271 крб.; друге місце у цьому ряду посідав Карлівський цукровий завод, від якого поступило 139066 крб. прибутку. Паровий млин- крупорушка дав 99448 крб., Ланнівський цукровий завод - 73640 крб.; винокурений завод - 40791 крб.; Карлівський крохмальний завод - 31514 крб.; лісництво - 21200 крб. і т.д. Майже по усім цим галузям господарства мало місце неухильне зростання прибутків. Тільки в окремих випадках (цукрові заводи, лісництво і винокурня) спостерігалась тенденція до зменшення прибутку. Виявляється, що прибуток зменшувався там, де конкуренція на ринку товарів і послуг вимагала оновлення основних фондів, чого з різних причин керівництво економією робило недостатньою. Те ж рослинництво, наприклад, давало стабільний прибуток переважно внаслідок жорстокої експлуатації найманих робітників, у яких забирали

більше половини зароблених ними коштів. Ось свідчення сільського старости с.Максимівки Івана Гайдука на суді у зв'язку з відомими подіями 1902 р. «Останнім часом стало особливо важко жити. Умови оренди землі у Карлівської економії з кожним роком стають все гіршими. Адже 10 років тому за 100 дес. толоки для економії ми збирали урожай на 60 дес., а тепер за оренду однієї десятини збираємо урожай з 1,5 десятини, причому економія примушує нас знищувати ще й ховрахів. Навіть штраф встановила 200 крб., коли ми цього не будемо робити... Карлівська економія, - пояснював той же староста, - віддає землю в оренду ще й на інших умовах: замість збирання зернових вимагає викопати картоплі або буряків по 2 ряди за кожен сажень орендованої землі. Таким чином, слід викопати на 60-ти рядах, кожен з яких мав 120 сажень довжини. Ця робота набагато важча, ніж збирати зернові. Виселятися з Максимівки мало кому вдається через те, що основна маса людей злиденна. Для виселення ж слід мати 300-500 крб. і більш-менш дорослий склад сім'ї. Отже, хочеш не хочеш, а доводиться сидіти дома, залишаючись у тому ж стані» [78]. Загальна картина складу капіталу Карлівського маєтку показана у табл. 4.7.

Таблиця 4.7

Капітал і прибутки Карлівського маєтку (тис. крб.)*

Склад капіталу	1899-1900 рр.	1913-1914 рр.	Ріст у процентах
Земля	1986,6	17086,5	860,3
Живий інвентар	284,0	836,3	294,3
Мертвий інвентар	899,9	6076,5	675,8
Каса, незавершене виробництво, зерно і матеріали (за мінусом дебіторів)	284,6	2779,5	978,5
Разом	3455,1	26778,8	775,0
Прибуток маєтку	695,6	1113,7	160,1
У процентах на вкладений капітал	20,1	8,1	-40

*Таблиця складена на основі даних: Анфимов А. М. Назв. праця. – С.

Буквально по усіх позиціях мало місце зростання капіталу. Лише прибутків від вкладеного у різних банках капіталу зменшилося за 14 років на 40%. Найбільший ріст капіталу спостерігався по статті: «каса, незавершене виробництво, зерно і матеріали» - 978,5%. Потім йде «земля» (860,3%) і «мертвий інвентар» (675,8%).

Таким чином, ті поміщицькі господарства, які пристосувалися до нових економічних умов, почували себе досить впевнено, нещадно експлуатуючи місцевих селян, що у боротьбі за виживання згоджувалися на будь-які умови праці. Немало поміщицьких економій формували свій бюджет на основі багатогалузевого господарства з яскраво вираженою тенденцією до розвитку переробних галузей. Це забезпечувало поставку на внутрішній і зовнішній ринки не лише сировини у вигляді зерна, буряка чи картоплі, але й переробленої продукції, готової до споживання. Так забезпечувалися не тільки ширші можливості її збуту, але й вищі ціни, а отже і відповідна рентабельність окремих поміщицьких коновій, які так вихваляє у своїх публікаціях донецька дослідниця Н. Р. Темірова [79]. Приклади ефективності сільськогосподарського виробництва в окремих маєтках є, по-перше, явищем не типовим для поміщицького землеволодіння і землекористування, а по-друге, згадана рентабельність досягалась за рахунок жорстокої експлуатації навколишніх селян. Хіба про позитивний вплив на сільські господарства свідчить діяльність згаданого щойно Карлівського маєтку, коли згадати про те, що відоме повстання селян Полтавської і Харківської губерній розпочалося саме у навколишніх селах містечка Карлівки [80]? Цілком очевидним є факт, що історичне змагання селянського і поміщицького господарств останнє все ж таки прогало. Загальна тенденція, що була характерна для усіх регіонів Російської імперії, включаючи і Лівобережну Україну, полягала у неухильному скороченні напівфеодальної поміщицької власності і утвердження індивідуального селянського землеволодіння фермерського типу. Цей висновок підтверджується тим, що кількість селянських господарств по усім соціальним групам, що мали у своєму

розпорядженні 9 дес. і більше, неухильно зростала. Якщо за відправну точку взяти 1882 р., то у Полтавській губернії, наприклад, кількість господарств з 9-15 дес. землі у 1910 р. зросла на 26%; 15-50 дес. - на 14%, а великих господарств з 50 дес. і більше - на 60%! У той же час кількість безземельних зросла на 18%, а усіх селянських господарств Полтавщини за 28 років стало більше на 27% [81]. Висновок очевидний: найшвидше зростала кількість саме заможних селянських господарств, що нерозривно пов'язано з їх ефективністю, здатністю вести успішну боротьбу на ринку сільськогосподарської продукції.

Загалом же є усі підстави для висновку про те, що інтенсивний розвиток фінансово-кредитних відносин у другій половині XIX ст. і, особливо, на початку XX ст. здійснив очевидний вплив на усі сфери сільськогосподарської діяльності як регіону Лівобережжя, так і країни у цілому. Для підтвердження загального висновку достатньо, як нам здається, навести кілька ключових з цієї точки зору цифр. Так, на етапі слабкого розвитку фінансово-кредитної системи (70-ті роки XIX ст.) у порівнянні з 1907-1916 рр., урожайність жита зросла на Лівобережжі на 200 % (по Україні – на 180 %); поголів'я коней – на 215 % (по Україні – на 124 %) [82]. У сільському господарстві набули поширення новітні, більш досконалі знаряддя праці, різноманітні машини і механізми. Зміцнення зв'язків з розвинутими країнами Західної Європи забезпечили, загалом, пришвидшення процесу модернізації усіх сфер суспільного життя, яка, втім, могла б здійснюватися значно швидшими темпами, коли б на його шляху не стояли залишки кріпосницьких пережитків в особі поміщицького землеволодіння і абсолютної влади монарха. Що ж до зауваження окремих авторів про те, що основним гальмом модернізації сільського господарства були не економічні фактори, а інертність селянина, який немов би не мав стимулу для підвищення продуктивності праці [83], то такі ідеї не витримують жодної критики, якщо пам'ятати про його тяжку повсякденну працю. Сподіваємось, що певну роль у підтвердженні такого висновку відіграє і наше дослідження.

Примітки:

1. ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXV. - СПб., 1905. - № 26873.
2. Див.: Симонова М. С. Аграрная политика самодержавия в 1905 г. / М. С. Симонова // Исторические записки. Т. 81. – М.: Наука, 1968. – С. 213.
3. Витте С. Ю. Воспоминания. Т. 2 (1894 - октябрь 1905). Царствование Николая II/ С. Ю. Витте.- М.: Изд-во социально-экономической лит-ры, 1960. - С. 539.
4. Аграрный вопрос в Совете министров (1906 г.).-М.-Л.: Государственное изд-во, 1924. - С. 199.
5. Журнал заседания съезда учредителей Всероссийского союза землевладельцев 17 ноября 1905 г. - М., 1906. - С. 21.
6. Див.: Аграрный вопрос в Совете Министров (1906 г.). - С. 155.
7. РДІА. - Ф. 1276. - Оп. 1. - Спр. 96: «Справа про розробку заходів по попередженню селянських заворушень».- Арк 19.
8. ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI. - СПб., 1909. - С. 199.
9. Известия Главного управления землеустройства и земледелия. - 1906. - № 25. - С. 427.
- 10.РДІА. - Ф. 391. - Оп. 4. - Спр. 288: «Про переписку із землевпорядними комісіями».- Арк. 12.
- 11.Собрание узаконений и распоряжений правительства. 1906. Отдел первый. Первое полугодие. - СПб., 1906. - С. 695.
- 12.ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI. – СПб., 1909. – С. 200.
- 13.Наказ землеустроительным комиссиям. - СПб., 1906. - 26 с.
- 14.Приложение к наказу землеустроительным комиссиям, утвержденному Комитетом по землеустроительным делам 19 сентября 1906 года. - СПб., 1906. - 51 с.
- 15.РДІА. - Ф. 408. - Оп. 1. - Спр. 3: “Про організацію землевпорядних комісій та відкриття їх діяльності”. – Арк. 4.

16.РДІА. - Ф. 408. - Оп. 1. - Спр. 2: “За розпорядженнями про відкриття землевпорядних комісій у 1907 р.” –Арк. 13.

17.Известия Главного управления землеустройства и земледелия. - СПб., 1906. - № 42. - С. 718.

18. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах.- Т. 1 / ред. кол.: В. М. Литвин (голова) та ін. – К.: Наук. Думка, 2006. – С. 370.

19. Гинев В. Н. Февральская буржуазно-демократическая революция и аграрный вопрос у эсеров (Соотношение программы и тактики) / В. Н. Гинев// Проблемы крестьянского землевладения и внутренней политики России. Дооктябрьский период. – Л.: Наука, 1972. – С. 325.

20.Высочайше утвержденное местное положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской//ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб.: Тип. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1863. - № 36663.

21.Сборник узаконений и распоряжений правительства о сельском состоянии. Общее положение о крестьянах (Особое приложение к Т. IX Закона о состояниях, изд. 1902 г. и по продолжению 1906,1908 и 1909 гг.). Изд-е 8-е, значит. доп., испр. и перераб. - СПб., 1911. - С.65.

22.Якименко М. Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906 - 1917 рр.: причини, зміст, наслідки/М. Якименко, О. Краснікова, Д. Селіхов //Економіка України. -1997. - № 8. - С. 63.

23.Полный свод законов о крестьянах: Подробный систематический сборник законоположений, узаконений и распоряжений правительства об устройстве сельского состояния и крестьянских учреждений. В 6 частях Т. 1-й. - М, 1908. - С. 98.

24.Сборник узаконений и распоряжений правительства, касающихся крестьянского землеустройства и землепользования. - СПб.: Изд-е земского отдела МВД, 1907. - С. 23.

25.ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI. – СПб., 1909. – С. 970.

26.Там само. – С. 971.

27.Отчетные сведения о деятельности землеустроительных комиссий на 1 января 1916 г. - Пг., 1916. -С. 25.

28.Там само.

29.ДАПО. - Ф. 80. - Оп. 3. - Спр. 40: “Про розверстання на відрубні ділянки землі Лизогубівської сільської громади Пирятинського повіту”. - Арк. 12.

30.Отчетные сведения о деятельности землеустроительных комиссий на 1 января 1916 г. – С. 25.

31.Там само.

32.Дубровский С. М. Назв. праця. – С. 558.

33.ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. VII. - СПб., 1833. - С. 640.

34.Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. Изд-е ЦСК МВД. - СПб., 1907. - С. 114.

35.Див.: Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914/ Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. - К.: Наукова думка, 1976. - С. 62.

36.Підраховано на основі даних: Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям. - М.: Типография М.К.Х. - 1923. - С. 94-126; Лось Ф.Є. Назв. праця. - С. 62.

37.Див.: Известия Земского отдела. -1914. - № 12, 1915. - № 3, 6, 7, 9, 11.

38.Симонова М. С. Мобилизация крестьянской надельной земли в период столыпинской аграрной реформы / М. С. Симонова// Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сборник V. - М.: Изд-во АН СССР, 1962. - С. 407.

39.Див.: Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ. 1837 - 1887 гг. Часть 2. Отдел 1. - М., 1888. - С. 18.

40.Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Т. 1. - СПб., 1905. - С. 113.

41.Див., напр.: Ленін В. І. Столипін і революція/ В. І. Ленін// Повне зібр. тв. - Т. 20. - С. 308.

42.Підраховано на основі даних: Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. Изд-е ЦСК МВД. - СПб., 1907. - С. 11.

43.Там само. – С. 50.

44.Статистический справочник по Югу России. – Полтава, 1910. – С. 16.

45. Див.: Сидельников С. М. Аграрная реформа Столыпина. (Учебное пособие)/ С. М. Сидельников.- М.: Изд-во Московского ун-та, 1973.- С. 99, 112, 123.

46.Вергунов В. А. Україна та столипінська аграрна реформа: передумови, завдання, здійснення: монографія / В. А. Вергунов, А. П. Коцур, В. П. Коцур. – К., 2008. – С. 62.

47.РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 112: «Звіт херсонського губернатора за 1904 рік». – Арк. 401.

48.Ленін В. І. Робітничча партія і селянство / В. І. Ленін// Повне зібр. тв. Т. 4. – С. 412.

49. Материалы по статистике движения землевладения России. Вып. XIII: Погубернские итоги мобилизации земель и средние земельные цены за 40-летие 1863-1902 гг. – СПб., 1907. – С. XV.

50.Статистический справочник по аграрному вопросу. Вып. 1. – М., 1914. – С. 16.

51.Ставровский Я. Ф. Переселение в Сибирь. Прямое и обратное движение переселенцев семейных, одиноких, на заработки и ходоков / Я. Ф. Ставровский, В. В. Алексеев. - СПб., 1906.- С. 20.

52. Стоимость производства главнейших хлебов. Вып. 1: Статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. – Пг., 1915. – С. 111.

53. Якименко М. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму / М. А. Якименко // Український історичний журнал.-1991 .-№ 2.-С. 61. Див. також: Анфимов А. М. К вопросу об аренде земли и земельной ренте в Европейской России в конце XIX - начале XX в. / А. М. Анфимов// Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.- М.: Изд-во АН СССР, 1961.- С. 290.

54. Сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923. – С. 229.

55. Ковальченко И. Д. Всероссийский аграрный рынок. XXVIII - начало XX века. Опыт количественного анализа/ И. Д. Ковальченко, Л. В. Милов.- М. : Изд-во Наука, 1974.- С. 340.

56. Там само. – С. 343.

57. Сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923. – С. 29.

58. Див: Історія Української РСР. Т.3 : Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.).- С. 334.

59. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.)/ М. Н. Лещенко.- К.:Наукова думка, 1970.- С. 56.

60. Див., напр.: Лось Ф.Є. Назв. праця. – С. 66.

61. Смаковський А. О смертности сельского населения в Малороссии / А. Смаковський. -Чернигов, 1894.- С. 10.

62. Там само. – С. 14.

63. Див.: Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. 5 бюджетов крестьянских хозяйств с. Демяновки Полтавской губернии Хорольского уезда.- Полтава, 1903.- С. 143.

64. Струмилин С. Г. Назв. праця.- С. 221.

65. Див. напр.: Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні. 1917-1923/ Р. Д. Лях. – К. : Вища школа, 1975. – 118 с.; Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни. (1919 р.) / І. К. Рибалка. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1962. – 192 с.; Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М. А. Рубач. – К.: Изд-во АН УССР, 1957. – 457 с. та ін.

66.Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук.- К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973.- С. 44.

67.Прокопович С. Н. Сельскохозяйственная кооперация и бюджет крестьянского хозяйства / С. Н. Прокопович. – М. – Пг., 1922. – С. 74.

68.Kerblay В. Du mir aux aqrovilles. – Р.: Inst. d'etudesnslaves. – Paris. – Р. 157.

69.РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 3. – Спр. 56. –Арк. 98.

70.Приложение к всеподданнейшему отчету полтавского губернатора за 1895 год. – Полтава: Тип. губерн. правления, 1896.- С. 58.

71. Див., напр.: Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. (Конец XIX - начало XX века)/ А. М. Анфимов.-М.: Наука, 1969.- С.83.

72.Огановский А. П. Захватное, капиталистическое и трудовое землевладение в России/ А. П. Огановский// Борьба за землю. Т. 1. Часть 1. – СПб., 1908. – С. 143.

73.Обеспеченность пахотной землей хозяйств Полтавской губернии. Дополнение к «Материалам подворной переписи 1900 года. Итоги по губернии». – Полтава, 1907. – С. 37; Рклицкий М. В. Изменения в хозяйственной жизни населения Полтавской губернии по данным переписи 1900-1910 гг./ М. В. Рклицкий// Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. – Полтава: Тип. т-ва Печатного Дела, 1916. – С. 45.

74. Темірова Н. Р. Історія поміщиків України II половини XIX – початку XX ст. в сучасній літературі / Н. Р. Темірова// Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. – Вип. 64.– Київ, 2002. – С. 80.

75. Вся Россия. Т. 2. – СПб., 1897. – С. 68.

76. Див., напр.: Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии (по сообщениям корреспондентов) за 15 лет (1886-1900 гг.).- Полтава, 1904.- С. 338-343.

77. Там само. – С. 338.

78. Крестьянское движение 1902 года. Сборник документов и материалов. – М.-Л.: 1923. – С. 59.

79. Темірова Надія. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Надія Темірова. – Донецьк: Вид-во ДонДУ, 2003. – 314 с.

80. Лещенко М. Н. Масові селянські заворушення 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях / М. Н. Лещенко// Український історичний журнал. – 1971. - № 11. – С. 107-120.

81. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. -Полтава, 1916.- С. 38.

82. Сельское хозяйство Украины / под ред. М. Б. Гуревича и В. М. Соловейчика. – Харьков: Издат. Отдел Н. К.З., 1923. – С. 168-169, 194-195.

83. Див. : Lincoln W. B. In War's dark Shadon: The Russians before the great war. – N. – Y.: Dial press, 1983. – Р. 49; Опанасенко В. М. Господарська мотивація основних верств українського суспільства у пореформений період (друга половина XIX – початок XX ст.)/ В. М. Опанасенко// Економіка та держава. – 2011. - № 3.- С. 63.

В И С Н О В К И

Аналіз стану справ з фінансами та кредитом у сільськогосподарському секторі економіки Лівобережної України, що була складовою частиною народногосподарського комплексу Російської імперії кінця XIX - початку XX ст., дає можливість сформулювати ряд узагальнюючих висновків.

1. Скасування кріпосного права здійснювалося у тісному взаємозв'язку з реформуванням усієї фінансово-кредитної системи Російської імперії, становлення якої відбувалося у відповідності до класичних зразків ринкового господарства західноєвропейського типу. Організація викупу з її неминучим пожвавленням товарно-грошових відносин суттєво розширила сферу ринкових стосунків, звівши до мінімуму на Лівобережжі такі анахронічні явища, як відробітки і половинщина.

2. Прямим наслідком викупу була поява на Лівобережжі численної соціальної групи повноцінних власників земельних наділів, процес купівлі-продажу яких неминуче породжував іпотеку. Закономірним явищем слід вважати виникнення різноманітних банківських структур, що упродовж кількох десятиліть перетворилися у життєздатні фінансові установи як загальнодержавного, так і регіонального значення. Оперуючи величезними коштами, державні Селянський і Дворянський та акціонерні Полтавський і Харківський земельні банки, відігравали помітну роль у перерозподілі такого важливого засобу виробництва, як земля. Беручи до уваги той факт, що даний процес характеризувався зростанням кількості землі у безпосередніх товаровиробників, можна констатувати очевидну прогресивність діяльності згаданих банківських інституцій, їх позитивний вплив на аграрний сектор економіки країни.

3. Однією з особливостей економіки Російської імперії пореформених десятиліть була наявність широкої сітки таких дрібних фінансових структур, як волосні каси, що тривалий час відігравали роль єдиної кредитної установи для непривілейованих станів. Сільські ж банки,

які виникли свого часу на землях удільного відомства, не набули масового явища, а отже помітної ролі у середовищі непривілейованих станів не відіграли. Ініційовані органами державної влади ці дрібні кредитні установи змушені були діяти у жорстких лещатах бюрократичних інструкцій, що, в кінці-кінців, і зумовило на початку XX ст. поступове їх відмирання. Місце волосних ощадних та допоміжних кас, як і сільських банків, поступово зайняли ощадно-позичкові і, особливо, кредитні товариства, статuti яких затверджувалися у зовсім інших економічних реаліях кінця XIX - початку XX ст., що докорінно відрізнялися від 40-х років XIX ст. Нові реалії, окрім усього іншого, відзначалися ширшими економічними правами безпосередніх учасників кредитних відносин, що, як ми переконалися, були переважно товаровиробниками сільськогосподарської продукції.

4. Порівняння економічних результатів діяльності різних банківських структур дає підстави для висновку про значно вагоміші показники тих інституцій, в яких активну участь приймав приватний капітал. Це зайвий раз підтверджує доведену ще Адамом Смітом тезу про вирішальне значення у господарській практиці взагалі і успіху на фінансовому ринку зокрема тих суб'єктів господарського права, в яких реакція на зміну кон'юктури ринку є найоперативнішою. Якщо для ухвалення відповідного рішення місцевим відділенням державних банків у ряді випадків потрібна була санкція Ради банку, що знаходилася у Петербурзі, то акціонерні банки на місцях могли прийняти миттєві рішення з допомогою правління або його голови. У результаті мав місце виграш і у часі, і, що особливо важливо, у економічних показниках.

5. Досвід функціонування Дворянського земельного банку в конкретно- історичних умовах Лівобережної України зайвий раз доводить, що систематичне і тривале надання пільг в аграрному секторі економіки не сприяє підвищенню ефективності господарювання суб'єктів фінансових відносин, бо гальмує природний в ринкових умовах процес переходу

сільськогосподарських угідь від гірших до кращих організаторів виробництва.

6. Для пожвавлення фінансової активності на початку XX ст. дуже велике значення відіграла столипінська аграрна реформа. І справа полягала не тільки у тому, що саме з допомогою столипінського законодавства ринок землі поповнився новими масивами земель колишніх селян-общинників. Надзвичайно важливу роль відіграло безпосереднє фінансування урядом відповідних програм реформування сільського господарства та землеустрою виділених з общинного володіння індивідуальних селянських господарств. Окрім цього, в роки столипінської реформи була суттєво перебудована і діяльність Селянського поземельного банку, що дозволило прискорити процес концентрації переважно дворянської землі у реальних і ефективних господарів з числа непривілейованих станів.

7. Дослідженням встановлено, що існуюча тривалий час в радянській історичній науці теза про розорення як основної причини продажу дрібними товаровиробниками своїх сільськогосподарських угідь на матеріалах Лівобережної України не підтвердилась. Як виявилося, українські селяни продавали свої наділи головним чином для того, щоб одержати кращі і більші ділянки землі у своєму регіоні, або далеко за його межами.

8. Обґрунтовано принципово новий висновок про те, що у роки столипінської аграрної реформи процес розорення поміщицьких господарств суттєво прискорився насамперед внаслідок створення державою кращих порівняно з другою половиною XIX ст. умов кредитування дрібних сільськогосподарських товаровиробників.

9. Перетворення основної маси сільськогосподарських угідь у повноцінний товар не привело до засилля іноземних власників, які на Полтавщині, наприклад, складали усього 0,02% усіх мешканців. Навіть з урахуванням власності купців, міщан і торгово-промислових товариств ця категорія населення володіла по усій Україні напередодні 1917 р. 7,5% загальної кількості землі.

10. Еволюція сільського господарства на шляху до утвердження повноцінних ринкових відносин західноєвропейського типу супроводжувалась формуванням цін під вирішальним впливом відповідної кон'юктури ринку, а не адміністративного свавілля державного (чи поміщицького) чиновника, як це було до 1861 р. Переборюючи залишки феодалізму з його традиційними становими привілеями, що проявлялися, зокрема, у численних пільгах дворянству, ринкова економіка до 1917 р. включно забезпечувала в цілому реальний і неухильний прогрес, який, однак, міг би бути значно вагомішим при умові більшої підтримки індивідуального селянського господарства і, навпаки, припинення безперспективної з економічної точки зору, як показав історичний досвід, дотації дворянству. Адже саме гострі суперечності в економіці і соціальній сферах, поглиблені неминучим під час війни зниженням життєвого рівня основної маси громадян, привели, врешті-решт, до соціальних потрясінь 1917 - 1920 рр. з їх жахливими в усіх відношеннях наслідками.

Рекомендації для нашої повсякденної практики логічно впливають із вищезгаданого.

По-перше, для ефективного здійснення аграрних реформ і приєднання у перспективі до європейського економічного простору, відповідно до угоди про асоціацію України з Європейським Союзом, доцільно, на думку автора цих рядків, створити спеціальні обласні і районні земельні комісії, повноважень яких було б достатньо для оперативного втручання в поземельні відносини з метою створення безпосереднім власникам землі якомога кращих умов господарювання.

По-друге, одночасно з діяльністю вищезгаданих комісій слід узгодити існуюче законодавство з Конституцією України, ст.14 якої гарантує право власності на землю не лише юридичним, але й фізичним особам. Перетворення землі у товар з одного боку є неминучим, а з іншого - суттєвим фактором концентрації основних засобів виробництва у руках дбайливих

господарів, що хочуть і можуть успішно конкурувати на ринку товарів і послуг.

По-третє, одночасно з включенням до товарного обігу землі, як важливого засобу виробництва, слід створювати іпотечні банки, що, згідно світового і вітчизняного досвіду, активно включаються у фінансування сільськогосподарського виробництва. Потреба ж у його фінансуванні з року в рік зростає одночасно з ускладненням умов сільськогосподарської діяльності і підвищенням вартості техніки, насіння та засобів захисту рослин.

По-четверте, створення сприятливих умов для розвитку малого і середнього бізнесу, що визнано сьогодні одним з пріоритетів економічної політики в Україні, неможливе без чіткого законодавчого визначення поняття кооперативу загалом і кредитних спілок зокрема. Внесення до Верховної Ради 21 квітня 2017 р. нового проекту Закону «Про кредитні спілки» дозволить не тільки чітко визначити статус кредитної спілки, а й створити умови для відродження колишнього їх значення як важливого чинника кредитування дрібних сільськогосподарських товаровиробників. З урахуванням усього вищесказаного актуальним залишається вивчення таких наукових проблем, як вплив іноземних кредитів на розвиток аграрного сектору економіки країни; роль і місце іпотечних банків у загальнодержавній банківській системі; роль кредиту в організації переробки сільськогосподарської продукції (виробництво борошна, олії, масла, продукції тваринництва тощо).

І, нарешті, останнє. Органам державної влади слід не гальмувати, як це, на жаль, інколи має місце, а навпаки, заохочувати ініціативу безпосередніх товаровиробників, які не одержуючи потрібної допомоги з боку виконаних структур намагаються самі створювати різні форми кооперативних об'єднань. Не викликає сумніву, що тільки впровадження у практику комплексу заходів по реальному реформуванню аграрних відносин на основі повного і безумовного визнання права власності на землю, як засобу виробництва безпосередніх товаровиробників, здатне покінчити із занепадом

сільськогосподарського виробництва. В Україні є усі об'єктивні дані для відновлення її колишньої слави житниці Європи. Потрібна лише політична воля і бажання усіх гілок влади та місцевого самоврядування рухатись второваним шляхом, а не здійснювати усе нові і нові економічні експерименти, наражаючи мільйони людей на важку, але малоефективну працю як у кооперативному, так і індивідуальному секторах народного господарства.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Дані кількості і суми заявок на видачу кредиту, а також урожайності зернових культур по Полтавській губернії за 1886-1900 рр.*

№ п/п	Роки (X_1)	X	Y1	Y 2	$(X_1 - X_{cp})^{A2}$
1	2	3	4	5	6
1	1886	0	373	0,6059	49
2	1887	5	175	7,2109	36
3	1888	5	107	1,6358	25
4	1889	6	161	2,6849	16
5	1890	7	232	3,6073	9
6	1891	6	126	3,5927	4
7	1892	0	69	1,7959	1
8	1893	8	63	2,1718	0
9	1894	8	126	3,688	1
10	1895	5	154	5,9072	4
11	1896	5	141	6,4687	9
12	1897	4	200	3,2994	16
13	1898	2	167	6,689	25
14	1899	3	132	4,1196	36
15	1900	6	169	5,1533	49
Сума	28395	70	2395	58,6304	280
Середнє	1893				

*Таблиця складена на основі даних: Павловский И. К. Истории Полтавского дворянства. Т.2.- Полтава, 1907.-С. 136; Переселение из Полтавской губернии с 1861 года по 1 июля 1900 года. Вып.1. Сост. по поручению Полтавской губернской земской управы.- Полтава, 1900.- С. 91-92.

Де X_1 - урожай зернових культур по 8-ми бальній системі;

Y_1 - кількість заявок на видачу кредиту (штук);

Y_2 - сума виданого кредиту (млн. крб.).

Завдання: а) Провести економетричний аналіз залежності: Y_1 і Y_2 від X .

б) Провести економетричний аналіз динаміки показників: Y_1 , Y_2 , X . Розрахунки проведені з допомогою електронної таблиці Excel 97.

Тексти для заголовків графіків.

Динаміка урожайності зернових культур.

Динаміка кількості заявок на видачу кредиту.

Динаміка суми виданого кредиту.

Урожайність зернових культур.

Кількість заявок на видачу кредиту.

Суми виданого кредиту.

Залежність Y_1 від X .

Залежність Y_2 від X .

Визначимо залежність Y_1 від X .

Представимо результат виконаної функції ЛІНІЙН.

-10.18702

207.20611

7.7069955

40.489242

Продовження додатку 1

0.1184723 72.023649

1.7471265 13

9063.547 67436.279

Представимо результати розрахунків у загальноприйнятому вигляді.

$Y1 = 207.20611 - 10.187 * X,$

$Sa = 40.489242 \quad 7.706995$

$ta = 5.1175596 - 1.32179 \quad tra6 = 2.160368$

$E = 72.023649$

$R^2 = 0.1184723$

$F = 1.7471265$

$F_{Ta6} = 4.667186$

Результатом розрахунку функції ЛІНЕЙН. є матриця чисел, що характеризує лінійну регресійну модель

$Y = a_0 + a_1 * X + e$, з допомогою статистик:

$Sa_0, Sa_1, E, F, R^2, C_{рег}, C_{ост.}$, розташованих у такій послідовності $a_1 \quad a_0$

$Sa_1 \quad Sa_0$

$R^2 \quad E$

$F \quad (n - k)$

$C_{рег} \quad C_{ост}$

Де a_1, a_0 - коефіцієнти лінійної моделі,

Sa_1, Sa_0 - середньоквадратичне відхилення коефіцієнтів a_1 і a_0 від своїх математичних перспектив,

E - помилка моделі або середньоквадратичне відхилення залишків,

F - критерій Фішера,

R^2 - коефіцієнт детермінації,

$(n - k)$ - число ступенів свободи для залишків моделі, n - об'єм виборки,

k - кількість коефіцієнтів у моделі з включенням вільного коефіцієнту,

$C_{рег}$ - сума квадратів відхилень Y , зумовлених регресією,

$C_{ост}$ - сума квадратів відхилень залишків.

Примітки:

1. Характеристики моделей, що виводяться, пов'язані між собою такими співвідношеннями:

$$E = \frac{C_{ост}}{(n - k)}, \quad F = \frac{C_{рег} * (n - k)}{C_{ост} * (k - 1)}, \quad R^2 = \frac{C_{рег}}{C_{рег} + C_{ост}}$$

a_1
 $ta_1 = \frac{a_1}{Sa_1}$

a_0
 $ta_0 = \frac{a_0}{Sa_0}$

де ta_1, ta_0 - критерії Стюдента для коефіцієнтів a_1 і a_0 .

0. Для функції ЛІНІЙН діапазон пояснюваних перемінних може складатися з перемінних, порядковий номер яких повинен збільшуватися зліва на право. Числові значення коефіцієнтів функція ЛІНІЙН виводить з права на ліво.

1. $F_{таб.}$ - табличне значення критерія Фішера визначено на рівні значення 0,05 і числа ступенів свободи для більшої дисперсії $M1 = k - 1$ і числа ступенів свободи для меншої дисперсії $M2 = n - k$, ($F_{таб.}(\alpha = 0,05, M1 = k - 1, M2 = n - k)$).

2. $t_{таб.}$ - табличне значення критерія Стюдента визначено на рівні значимості 0,05 і числа ступенів свободи $M = n - k$. ($t_{таб.}(\alpha = 0,05, M = n - k)$).

Представимо результати економетричного аналізу.

Висновки:

- 11.847234 % вар'ювання Y відбувається за рахунок виокремленої тенденції;
- По критерію Фішера достовірність моделі статистичному доведенню не підлягає; (бо $F < F_{таб.}(\alpha = 0,05, M1 = k - 1, M2 = n - k)$)
- По критерію Стюдента достовірність коефіцієнтів моделі статистичному доведенню також не підлягає (бо $ta_1 < t_{таб.}(\alpha = 0,05, M = n - k)$).

Продовження додатку 1

4. При ймовірному значенні пояснюваної перемінної $X_{\text{йм.}} = 6$ найімовірніше значення залежної перемінної буде складати

$U_{\text{пр}} = 146.08397$

Прогнозне значення залежної перемінної з імовірністю 0,95 буде знаходитися в інтервалі від -9.513635 до 301.6816.

4. Графічне представлення результатів розрахунку буде мати такий вигляд.

Мал. 1. Графічне представлення залежності кількості заявок кредиту від урожайності зернових культур.

Визначимо залежність Y_2 від X .

Представимо результат виконання функції ЛІНІЙН.

0.1391653 3.2592554

0.2195949 1.1536574

0.0299681 2.0521652

0.4016216 13

1.6913822 54.747968

Представимо результати розрахунків в загальноприйнятому значенні.

$Y_2 = 3.2592554$ $0.139165 \cdot X$,

$S_a = 1.1536574$ 0.219595

$t_a = 2.8251502$ 0.633736 $t_{\text{таб.}} = 2.160368$

$E = 2.0521652$

$R^2 = 0.0299681$

$F = 0.4016216$ $F_{\text{таб.}} = 4.667186$

Представимо результати економетричного аналізу.

Висновки:

0. 2.9% вар'ювання Y відбувається за рахунок виділеної тенденції;

1. По критерію Фішера достовірність моделі статистично довести не можливо;
(бо $F < F_{\text{таб.}}$ (альфа = 0,05, $M_1 = k-1$, $M_2 = n-k$))

2. По критерію Стьюдента достовірність моделі статистично довести не можливо.
(бо $t_a < t_{\text{таб.}}$ (альфа = 0,05, $M = n - k$)).

3. Графічне представлення результатів розрахунку має такий вигляд.

Продовження додатку 1

Вивчимо динаміку показників X, Y1, Y2 і одержимо прогноз до 1913 року.

Динаміка урожайності зернових не має чітко визначеної тенденції зростання або зниження.

Продовження додатку 1

Динаміка сум кредитів має слабо виражену лінійну тенденцію.

Одержимо прогноз сум кредитів до 1913 року.

Визначимо залежність Y_2 від X_1 .

Представимо результат виконання функції ЛІНІЙН.

0.2004046 -375.4573

0.1114268 210.93146

0.1992469 1.8645268

3.2347171 13

11.245366 45.193984

Представимо результати розрахунків у загальноприйнятому визначенні.

$Y_2 = -375.4573$ $0.200405 \cdot X_1$

$S_a = 210.93146$ 0.111427

$t_a = -1.779997$ 1.798532 $t_{таб.} = 2.160368$

$E = 1.8645268$

$R^2 = 0.1992469$

$F = 3.2347171$ $F_{таб.} = 4.667186$

Представляєм результати економетричного аналізу.

Висновки:

0. 19.92469 % вар'ювання Y відбувається за рахунок виділеної тенденції;

1. По критерію Фішера достовірність моделі статистично довести неможливо.
(бо $F < F_{таб}$ (альфа = 0,05, $M_1 = k - 1$, $M_2 = n - k$)).

2. По критерію Стюдента достовірність коефіцієнтів моделі статистично довести неможливо.

(бо $t_a < t_{таб.}$ (альфа = 0,05, $M = n - k$)).

3. Графічне представлення результатів розрахунку має такий вигляд.

Додаток Іа

Таблиця термінів позик, виданих 4,5% заставними листами і платежі по них у Дворянському банку, згідно Статуту 1890 р.*

Термін позичок	Піврічні платежі на сто				Сума річного платежу на сто	Термін погашення		
	Пога-шення	Росту	На вит-рати по управл. і в за-пасний капітал	Разом		Число років	Число місяців	Число днів
11 років	3,625	2,25	0,125	6,00	12,00	10	10	10
14 років	2,625	2,25	0,125	5,00	10,00	13	11	2
20 років	1,625	2,25	0,125	4,00	8,00	19	6	13
25 років	1,125	2,25	0,125	3,50	7,00	24	8	11
34,6 років	0,625	2,25	0,125	3,00	6,00	34	3	16
38,4 роки	0,50	2,25	0,125	2,875	5,75	38	3	21
44 роки	0,375	2,25	0,125	2,75	5,50	43	8	22
51,9 роки	0,25	2,25	0,125	2,625	5,25	51	8	27
66,6 роки	0,125	2,25	0,125	2,50	5,00	66	2	-

Таблиця термінів позик, виданих 5% заставними листами і платежі по ним

Термін позички	Піврічні платежі на сто				Сума річного платежу на сто	Термін погашення		
	Пога-шення	Росту	На вит-рати по управл. і в запас капітал	Разом		Число років	Число місяців	Число днів
10,8 років	3,625	2,5	0,125	6,25	12,50	10	7	14
13,7 роки	2,625	2,5	0,125	5,25	10,50	13	6	17
18,11 роки	1,625	2,5	0,125	4,25	8,50	18	10	11
23,9 роки	1,125	2,5	0,125	3,75	7,50	23	8	9
32,8 роки	0,625	2,5	0,125	3,25	6,50	32	7	2
36,4 роки	0,50	2,5	0,125	3,125	6,25	36	3	11
41,3 роки	0,375	2,5	0,125	3,00	6,00	41	2	28
48,7 роки	0,25	2,5	0,125	2,875	5,75	48	6	20
61,8 роки	0,125	2,5	0,125	2,75	5,50	61	7	23

* Джерело: Отчет Государственного Дворянского земельного банка за 1916 год. – Пг., 1918. – С. 6-9.

**Позички, видані Селянським поземельним банком упродовж
1883-1915 рр.***

№ п/п	Губернії	1883-1907 рр.		1908-1915 рр.		Разом		Число се- лянських господарств у 1905 р.
		Число позик	Кількість десятин	Число позик	Кількість десятин	Число позик	Кількість десятин	
1.	Полтавська:	-	-	-	-	-	-	446876
	а) сільським громадам	66	24771	10	862	76	25633	
	б) товариствам	3473	216121	1166	40821	4639	256942	
	в) окремим домогосподарям	4062	38474	16032	125565	20094	164039	
2.	Харківська:	-	-	-	-	-	-	364100
	а) сільським громадам	136	54221	22	4578	158	58799	
	б) товариствам	1240	17107	602	208021	1842	225128	
	в) окремим домогосподарям	384	3114	11167	10813	11551	111227	
3.	Чернігівська	-	-	-	-	-	-	367369
	а) сільським громадам	49	22236	19	3429	68	25661	
	б) товариствам	3790	219760	1438	56102	5228	275862	
	в) окремим домогосподарям	1771	9663	9322	69114	11093	78777	
	Разом:							
	а) сільським громадам	251	101228	51	8865	302	110093	
	б) товариствам	12565	452988	3206	304944	11709	757932	
	в) окремим домогосподарям	6217	51251	36521	205495	42738	354043	
	Всього	19033	605467	39778	519304	54749	1222168	1178345
	По Україні:							
	а) сільським громадам	699	384677	147	52446	846	437123	
	б) товариствам	13987	1347428	5942	585839	19929	1933267	
	в) окремим домогосподарям	13338	107707	79569	680912	92907	788619	
	Всього	28024	1839812	85658	1319197	113682	3159009	3008996
	Процентне відношення даних по 3 губерніях до усієї України	67,9	32,9	46,4	39,3	48,1	38,7	39,1

* Таблица складена на основі даних: Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств.-Пг., 1917.- С. 595-597; Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50 губерниям Европейской России. Издание ЦСК МВД.- СПб., 1907.- С. XXII.

**Діяльність Товариств взаємного кредиту в губерніях Лівобережної
станом на 1 січня 1895 р.***

№ п/п	Назва товариства	Рік засну вання	Число членів	Капітали (тис. крб.)			Головні кредитні операції (тис. крб.)									Капі тал забез печен ня
				Основ ний капітал	Запас ний	Спеці альний	Облік вексе лів з 2 підпи сами	Облік соло вексе лів	Позич ки тер мінові під заставу % паперів	Позич ки у формі спеціа льного поточ ного рахунку	Звичай ні про центні поточні ра хунки	Вклади	Позички		При буток	
													Пере облік век селів	Пере застава		
1.	Полтавське	1871	1476	148,1	156,4		762,7	84,1	56,6	260,7	540,1	134,0		2477	38,3	1338,6
2.	Харківське	1866	1254	138,1	9,8	0,3	743,4	9,1	32,5	282,1	238,9	652,3	190,6	П,1	27,6	1242,9
3.	2-е Харківське	1871	761	272,3	96,1	13,0	1119,5		433,6	507,5	444,3	16160	1,6		54,7	2450,7
4.	Лебединське	1875	200	46,8	30,6	-	235,5	-	27,5	-	39,2	174,5	14,8		9,5	331,3
5.	Ніжинське	1881	556	43,3	4,4	-	222,7	-	46,2	-	50,2	97,3		23,9	35,4	389,3
6.	Роменське	1874	683	80,5	29,4	-	437,8	-	38,7	-	33,2	277,2	63,0		13,9	724,4
7.	Сумське	1873	368	109,4	67,1		433,6	201,9	68,7	62,0	188,3	460,4	36,4		12,0	934,5
	Р а з о м	-	5298	839,1	339,8	13,3	3955,2	295,1	703,8	11123	1534,1	34117	306,4	2827	191,4	7411,7

* Таблиця складена на основі даних: Кредит взаимный // Энциклопедический словарь. Т.ХУІ. Издатели: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг) и Н. А. Ефрон (С.-Петербург).-СПб., 1895.- С. 729.

Додаток 3

Кількість заставленої землі та сума виданого кредиту у земельних банках Лівобережної України станом на 1 січня 1909 р.*

Губернії	Всього зас- тавлено десятин	У тому числі:			Всього видано позик (тис. крб.)	У тому числі:		
		У Дворянсь- кому банку	У Селянському банку	В акціонерних банках		Дворянським банком	Селянським банком	Акціонерними банками
Полтавська	1243,3	665,9	210,0	367,4	92758,4	47428,8	21394,3	23935,3
Харківська	1092,5	591,2	159,7	341,6	66219,8	35783,5	12454,9	17981,4
Чернігівська	811,6	370,6	216,4	224,6	39651,7	16151,1	15161,4	8339,2
Р а з о м	3147,4	1627,7	586,1	933,6	198629,9	99363,4	49010,6	50255,9
Правобережна Україна	4412,0	1662,6	429,9	2319,5	254645,5	103233,6	35380,2	116031,7
Південна Україна	6177,6	1710,1	541,8	3925,7	347657,1	87471,8	44233,5	215951,8
В с ь о г о	13737	5000,4	1557,8	7178,8	800932,5	290068,8	128624,3	382239,4
Процент даних по Лівобережній Україні до загаль- ного підсумку	22,9	32,5	37,6	12,9	24,8	34,2	38,1	13,1

* Таблиця складена на основі даних: Статистический справочник по Югу России.- Полтава, 1910.- С. 16-18.

Додаток 4

Позичково-ощадні товариства Полтавської губернії з 1869 по 1893 рр. *

№ п/п	Назва товариства	Час затвердження статуту	Час відкриття	Місцезнаходження
1	Гадяцьке	28.IV. 1869 р.	18.VIII. 1869р.	м.Гадяч
2	Сокиренське сільське Павла Галагана**	26.X. 1871 р.	20.1.1872 р.	с.Сокиренці Прилуцького повіту
3	Лубенське	17.VI.1872 р.	28.X. 1872 р.	м. Лубни
4	Великохутірське	19.III. 1873 р.	15.VI.1874 р.	Великий Хутір Золотоніського повіту
5	Роздольнинське	22.IV. 1874 р.	5.VI.1874 р.	с.Роздольє Полтавського повіту
6	Прилуцьке	14.VI.1875 р.	1.X. 1875 р.	м. Прилуки
7	Гельмязівське	15.XII. 1875р.	11.1.1876 р.	с.Гельмязів Золотоніського повіту
8	Лебехівське	18.IX1876 р	Закрите у 1890 році	с. Прохорівка Золотоніського повіту
9	Прохорівське	18.X. 1876 р.	Закрите	с. Прохорівка Золотоніського повіту
10	Мойсеївське	25.VII. 1877р.	11.IX.1871 р.	с. Мойсеїнци Золотоніського повіту
11	Ірклівське	13.IX. 1877 р.	26.VIII. 1877р.	с. Іркліїв Золотоніського повіту
12	Березівське	17.V.1878 р.	16.VII.1878 р.	с. Березівка Прилуцького повіту
13	Драбівське	14.VI.1880 р.	1 .XII. 1880 р.	Містечко Драбів Золотоніського повіту
14	Василівське	4.XI.1881 р.	18.IV.1882 р.	с. Василівка Хорольського повіту
15	Миргородське	14.XI.1881 р.	17.1.1882 р.	м. Миргород
16	Іваницьке	25.III. 1876 р.	25.V.1886 р. ,	с.Іваниця Прилуцького повіту
17	Нечипорівське	18.11.1887 р.	19.IV.1887 р.	с. Нечипорівка Пирятинського повіту
18	Михайлівське	21 .X. 1891 р.	1.1.1892 р.	с. Михайлівське Золотоніського повіту
19	Лукашевське	23.VIII. 1893р.	12.XII.1893р.	с.Лукаші Переяславського повіту

* Джерело: Сельский кредит в Полтавской губернии. Вып. 1: Мелкий организованный кредит. Ссудосберегательные товарищества. Волосные кассы. Сельские банки.- Полтава: Типолитография И. А. Дохмана, 1894.- С. 11-12.

** Павло Галаган – син Григорія Галагана, що помер невдовзі після свого народження. В пам'ять про нього батько назвав не лише Сокиренське позичково-ощадне товариство, але й Колегію у Києві (прим. авт.)

Додаток 4 а

Рахунки волосних ощадних кас Полтавської губернії станом на 1 січня 1894 р.

№ п/п	Повіти	Ощадні каси		Допоміжні каси					Процен- тах, що скориста лись кредитом до заг. кількості
		Число волос них кас	Всього вкладів з проц.	Число кас	Посту- пило на 1.1.1894р	Видано на 1.1.1894р	В т.ч. видано у вигляді кредитів		
							Число осіб	Вся сума кредиту	
1.	Гадяцький	15	176027	15	268878	268878	9520	251368	56,8
2.	Золотоніський	20	239906	20	319545	319545	14008	313287	12,7
3.	Зіньківський	15	205837	15	279704	279704	10218	254957	50,7
4.	Кобеляцький	18	395447	19	537837	537837	15924	474375	55,3
5.	Костянтиноград- ський	21	243723	21	344348	344348	15518	327471	54,0
6.	Кременчуцький	18	242182	18	376012	376012	13232	332189	53,5
7.	Лохвицький	14	153730	14	201561	201561	7498	198454	32,3
8.	Лубенський	11	138212	11	178755	178755	6826	173310	44,9
9.	Миргородський	16	358458	16	427282	427282	14812	406129	68,4
10.	Переяславський	15	238269	15	290588	290588	11643	278591	41,2
11.	Пирятинський	9	77685	9	96750	95750	3378	90519	15,6
12.	Полтавський	18	217960	18	312231	312231	13705	302290	57,8
13.	Прилуцький	17	187555	17	240553	240553	11244	220085	41,8
14.	Роменський	19	271564	19	352949	352949	12108	333811	49,1
15.	Хорольський	9	244970	9	347161	347161	11525	344758	61,9
	По губернії	235	3391533	236	4577164	4577164	171159	4311603	48,1

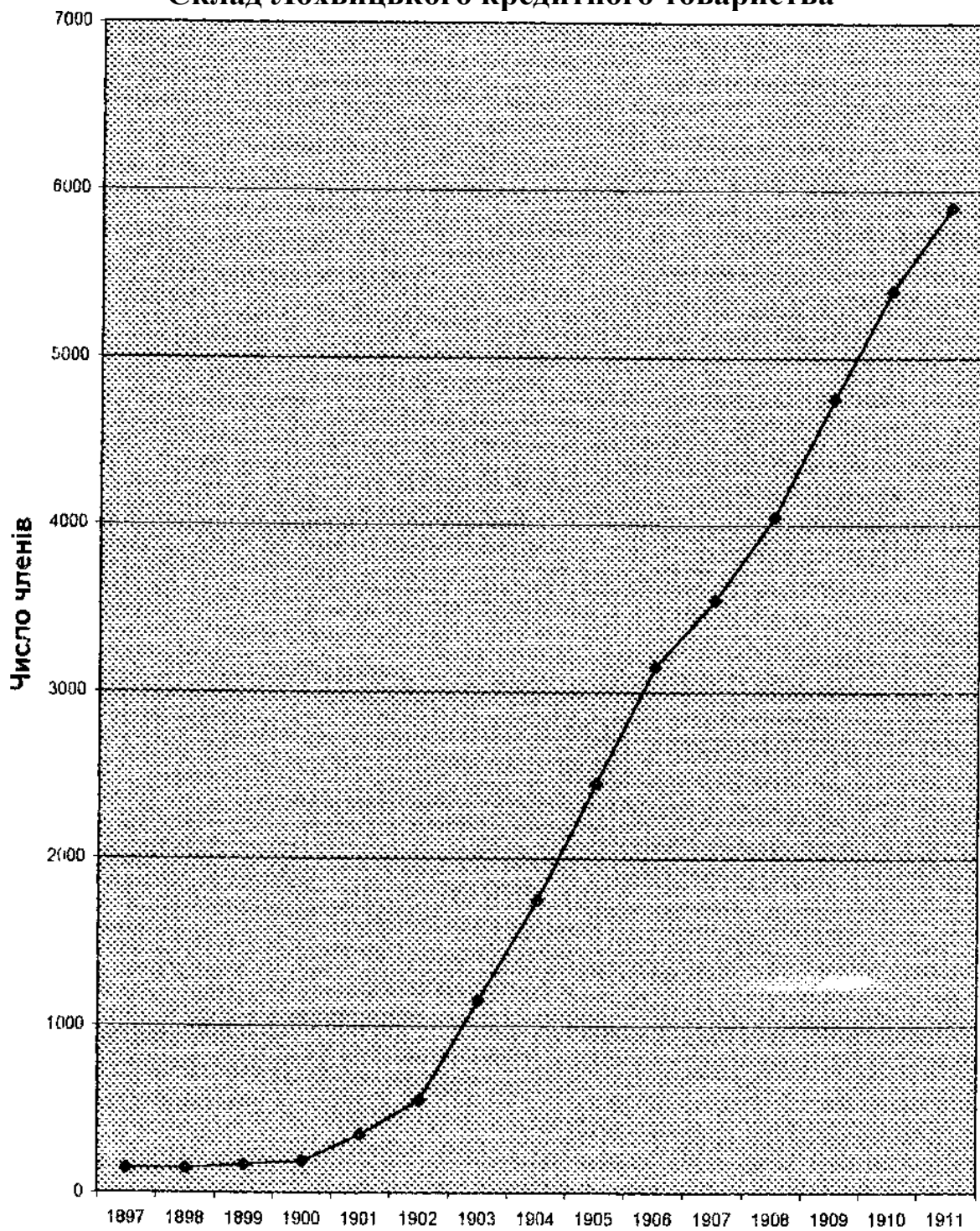
* Таблиця складена на основі даних: Сельский кредит в Полтавской губернии. Вып. 1.-
Додаток № 1 і № 2.

Додаток 5**Кількість кредитних товариств, їх членів та коштів у Полтавській губернії***

Станом на 1 січня	Кількість товариств	Число членів	Кошти	Видано позик (тис. крб.)
1905 р.	48	17 346	1 203 829	?
1906 р.	50	20 773	1 429 570	?
1907 р.	69	28 105	1 788 620	?
1908 р.	98	43 607	2 436 768	2 377
1909 р.	136	63 198	3 155 354	?
1910 р.	166	81 648	3 913 677	2 401
1911р.	188	102 913	5 387 463	?
1912 р.	232	134 543	8 110 890	4 890
1913 р.	274	176 888	11 878 642	7 768
1914 р.	302	215 884	15 686 123	10 723
1915 р.	311	240 910	18 275 982	11 844
Процент зростання у 1915 р. у порівнянні з 1905р.	647	1 388	1 519	?

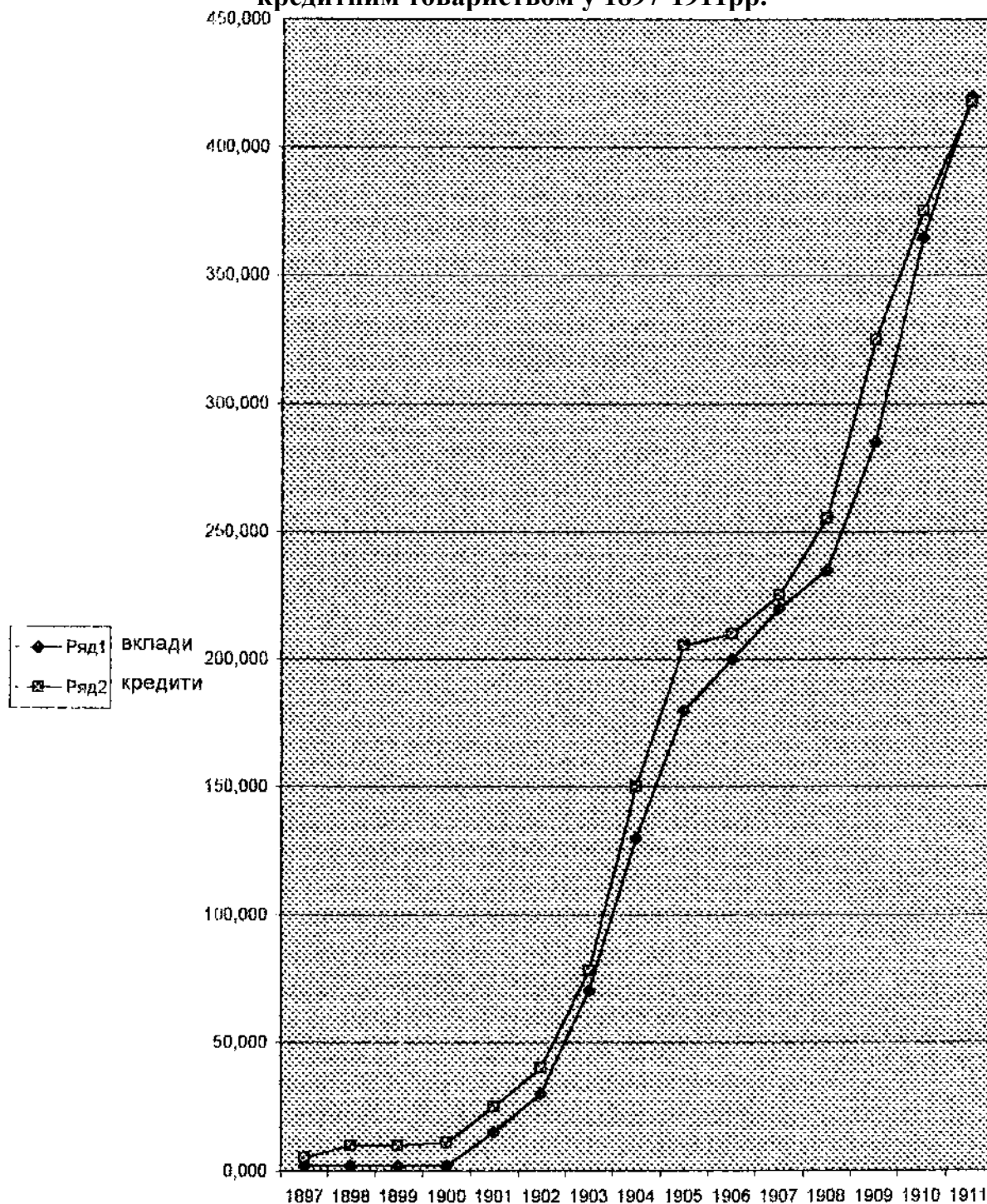
* Таблица складена на основі даних: Битус А. П. Учреждения мелкого кредита Полтавской губернии за 1914 год / А. П. Битус// Журнал Полтавского губернского присутствия.- 1916.- № 4.- С. 4; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год.- Полтава, 1917.- С. 137.

Склад Лохвицького кредитного товариства

Джерело: Исторический очерк Лохвицкого общества сельского хозяйства.
Часть I.- Полтава, 1911.-С.115

Динаміка коштів по вкладам і позикам, виданим Лохвицьким
кредитним товариством у 1897-1911рр.

Джерело: Исторический очерк Лохвицкого общества сельского хозяйства.
Часть I.- Полтава, 1911.-С.115

Додаток 6

